

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**ОБРАЗ ІНШОГО
В СУСІДНІХ ІСТОРІЯХ:
МІФИ,
СТЕРЕОТИПИ,
НАУКОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

Матеріали міжнародної наукової конференції.
Київ, 15–16 грудня 2005 року

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 1 від 29 січня 2008 р.

Упорядник і науковий редактор
КАСЬЯНОВ ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Рецензенти:

В.М. Даниленко, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук;

О.П.Толочко, доктор історичних наук.

Розшифровка стенограми: *Андрощук О.В., Заплотинська О. О., Коляструк О.П., Радиця В. В.*

Науково-допоміжна робота: *Шульга Т. С.*

Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – 264 с.

ISBN 978-966-02-4679-9

Книга є збіркою матеріалів міжнародної наукової конференції "Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації", яка відбулася 15-16 грудня 2005 року в Інституті історії України НАН України. В конференції взяли участь відомі історики з України, Росії, Білорусі, Польщі, Великої Британії, Швеції. Формування образу Іншого в історичних наративах в різні історичні епохи, погляд на сусідів в історичних працях після розпаду комуністичної системи, конфлікти, пов'язані з переписуванням історії під політичну та ідеологічну кон'юнктуру, проблеми "іншування", ксенофобії та нетерпимості у шкільних підручниках, етно-стереотипи та "націоналізація" історії, способи презентації "своїх" і "чужих" на сторінках історичних праць та підручників - ці та інші теми обговорюються на сторінках книги.

Для студентів гуманітарних факультетів, учителів, науковців, політологів.

УДК 94:930.23

ISBN 978-966-02-4679-9

© Касьянов Г.В. упорядкування,
наукова редакція, 2008

© Інститут історії України
НАН України, 2008

ЗМІСТ

Сесія 1. Постановка проблеми	5
Виступ В. Смолія	5
Доповідь Л. Горизонтова «Этноисториографические стереотипы: к постановке проблемы»	6
Доповідь Г. Касьянова «Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і пост-комуністичний простір»	14
Запитання та відповіді	20
Виступ О. Толочка (диспутант)	24
Дискусія (Л. Зашкільняк, Л. Горизонтов, О. Удод, Г. Касьянов, І. Колесник).	29
Сесія 2. Історіографія, міф, політика	35
Доповідь Л. Зашкільняка «Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії»	35
Доповідь В. Їльге «Competition Among Victims? The Image of the Other in Post — Soviet Ukrainian Narratives on World War II»	47
Доповідь Г. Сагановича «Запад» в офіційній білоруської історіографії: стереотипи Чужого»	67
Запитання та відповіді	74
Виступ С. Кульчицького	82
Відповіді	84
Доповідь Н. Яковенко «Кого та як інше Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»	89
Доповідь А. Кіштимова «Свои и Чужие: белорусская историческая Интернет-версия»	103
Доповідь І. Кузнецова «Чужой в тоталитарном государстве: история и современность»	114
Запитання та відповіді	128
Сесія 3. Magistra vitae? Образи Іншого в шкільній історії	137
Доповідь В. Менджецького «Образ України та українців у польських підручниках у 1999–2005 роках»	137
Доповідь Я.-Ж. Янмаата «The «Other» in Ukrainian history textbooks: the case of Russia and the Russians»	144

Доповідь О. Удода «Зміст української історичної освіти в сучасній російській історіографії: стереотипи і міфи»	161
Запитання та відповіді	168
Коментар Г. Касьянова	176
Доповідь М. Наврацької «Constructed histories: Jews in the Polish textbooks».....	180
Доповідь С. Кульчицького «Між історією та політикою: досвід роботи українсько-польської та українсько-російської комісій зі шкільних підручників: 1990-ті — початок 2000-х рр.»	192
Доповідь Й. Дітча «Imagining the missing neighbor: Jews and the Holocaust in Ukrainian history textbooks»	195
Виступ В. Середи (диспутант)	204
Запитання та відповіді	209
Додатки	211
Додаток 1. Школа іншування у сучасній українській історіографії (Гломозда К.Ю.)	211
Додаток 2. Список літератури до доповіді О.Удода	223
Додаток 3. Список літератури до доповіді Я.-Ж. Янмаата.....	225
Додаток 4. Список підручників, які проаналізовано в доповіді М. Наврацької	227
Виноски та посилання	229
Іменний покажчик	255

СТЕНОГРАМА ТА МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ «ОБРАЗ ІНШОГО В СУСІДНІХ ІСТОРІЯХ: МІФИ, СТЕРЕОТИПИ, НАУКОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ»

Сесія 1

Постановка проблеми
(Головує академік Смолій В.А.)

Валерій Смолій. Вступне слово

Шановні колеги та друзі!

Ми розпочинаємо роботу конференції, яка має назву «Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації». Цей представницький науковий форум зібрав у стінах Інституту історії України НАН України не лише науковців з українських науково-дослідних центрів, а й вчених з Німеччини, Великої Британії, Швеції, Польщі, Білорусі, Росії, що засвідчує важливість винесеної сьогодні на обговорення проблеми.

Не заглиблюючись у її суть, мусимо константувати, що жорстка детермінованість історичних досліджень в колишньому СРСР як на рівні парадигмальному, так і на рівні окреслення тематичного поля, відкривши шлях до створення історіографічних міфів, що підмінювали собою об'єктивне вивчення історичного процесу, негативно позначилась і на в цілому далеко не новому для європейської історичної думки питанні «іншування» в історії, на довгий час фактично залишивши його поза сферою наукових пошуків. На жаль, не позбавленим нової міфотворчості та вкорінення нових ідеологічних стереотипів (причому, це стосується всіх без винятку історичних епох і періодів, всього спектру історичної проблематики) виявився і наступний за радянським історіографічний етап.

Сьогоднішнім нашим зібранням ми, по суті, робимо крок до конструктивного діалогу різних за своїми засадничими підходами історіографій, вільного обміну думками і накопиченим досвідом, а також накреслюємо нові можливості досліджень в одному з перспективних тематичних напрямів. Сподіваємося, наша зустріч буде результативною.

Дозвольте надати слово доктору історичних наук Леоніду Горізонтову, який представляє Російський державний гуманітарний інститут.

Леонід Горізонтов (доповідь, авторська редакція).

«Этноисториографические стереотипы: к постановке проблемы»

1. В понятие «этноисториографические стереотипы» можно вкладывать различный смысл.

Во-первых, так правомерно именовать функционирующие в исторической науке этнические стереотипы. Наука воспринимает их из общественной среды, из научной традиции, из политической конъюнктуры. Готовый стереотип избавляет от необходимости исследования, поэтому, руководствуясь стереотипами, наука неминуемо скользит к уровню обыденного сознания.

Во-вторых, наука не только воспринимает этностереотипы, но ретранслирует и даже продуцирует их. Парадоксально, но само изучение этнических стереотипов, в том числе в режиме диалога заинтересованных историографий, может не способствовать преодолению стереотипов, как это обычно декларируется историками, а, наоборот, упрочивать их. Подобный эффект достигается в тех весьма нередких случаях, когда исследователи озабочены лишь фиксацией, констатацией, каталогизацией стереотипов, не уясняя механизмов их складывания, изменчивости, бытования. Тогда возникает недоумение по поводу параллельного функционирования казалось бы аксиологически разнополярных представлений и неустойчивости стереотипов во времени. Именно в научном дискурсе делается зачастую малоосновательное заключение об обусловленности этнических стереотипов цивилизационными различиями.

В-третьих, этноисториографические стереотипы – устойчивые представления об исторической науке той или иной страны, предполагающие оценку науки в соответствии с ее государственной «пропиской», «национальностью». Думается, что это наименее исследованная проблема, и о ней приходится сегодня говорить в постановочном плане. В самом деле, как формируется стереотип исторической науки другой страны?

2. В основе бытования таким образом понимаемых этноисториографических стереотипов лежит укоренившееся убеждение в существовании у науки национальности и, следовательно, в множественности исторических наук. Правда, в русском языке, когда речь идет о различных странах, не принято ставить «историческую науку» во множественное число. Зато со словом «историография» эта операция лингвистически допустима, и понятие национальных историографий имеет полные права гражданства.

Споры о *национальности науки* начались давно и не исчерпали себя до сих пор. Еще в «толстых» журналах середины XIX в. русские западники настаивали на том, что наука, питаемая стремлением к истине, не должна зависеть от национальной принадлежности познающего субъекта. Почвенничеству разного толка, напротив, был свойственен акцент не только на возможности, но и на желательности национальной науки. В эпоху формирования наций современного типа историков называли «отцами» и «творцами» наций. Универсальная связь между историческим сознанием и национальной идентичностью была предельно обнажена. В условиях плотного «железного занавеса» советская наука становилась предельно автаркичной, вплоть до кампаний по борьбе с космополитизмом при Сталине и по контрпропаганде при Черненко. Евразийцы научно доказывали необходимость замены коммунистической идеи евразийской идеократией, демонстрируя все тот же тоталитарный образ мышления.

В постсоциалистическое время заговорили о национализации истории и национально ориентированных историках, и действительно, по мере десоветизации науки о прошлом произошла смена вех – таковыми стали признаны теперь национальные приоритеты. При наличии общих типологических черт, в различных странах сложились специфические историографические ситуации, наполняющие национальность науки реальным содержанием.

Свои корректировки, однако, вносит нарастающая интернационализация научных исследований. Взаимодействуя между собой, две тенденции – национализация истории и интернационализация ее изучения – образуют интересный симбиоз. При этом влияние идет не только с запада на восток, но и в обратном направлении. Меняется разделение труда, историческая наука изучаемой страны все больше воздействует на зарубежных исследователей ее истории. Национализация науки наблюдается и за пределами материковых историографий и не только благодаря историкам диаспор.

Когда Международный конгресс украинистов позиционирует себя как инструмент украинизации тех регионов, где он проводится, это, с моей точки зрения, потеря им своего призвания интернационального форума, объединяющего представителей многих стран на почве научного поиска. Именно так было объявлено летом 2005 г. в Донецке. И именно по указанным соображениям решено следующий конгресс провести в Симферополе. Это уже не национализация науки, а национализация наукой.

Если роль западных диаспор в изучении истории падает, то в среде диаспор постсоветского пространства начинает проявляться

к ней интерес. Между тем, например, складывание в России украинистики или белорусистики преимущественно на основе соответствующих диаспор едва ли было бы продуктивно в научном отношении, приводя к маргинализации новых страноведческих направлений. Не говоря уже о том, что само страноведение не является оптимальным форматом для развития современного гуманитарного знания.

3. Существует, безусловно, связь между этноисториографическими и этническими стереотипами. В немалой степени первые являются производными от вторых, и потому аксиологически они однополярно заряжены. Нет выраженного интереса к стране, народу, отсутствуют или бледны они на ментальных картах другого народа – значит, нет почвы для проявления этноисториографических стереотипов. Соседство, разумеется, такой интерес стимулирует.

Если этнические стереотипы имеют широкий общественный резонанс, то этноисториографические стереотипы гораздо более ограничены в своем функционировании. Однако было бы неправильно сужать их сферу до профессионального сообщества историков. Весьма восприимчивы к ним научная интеллигенция в целом, в том числе ее значительная негуманитарная часть, студенчество, политический класс.

Присутствуют они и в медийном пространстве. Причем если артикуляция негативных этнических стереотипов способна вызывать отторжение в силу нормативности мультикультурализма, то самая острая критика историков других стран не регулируется в такой мере политкорректностью и воспринимается как информация просветительского характера. Элементы стихийности и традиционализма в генезисе этноисториографических стереотипов менее выражены по сравнению с этническими стереотипами. Очень многие в России откликаются на шутку про глобус Украины.

Чем более восприимчива историография к этническим стереотипам, свойственным своему социуму, тем больше оснований для отражения этой ее особенности в этноисториографическом стереотипе.

4. Стереотипы имеют ценностную окраску и полярность. Образной историографии задается либо высшими ее достижениями, либо, напротив, наиболее одиозными представителями. Часто по незнанию, но также и вполне сознательно культивируются примитивные, односторонние, тенденциозные представления друг о друге – как сугубо негативные, так и обобщенно позитивные. Например, в России гораздо больше известно о националистической узости и русофобии польских историков (эти последние склонны говорить о полоноцентризме), нежели о высоких профессиональ-

ных стандартах, которые присущи польской науке, в том числе и в период столь нелюбимой ныне Народной Польши.

Огульные суждения опять-таки о национализме и к тому же низком научном уровне украинской историографии, как правило, вовсе не являются результатом знакомства с новейшей продукцией историков этой страны, а, наоборот, зачастую служат предлогом, чтобы ее игнорировать. Или берется одно «удобное», а при ближайшем рассмотрении, непрофессиональное, маргинальное сочинение и представляется точкой зрения целой национальной историографии. Понятно, что это крайне затрудняет взаимодействие историографий. В одних случаях оно блокируется, в других, когда о негативных явлениях предпочитают замалчивать, сводится к показному проведению мероприятий.

Срабатывает и тоталитарный, советский по своей родословной, стиль мышления, заставляющий принимать высказывания руководителя научного учреждения за консолидированную позицию его сотрудников. Это далеко не соответствует реалиям, хотя, конечно, и сейчас нет недостатка в желающих возродить прежнее единомыслие.

Повторю близкий мне пример, который уже приводил несколько месяцев назад, выступая на Международном конгрессе украинистов в Донецке. Профессор из Каменец-Подольского В.П.Газин в своей опубликованной в 2003 г. рецензии на сборник работ тогдашнего директора московского Института славяноведения В.К.Волкова с легкостью переносит небезосновательную критику рецензируемой книги на институт в целом и издаваемый на его базе журнал «Славяноведение». Бывали случаи, когда позиция современных российских историков освещалась украинскими авторами на основании книги Н.И.Ульянова, переизданной 30 лет спустя ее первой публикации по личной инициативе того же Волкова. Справедливости ради, признаем, что репутация украинистов института благодаря «директорской тени» пострадала и в глазах некоторых из их российских коллег.

5. Этноисториографические стереотипы основаны на недостаточном знании, невозможности и нежелании верифицировать получаемую информацию. Их формирует априорное, внеисточниковое (в нашем случае источник историографический) знание. Поэтому разрыв научных связей – самая благодатная почва для этноисториографических стереотипов. Способствуют их распространению и межгосударственные распри.

Согласитесь, что достаточно затруднительно характеризовать национальные историографии как конфронтационные или ком-

плементарные по отношению друг к другу. Этноисториографические стереотипы преодолевают эту сложность, выступая весьма точным слепком состояния межгосударственных отношений. Отношения между национальными историографиями нередко строятся сейчас почти по дипломатическому сценарию и протоколу, а порой режиссируются государством.

Более других, пожалуй, ныне преуспела в этом направлении Польша братьев Качиньских, объявившая одним из своих приоритетов в области международных отношений проведение «активной исторической политики». В числе рычагов этой последней ясно различимы исконные польские автостереотипы невинной жертвы, с одной стороны, и светоча демократии, с другой, которые предлагаются широкой аудитории и на страницах русскоязычного журнала «Новая Польша».

Едва ли коктейль из истории и политики служит оздоровлению международной обстановки и, более того, полезен самим полякам. Пользу получают политики, наука же – прямой вред. Продвигаемые в мировой оборот стереотипы, этноисториографические в их числе, производят цепную реакцию. Ведь на определенного сорта инвективы обычно отвечают в том же духе и тоне.

6. Этноисториографические стереотипы порождают *историографический нигилизм*, возвращающий науку к временам автаркических занавесов. Только теперь ими драпируются сами историки.

Так, диссертации (не только кандидатские, но и докторские) по истории русско-польских отношений легко пишутся в России исследователями, не знающими польского языка, причем как их научные руководители, так и оппоненты на защите могут быть весьма далеки от диссертационной проблематики.

Что же касается украинской и белорусской проблематики, то компетентным судить о ней чувствует себя едва ли не большинство российских историков. При этом наблюдается стойкое нежелание читать на украинском и, тем более (что мне как слависту трудно объяснить), белорусском языках. Это языковое отторжение обычно лишь камуфлируется сетованиями на недоступность литературы. Не исчерпываются командировочные лимиты, предусмотренные договорами между соответствующими академиями наук. В отличие от польской, трудно приживается украинская и белорусская проблематика в университетах России. Ныне она оказалась на новом разломе между отечественной и зарубежной историей, что доставляет массу сложностей формального характера.

Оборотной стороной историографического нигилизма является ритуальный характер ссылок на одних и тех же и не всегда, по-

хоже, прочитанных западных авторов. Можно, видимо, говорить о том, что на Востоке Европы функционирует интегральный стереотип западной историографии, тогда как к западу от нее – обобщенный стереотип историографии постсоветской.

За восприимчивостью к этноисториографическим стереотипам, таким образом, стоят часто безразличие, профессиональная недобросовестность. Комфортнее, как известно, следовать в русле стереотипа, нежели его дезавуировать. Искажение действительного положения дел в науке соседних стран в ту или иную сторону обуславливает также конкретные интересы.

7. Этноисториографические стереотипы включают *автостереотипы*. В этой связи в заключение хотелось бы обратиться к ситуации в российской исторической науке, каковой она мне представляется.

В отношении ее состояния коллеги из соседних стран обычно заблуждаются в нескольких отношениях. Начать с самого простого – по поводу нашей материальной обеспеченности. Факт, что на сегодняшний день работа сотрудников украинской и белорусской академий оплачивается лучше, чем труд работников Российской Академии наук. Правда, недавно в рамках так называемых национальных проектов высшим российским руководством обещано многократно увеличить содержание ученых, но как в академических институтах, так и в университетах научное сообщество не верит в перемены к лучшему – настолько укоренилось убеждение в том, что к числу государственных приоритетов наука, особенно ее фундаментальный и гуманитарный сектора, никак не принадлежат.

Во-вторых, часто приходится сталкиваться с завышенной оценкой профессионального уровня российской науки, тогда как в действительности он очень разный, даже в Академии наук и ведущих столичных – московских и петербургских – вузах. Одновременно значительно выросла наука нестоличных центров, что, впрочем, имеет место и в других постсоциалистических странах. Так что об уровне имеет смысл говорить не вообще, а по конкретному предметному поводу. Комплексы же столичности и провинциальности еще не изжиты и в самой России, и на постсоветском пространстве в целом.

В-третьих, российская историография на посткоммунистическом пространстве получила репутацию имперской. Российским историкам инкриминируют имперский синдром. Ностальгия – не лучшее показание для научных занятий. Аллергия, впрочем, тоже.

Имперская тема к российским историкам, конечно, повернута по-иному, чем к их украинским, белорусским или польским кол-

легам. Но сводить все к имперскому синдрому было бы неверно. Имперская проблематика сейчас как никогда востребована мировой наукой, причем особое значение приобрело исследование механизмов стабильности и долговечности империй. В самом деле, хотя призрак распада империй гулял по Европе ничуть не меньше призрака коммунизма, Российская империя обнаружила немалую жизнеспособность, т.е. способность находить ответы на вызовы времени.

Попытки изучать украинскую и белорусскую историю вне имперского контекста (не только российского, но и польского, австро-венгерского) обречены на неудачу. Вот почему из Украины и Белоруссии слышатся голоса тех, кто понимает необходимость непредвзятого изучения Российской империи, которая, как и СССР, в гораздо большей степени, чем далекая Киевская Русь, явилась колыбелью восточнославянских народов. Очень хорошо, что на Украине перевели книгу А.Каппелера.

Однако и российские историки определенно проигрывают, игнорируя украинско-белорусские аспекты, в том числе – при изучении формирования русской нации и российской государственности. Интересно, кстати, задаться вопросом, каковы научные последствия того, что Россия у наших ближайших соседей попадает в ведомство всеобщей истории, а в России то же самое происходит с Украиной и Белоруссией.

То же можно сказать в отношении «империалистической» славянской идеи, которая при ближайшем рассмотрении выступала в роли зонтичной идеологии для формирующихся национальных идей славянских народов как в пределах России, так и за ее пределами. И здесь следует думать, прежде всего, о научной составляющей – исторические пути украинцев и белорусов, при всей их специфике, типологически соотносимы с развитием других славянских наций и их соседей – неславянских этносов региона.

В-четвертых, поскольку сейчас в фокусе всеобщего внимания находится судьба демократии в России, следует сказать о свободе там научной работы, хотя это, конечно, специальная и весьма деликатная тема. В принципе, государственного вмешательства в научную работу как таковую на сегодняшний день не наблюдается, хотя в последнее время довольно настойчиво ставится вопрос об эффективности научного сегмента бюджетной сферы. Более актуальным это бывает в случаях отдельных научных институций, однако и на этом уровне прямое административное давление на содержание исследований – большая редкость.

Тем не менее, считать демократизацию научной сферы необратимой было бы излишне оптимистичным. Основная беда, на мой взгляд, заключается в том, что авторитарные тенденции налицо в деятельности руководителей отдельных учреждений и их «команд», которые контролируют ситуацию на местах. Директорский корпус, в значительной своей части сложившийся на волне перестройки, только сейчас начинает сменяться, причем для «уходящей природы» предпочтительной оказывается проведение популярной на всем постсоветском пространстве «операции преемник».

Вероятно, когда-нибудь будет проведен сопоставительный анализ этих весьма долговечных локальных режимов. Где-то различимы элементы «диктатуры развития», где-то более заметны элементы открытого маразма, трата управленческого ресурса на поддержание личной власти. А в целом это проблема болезненная – проблема неиспользованных возможностей, упущенного времени, человеческих судеб и, в конечном счете, состояния науки.

Приходится констатировать, что как система российская историческая наука, особенно в тех ее подразделениях, где абсолютно преобладают представители старшего поколения со своими специфическими чертами и интересами, не имеет внутренних сил для самореформирования. Это надо иметь в виду, когда раздаются громкие обвинения в адрес властей, собирающихся реформировать науку, хотя и основания для идеализации Министерства образования и науки отсутствуют.

Думается, что российской исторической науке во многих отношениях еще предстоит серьезная рефлексия. Немалое значение для этого будут иметь восприятие ею других, прежде всего соседних, историографий, а также восприятие этими последними ее самой. Значит, можно прогнозировать рост интереса к проблематике этноисториографических стереотипов.

8. Итак, этноисториографический стереотип – стереотипный образ национальной историографии и, следовательно, предмет как историко-научных, так и имагологических исследований. Сам концепт национальных историографий, игнорирующий и неоднозначную сложность историографической ситуации в каждой стране, и последствия интернационализации исследований, может быть принят лишь с чрезвычайно серьезными оговорками.

Разработка проблематики этноисториографических стереотипов и мифологем позволяет говорить о феномене *воображаемых историографий*. И это вовсе не дань постмодернистской склонности к виртуализации действительности, а вполне осязаемая реальность.

Чем больше наука ангажирована политикой, чем беднее и одностороннее международные контакты, чем более историки «ленивы и нелюбопытны», чем сильнее собственные комплексы, в том числе воплощенные в этнических стереотипах, – тем прочнее и востребованнее этноисториографические стереотипы. Но, увы, тем меньше места для науки.

Скажу, что те оценки, которые позволил себе высказать я, являются моим личным восприятием ситуации. И я готов признать, что эту ситуацию другие мои российские коллеги вполне могут видеть и по-иному. Точно также как я и уверен, что украинские и польские, и белорусские участники конференции, тоже будут в основном придерживаться своего собственного взгляда и может быть если представительство страны будет насчитывать более чем одного ученого также разойдутся во мнениях. В моем случае такого, как видите, не произошло. Я сам с собой спорить не буду, предоставляю это вам, дорогие слушатели, во время дискуссии.

Валерій Смолій: Шановні колеги, згідно з регламентом, спочатку ми маємо доповіді, потім запитання-відповіді, після цього виступи диспутантів і далі має бути загальна дискусія. Слово надається Георгію Касьянову.

Георгій Касьянов (доповідь, авторська редакція)

Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і пост-комуністичний простір

Говорити і писати про образ Іншого, його функції, інструментальне (прикладне) значення в контексті становлення і функціонування національних історій може бути досить невдячним завданням для історика. З одного боку — предмет чи тема є настільки очевидними і зрозумілими, що виглядають надто елементарними для того, хто шукає інтелектуальних викликів: логіка побудови національного історичного нарративу вимагатиме застосування методу іншування, а сам цей метод є доволі невибагливим і до певної міри нецікавий як інтелектуальне явище. Визначення власного національного «Я» чи «Ми» вимагає творення образів Інших, які зазвичай відрізняються у негативний бік і стають носіями рис, які вигідно відтіняють власне національне еґо.

З іншого — саме ця початкова доступність, зрозумілість і очевидність предмету обговорення містять небезпеки, в яких інтелек-

туальні виклики переплітаються з моральними дилемами, ідеологічні конструкти вступають в суперечність з науковими методами, а культурні контексти настільки тісно переплітаються з політичною кон'юнктурою, що найсумлінніший дослідник може опинитися там, де він менше за все хотів би себе бачити.

Зрештою, дослідження образу Іншого традиційно було доменом антропологів, культурологів, етнографів і мало цікавило істориків, принаймні на радянських просторах, тому сама тема є для них сама по собі свого роду інтелектуальним Іншим. Звернення до неї саме істориків стало вкрай необхідним саме тоді, коли історіографія активно включилася в процес розбудови національної ідентичності на пост-радянському та пост-комуністичному просторі, коли розпочалися процеси, які можна узагальнити під гаслом «націоналізація історії» і коли наслідки цих процесів стали надто відчутними в суспільному житті, зокрема у сфері міжнаціональних відносин.

Націоналізація історії була складовою і чинником процесу розпаду комуністичної системи та СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Динаміка і зміст процесів були трохи відмінними в країнах «соціалістичного табору» та республіках СРСР. В перших існували власні історіографічні традиції, які в комуністичні часи подекуди відносно безконфліктно співіснували з офіційною історіографією (йдеться принаймні про ті, які не входили у відкритий світоглядний конфлікт з панівною ідеологією), в останніх ці традиції в кращому випадку негласно вмонтовувалися в офіційний канон, в гіршому — потрапляли до сфери забороненого. Після краху комунізму відбулося тотальне повернення до національних історіографічних шкіл, яке у свою чергу актуалізувало і проблематизувало питання про визначення власного національного «я» та окреслення образу Іншого.

Процес «націоналізації» історії означав не лише пошук та кристалізацію власної національної ідентичності, але й ідентифікацію тих, хто мав бути виведений за рамки «своєї» уявленої національної чи етнічної спільноти. Етнічні і культурні індикатори цілком природно слугували засобом «іншування» як для професійних істориків, так і для політиків та ідеологів. Формування образу етнічного чи культурного Іншого стало невід'ємною частиною культурної і політичної мобілізації, реалізації політики пам'яті у новопосталих державах. Зазначимо, що значна частина професійної історичної спільноти стала в цьому сенсі не лише виконавцем відповідного «державного замовлення», а й значною мірою вплинула на формування цього замовлення — при цьому во-

на здійснювала суто ідеологічні функції, обрамляючи їх науковою термінологією, що додавало суто ідеологічним вправам більшої суспільної ваги і за великим рахунком вводило в оману як суспільство, так і самих істориків.

Можна достатньо чітко відстежити сценарій націоналізації історії, пов'язаний з методом іншування. Його можна приблизно поділити на три етапи. Зазвичай процес починається із звернення до раніше заборонених тем (національна історія належить до цього списку) — досить часто те, що пов'язувалося з «іншістю» в попередній ідеологічній традиції, перетворюється на «своє» і навіть сакралізується, а те, що було «своїм», переходить в розряд «іншого» та Інших. Потім починається період активного поділу історичної пам'яті та історичного простору. Завершується він створенням національних нарративів, в яких титульний етнос/нація перетворюється на культурно, а значить і політично самодостатню і трансцендентну одиницю. Привласнений простір фактично опиняється поза часом — хоча б я к не парадоксально це виглядало в контексті намагань націоналізованих історій довести за давності існування власної нації — бо ця нація існує навіть тоді, коли немає формальних ознак її присутності. Цей простір оточений новими «білими плямами», бо національний нарратив передбачає свої табу і небажані сюжети.

Розглянемо ці три етапи більш докладно. Так зване національне питання належало в комуністичному світі до тем «з обмеженою відповідальністю». В радянському просторі національне питання мало шанс стати предметом наукової розробки лише в рамках класової парадигми. Розв'язання проблеми поділу суспільства на класи (творення безкласового суспільства) мало автоматично призвести до розв'язання національного питання (створення нової історичної спільності, в якій національні/етнічні особливості мали законсервуватися на етнографічному рівні). Відповідно, тема національних історій ставала в одних випадках забороненою, в інших — небажаною, або ж другорядною. Історія національних республік СРСР не була самостійною дисципліною — вона була складовою частиною головного великого нарративу — історії СРСР, в якому, історія державності, наприклад, починалася з Урарту. Національні сюжети в ієрархії пізнання та навчання були підпорядковані класовим. Іншування за національною ознакою дозволялося лише в контексті класового іншування. Будучи забороненою, або небажаною в радянські часи, національна історія катастрофічно швидко стала предметом неймовірно масштабного попиту в часи пост-радянські. Відповідно, маючи статус не-

давно забороненої, вона набула ознак повної легітимності (в тому числі наукової), фактично не маючи на це права. Так само і всі її методологічні недоліки і пізнавальні хиби увійшли в арсенал національних історіографій без критичного осмислення. Серед цих недоліків одним з основних є етнічна ексклюзивність. Націоналізована історія країни є передусім історією титульної нації. При цьому титульна нація ототожнюється з титульним етносом. Історія України в цьому варіанті — це історія українців.

Іншування в цьому варіанті означає або зникнення (маргіналізацію) інших етносів та націй (німців, греків, сербів, євреїв, навіть росіян) або відведення їм допоміжної функції у доведенні етнічної ексклюзивності та історичної правомірності титульної групи, або перетворення їх на ворожу силу, яка згадується майже виключно в контексті конфлікту з ними.

І саме в експлуатації теми конфлікту образ Іншого іноді стає набагато виразнішим і конкретнішим, ніж образ власного національного «Я» чи «Ми». Образи поляків-гнобителів, росіян-імперіалістів, турок-поневолювачів, татар-загарбників в українському національному нарративі досить часто виглядають набагато виразнішими і переконливішими, ніж образи самих українців. Конфліктна ситуація в історичному описі містить величезний емоційний заклик, де поділ відбувається за категоріями «правий — неправий», «добрий — поганий», «справедливий — несправедливий» — і ці полярні категорії визначають спосіб визначення Іншого — іноді навіть незалежно від справжніх намірів автора.

Критичної межі процес «іншування» сягає у тих випадках, коли йдеться про делімітацію колись спільного історичного простору. Якщо говорити про пост-радянський простір, то така делімітація може вийти за межі історіографічних дебатів, достатньо згадати про конфлікти на Кавказі, в Середній Азії, зрештою не варто забувати і про Крим та Придністров'я або про Західну Україну. В сучасній українській політичній міфології образ історичної території та розташованих по її периметру чи на її теренах Інших має надзвичайну вагу у творенні історичної політичної карти.

Якщо йдеться про негативний етно-стереотип як найбільш виразний варіант типізації Іншого в націоналізованій історіографії, та на пост-радянському просторі і в частині посткомуністичного світу безумовним чемпіоном будуть Росія та росіяни. Від країн Балтії до Кавказу стереотипні історичні уявлення в різних країнах, де націоналізована історія перетворилася на засіб політичної мобілізації титульної нації на диво подібні. Росія та росіяни асоціюються з експансією (іноді колоніальною), русифікацією, націо-

нальним гнітом. Образ Російської імперії та Радянського Союзу як її спадкоємця демонізуються, відповідних негативних рис набирає образ росіян як етносу/нації. Вони стають природними носіями та захисниками деспотизму, авторитаризму, абсолютизованого колективізму — і саме через це вони визнаються Іншими, бо цілком логічно поневолені ними народи стають носіями давніх (вищих) культур, принципів індивідуалізму, демократії та свободи.

На другому місці за популярністю можна розташувати негативний етно-стереотип безпосереднього сусіда. Прикладом такого сусіда може бути знов-таки Росія (для країн Балтії, України), в Середній Азії це Казахстан і Киргизстан, Узбекистан і Таджикистан, на Кавказі — Вірменія та Азербайджан.

Український приклад націоналізованої історії в даному випадку є одним з найпоказовіших. Україна має двох безпосередніх сусідів, стосовно яких принцип негативного іншування може слугувати класичним зразком. Це Польща і Росія. Вже існує невеликий, але достатньо якісний масив літератури, присвяченої дослідженням висвітлення історичних образів Польщі і Росії в національному українському історичному наративі. Ці дослідження недвозначно вказують на те, що в рамках націоналізованої історії іншування сусідів відбувається з очевидним переважанням негативних образів і стереотипів, при чому цей процес має двосторонній характер: образ Іншого є в кожній країні дзеркальним відображенням його візаві.

Наведемо приклади. Стереотипний образ «українця-резуна», який побутує в частині традиційних історично упорядкованих уявлень, культивованих ще з часів Г. Сенкевича, досить комфортно трансформувався в образ «українського націоналіста», відповідального за Волинську трагедію 1943–1944 рр. Наскільки потужний заклик несе цей образ в суспільну свідомість продемонстрували події довкола відзначення українсько-польського конфлікту у 2003 р. — аж до відомих конфліктів на рівні міжпарламентських стосунків та обоїльної істерії в праворадикальних колах Польщі. Так само і в Україні образ «поляка-зайди», колонізатора і асимілятора, сформований досвідом українсько-польського протистояння 1920-х — першої половини 1940-х років і довершений імпортом надбань частини діаспорної історіографії, виявився на диво стійким і впливовим серед значної частини населення Західної України — і це проявилось саме на тлі відзначення згаданої річниці.

На мій погляд досить симптоматичним є те, що за 10 років незалежності (1992–2002) образ поляків в українській суспільній

свідомості погіршився. За даними соціологів (Н. Паніна), індекс національної дистанції між українцями і поляками (за результатами опитувань українців) за шкалою Богардуса збільшився з 3.77 до 5.01 (показник в 4.0 вважається поміркованим, таким, що засвідчує відкритість, толерантність і готовність до співіснування, вихід за нього в бік збільшення означає напруженість, закритість і недовіру) Очевидно, не варто покладати відповідальність за ці зміни лише на історіографію та підручники, але не варто і недооцінювати їхню роль в цих змінах. Варто нагадати про те, що аналіз шкільних підручників з історії України, проведений В. Середою та Н. Яковенко — обидві дослідниці працювали окремо і різними методами — довів наявність культивування і домінування негативних стереотипних образів Іншого.

«Російський вимір» — не менш показовий. Росія присутня в українській націоналізованій історії за визначенням — без цього Іншого фактично неможливе формування власного національного наративу, оскільки він відіграє надзвичайну мобілізаційну роль у визначенні власного національного «Я». І тут ми маємо величезний набір стереотипів від чогось на зразок «300-річного панування», до прямих чи контекстуальних посилань на негаразди і трагедії України, за які відповідає Росія (чи в редукованому вигляді «Москва»). Динаміка тут така сама, як і в прикладі з Польщею, а рівень емоційного заклику наочно ілюструється різноманітними синдромами, коли вони виходять на поверхню суспільної свідомості.

Можна наводити безліч прикладів функціонування негативних стереотипів стосовно Росії як зовнішньої ворожої чи конфліктогенної сили: при чому цей набір у часових вимірах сягатиме Середньовіччя і цілком вдало поширюється на сучасність. Історичний Інший стає нашим сучасником. Водночас генеалогія сучасного Іншого виводиться з найдавніших часів і тоді вже Іван Грозний стає відповідальним за негаразди України. Цікаво, що саме у випадку з Росією етап поділу спільних простору/пам'яті/історії в історичному наративі набуває надзвичайної контекстуальності та «актуальності» в сучасній політико-ідеологічній реальності.

Коли ж вже йдеться про фіналізовану версію національного наративу образ ближнього сусіда як Іншого в його історичному вимірі стає настільки природним і легітимним, що будь які наміри реконструювати його можуть виглядати зазіханнями на власну національну ідентичність. Достатньо згадати реакцію частини української громадськості на пропозицію російської сторони домовитися про узгодження характеру висвітлення певних конфліктних моментів у підручниках — це було сприйнято саме як спро-

ба порушити суверенність української сторони в творенні власної національної історії.

На закінчення варто згадати ще один варіант функціонування образу Іншого — особливо важливий для багатоетнічних країн — регіональний вимір. У цьому разі підемо від прикладу до узагальнення. Для Сходу і Півдня та й певною мірою для центральної України образ Іншого-поляка не має такого значення, як для Західної України. Образ Росії та росіян як Інших без ентузіазму сприймається в Криму — натомість для тутешнього російськомовного населення таким Іншим стають не лише кримські татари, а й українці... На сході України Іншими можуть бути співвітчизники із західних регіонів, тоді як росіяни та Росія можуть видаватися набагато ближчими і не сприйматися як Інші. І це також пов'язано із способом, в який пишеться націоналізована історія. Якщо національний (патріотичний) наратив побудовано на принципі етнічної ексклюзивності, то в його рамках Іншими (при чому саме з негативною конотацією) можуть стати і власні співвітчизники — чи варто коментувати можливі наслідки такого варіанту іншування?

Можна було б спробувати підбити підсумки і навіть дати рекомендації. Але це не є завданням даної доповіді. Головний підсумок і відповідна рекомендація — це подальше обговорення світоглядних та пізнавальних проблем, які виникають у зв'язку із процесом фрагментації колись спільного політичного та ідеологічного простору та відповідної фрагментації (поділу) колективної історичної пам'яті та історичного простору. При чому це обговорення має бути предметом зацікавлення саме фахових істориків, які вміють відокремити науковий інтерес від політичної кон'юнктури та ідеологічного чаклування.

Валерій Смолій: *Передбачений виступ Костянтина Юхимовича Гломозди з Києво-Могилянської академії, але з поважних причин він сьогодні відсутній! Тому давайте перейдемо до наступного етапу роботи сесії першої: вона передбачає запитання і відповіді.*

Тетяна Вілкул: *Георгій Володимирович, Ви говорили про індекс ставлення до поляків. Чи є у Вас подібні дані щодо ставлення до росіян?*

Георгій Касьянов: *У мене даних на зараз нема, але я можу припустити, що тут спостерігаються подібні тенденції, принаймні коли я бачу, що пишуть в українських підручниках з історії про Росію і росіян.*

Віктор Горобець: *Процес іншування власне передбачає відокремлення якогось етносу від більшого. Для українців, для Балтії, для інших це є ва-*

жливо, це актуально. Для росіян процес іншування очевидно має бути трошки інакшим. В Росії важливо і з суспільного, і політичного погляду, очевидно, не так відокремлення, як навпаки прагнення утримати щось разом. Яким чином відбувається у сучасній російській історіографії процес іншування? Для України це зрозуміло: потрібно відокремитись від росіян, відокремитись від поляків. Для росіян це не є актуальним. Чи є там пошук Іншого в регіонах, чи відбувається іншування в якихось геополітичних координатах?

Леонід Горизонтов: *В постсоветской России русские в большей степени, чем раньше, ощутили себя в национальном государстве. В самом деле, приблизительно 80% населения нынешней Российской Федерации составляют русские, что определяет позиционирование русской идентичности в российском социуме. Но, кроме того, Российская Федерация остается обществом многонациональным — отсюда акцент на полиэтничность, формирование российского многонационального народа. В научном плане, в том числе в целях преодоления некоторых этнических стереотипов, представляется исключительно важным изучать исторические формы и проявления российской идентичности.*

Леонід Зашкільняк: *У меня два вопроса. Один — к Леониду Ефремовичу. Вы в своем докладе затронули такой момент — национальная история это как бы воображаемая история. Это понятно, что воображаемая, но согласны ли вы с тем, что всякая история — воображаемая, а значит национальная история среди этих воображаемых имеет такое же право на существование, как и другие, не национальные?*

А до Георгія Володимировича в мене таке питання дуже спірне і давнє: я погоджуюсь з тим, що національний канон був створений, що націоналізація спричинена так би мовити об'єктивно, але чи була можливість уникнути цього, точніше сказати, уникнути прикростей того канону, котрий трошки пахне кон'юктурою?

Леонід Горизонтов: *Речь шла о воображаемых историографиях: этно-историографический стереотип это представление об исторической науке другой страны, которое может существенно исказить реальную ситуацию в ней. Национальная история действительно имеет право на существование, но, в моем понимании, как ступенька в процессе познания прошлого, которой этот процесс ограничивать весьма вредно.*

Георгій Касьянов: *Я хотів би «розшифрувати» питання Леоніда Опанасовича, бо іноді з контексту виглядає так, що нібито я ставлюсь до процесу «націоналізації» історії негативно і вдаюся до якихось моралізаторсь-*

ких сентенцій. Я вважаю, що будь-яка націоналізація й етнізація історії тягне за собою в будь-якій країні відповідні наслідки, про які йшлося у моїй доповіді. Але я не хотів би виставляти оцінки ні за шкалою Богардуса, ні за якоюсь моральною шкалою. Відбувається те, що має відбуватися. Треба це спокійно фіксувати, і намагатися зрозуміти. Досліджувати. аналізувати і далі рухатися, урізноманітнювати досвід, «не нарікаючи на життя». Хоча, з суто інтелектуального погляду (так само як і с погляду етики) певні максими національного канону мені дуже не подобаються. Але як фахівець я маю своє невдоволення лишати для себе.

Влодзімеж Менджецькі (запитання до Л. Горізонтова): Возможна ли историография без этностереотипов? Возможна ли «чистая» историческая наука?

Леонід Горізонтов: К этому надо стремиться, это вопрос профессионализма.

Олександр Удод: У мене два конкретних запитання у площині дискусії, яка зав'язується, до Л. Горізонтова. Прокоментуйте, будь-ласка, в цьому ракурсі, як ви доповідали наскільки тут спрацьовують можливі етноісторіографічні стереотипи, та дискусію, яка розгорілася в Москві стосовно підручників, особливо після скандалу навколо підручника Долуцького. Коли Ваш, російський [Михаїл] Касьянов розкритикував і скасував цілу низку підручників. Це перше запитання і друге. З точки зору „іншування», „етноісторіографічних стереотипів» прокоментуйте ту дискусію, яка розгорілася в Росії навколо державного герба. Особливо стосовно вимог мусульманської частини населення Росії зняти з герба символ Георгія Побідоносця — символ православної церкви.

Леонід Горізонтов: Лично у меня такое впечатление, что в современной России единообразия в научном и образовательном пространстве быть не может. Каждый крупный университет стремится разработать свой собственный комплект учебников. Утверждения какого-то норматива, канона, по крайней мере, в ближайшее время не предвижу. Что касается герба. Российский герб — исторический герб. Правда, надо сказать, в дореволюционной России прослеживается несколько его вариантов. В частности, есть интересные наблюдения по поводу положения крыльев орла — то он их поднимает, то опускает. Это связано, как объясняют некоторые специалисты, с самочувствием России: когда она чувствовала себя мощной, крылья поднимались, после вступления в полосу затяжного кризиса, наоборот, опускались. Убежден, что нельзя доводить политкорректность, мультикультурализм до крайних, контр-

продуктивных, иррациональных форм. Если герб России исторический, а по-иному его воспринимать нельзя, то он должен следовать канону.

Вільфрід Йільге: I will do it in English because I am afraid that my Russian is not good enough and my Ukrainian is better but as well not of a good quality. I have a question to Mr. Gorizontov. Do you understand English?

Леонід Горізонтов: Yes, sure.

Вільфрід Йільге: I've noticed that you said: when historiography is politically motivated, it is nationally motivated, thus you cannot address international contexts and it is a kind of obstacle for genuine historiography. Is it correct understanding of what you have said?

Леонід Горізонтов: Yes, you are right.

Георгій Касьянов: I believe we should ask interpreter to translate your dialogue to the audience (Софія Грачова перекладає)

Вільфрід Йільге: Oh, yes

Вільфрід Йільге: I agree with my colleagues that actually in times of the break of traditions as well as periods of state and nation building the national historiography is used to fulfill legitimizing functions or to moralize as well as to politicize the past. Then there is the question if and to what extent the autonomy of historical research can be preserved. How do you cope with the fact of different national, social and political backgrounds as factors heavily influencing the writing of history?

Леонід Горізонтов (Відповідь на питання Йільге): Георгий Владимирович [Касьянов] сказал, что этнизация истории — естественный процесс. Готов с этим согласиться. Но все же надо думать о рациональных, с точки зрения науки, границах, которые должны его регулировать. Очень важно историкам, откликаясь на общественные запросы, продолжать заниматься своим профессиональным делом. Если историческая наука увлечется воспроизведением этнических стереотипов, которые являются достоянием общественного сознания, это уже не научный тип мышления и иной род занятий. Но в то же время, безусловно, как мотив национальный момент исключительно значим. Он проявляется в том, какие проблемы ставит наука той или иной страны. В этом смысле национальные историографии будут существовать всегда. Однако эти национально мотивированные проблемы — в зна-

чительной степени производные от исторической памяти конкретного народа, следует решать с помощью научных, универсальных по своей природе, процедур.

Валерій Смолій: Дякую. Ми маємо перейти до виступу диспутанта. Слово надається доктору Олексію Толочку.

Олексій Толочко: Шановні колеги!

Серед численних історіографічних стереотипів, які є головним фокусом нашої конференції, існує й такий: вважають, ніби кожний практикуючий історик компетентно розбирається в історіографії. Не будучи професійним «історіографом», я мимоволі підтверджуватиму своїм виступом живучість стереотипів. Підозрюю, саме це й входило до потаємних сподівань організаторів конференції.

Історіографія і тим більше, «образ іншого» в історіографії до моїх переважних зацікавлень ніколи не належали. Вибір організаторами мене на роль диспутанта, я, отже, можу пояснити тільки тим, що — низький їм уклін — вони вважають мене позбавленим етнічних стереотипів. А крім того, не знаходять мені місця в жодній з національних історіографій — уклін земний — в відтак вважають мене безстороннім арбітром в обговоренні одночасно двох — російської та української.

Я розпочав би виклад своїх вражень від почутого — не стільки полемічні ремарки, скільки нотатки на полях — з другої доповіді, доктора Касьянова. Адже, мені здається, що це був би, на відміну від порядку денного нашої конференції, природний порядок речей у світі. Спочатку історія націоналізується, і в процесі цієї націоналізації, або як її наслідок, виникають певні історіографічні образи сусіда й історіографічні образи «сусідньої» дисципліни — загальне, усереднене враження від того, що відбувається поза певною межею, де національна історіографія проводить свій кордон.

Мені видався дуже вдалим цей термін «уявних» історіографій. Адже переважно це те, з чим ми маємо справу і що ми, так чи інакше, свідомо чи ні, продукуємо як наслідок наших намагань націоналізувати історію.

Доктор Касьянов продемонстрував нам історію націоналізації і механізми націоналізації. Це речі, загалом, відомі, і не тільки з книжок, адже вони відбувалися у нас на очах і навіть за діяльною участю декого з присутніх. Сама історія націоналізації та її механізми мені здаються важливими для усвідомлення, але не

надто цікавими з дослідницької точки зору. Адже наш випадок навряд чи вибивався із загального правила і ми ледве чи вразили світ чимсь небаченим у цьому відношенні. Ми повторили сценарій, відомий для всіх націй, що, здобувшись на місце в сучасному світі, чи ще тільки претендуючи на таке місце, намагалися конвертувати «минуле» в «національну історію». Нашим особистим внеском до світової скарбниці досвіду можна вважати хіба що особливу готовність наукового співтовариства «прирівняти перо до багнета» і безпрецедентну самовідданість як командирів, так і рядових бійців націоналізації у переміні ідеологічних засад. Як правило, кордон між великими наративами — імперським і національним у нашому випадку — проходить по межі між поколіннями або певними групами всередині дисципліни. Зміна великих наративів відбувається, коли старе покоління або домінуюча група з тих чи інших причин втрачають легітимність. Здається, лише в нашому випадку ідеологи попереднього наративу виявилися найуспішнішими практикантами національної історії. Це, звичайно, багато говорить про якість створеної ними історії, а також і про довіру до такої історії, як всередині цеху, так і в суспільстві загалом.

Саме тому надзвичайно важливим мені видався ще одним аспект доповіді доктора Касьянова, а саме: проблема відповідальності істориків за те, чим вони займаються. Так склалось, що в Східній Європі історики завжди несуть цю високу відповідальність за свою справу і надзвичайно цінують покладений на них тягар. На жаль, це відповідальність тільки перед державою та перед офіційною ідеологією. І це саме та відповідальність, яку історики беруть на себе з великою радістю, часом, навіть пропонуючи свої послуги раніше, ніж надійде на них пряме замовлення. Інша відповідальність — перед суспільством — не так очевидна для істориків. У той же час, це важливий аспект, коли ми говоримо про «іншування» (вживаючи недавню кальку з англійської, яка поступово здобувається на повноцінний термін). Історія завжди була (і, можливо, ще довго лишатиметься) одним із найефективніших інструментів «іншування». Для багатьох прихильників національної історії ця її якість здається важливим і легітимним елементом їхньої професії, для інших сладає собою ледве чи не ядро розуміння того, що значить займатися історією.

Але це «іншування» виявляється не таким нейтральним і не таким безневинним. В результаті іншування сусіда, часом, алієнується частина того колективу, який національна історіографія схильна вважати належним до своєї зони. Це не оразу очевидний

і рідко передбачуваний наслідок іншування сусідніх колективів. Українська історія, в сюжет якої не змогли потрапити не тільки чималі етнічні групи, але й цілі класи — добрий приклад наслідків націоналізації історії. Мені здається надзвичайно важливим наголошення Георгієм Володимировичем подібних спектрів проблеми.

Нещодавно, переглядаючи книжку майже цілковито ігнорованого у нас (як, зрештою і багатьох інших французьких теоретиків) Цветана Тодорова, я натрапив на його метафорично сформульовану класифікацію типів «іншування». Перший тим він називає «принципом Геродота». Геродот, описуючи персів, стверджував, що вони — дивний народ: вони вважають себе й свої звичаї найкращими з існуючих, а наступними за якістю — тих, хто безпосередньо межує з ними і так далі по низхідній шкалі аж до того, що народи найбільш віддалені взагалі не мають ніякого смислу існування і жодних привабливих рис. Протилежний принцип Цветан Тодоров називає «законом Гомера». Це коли шкала вибудовується у зворотньому порядку — найбільш віддалені народи наділяються найбільш привабливими рисами, аж до того, що на окраїнах всесвіту живуть щасливі і досконалі люди. В міру ж наближення до центру, тобто до свого колективу, ступінь нехиті зростає, і безпосередньо суміжні народи виявляються наділеними найбільш негативними рисами.

Механізми іншування в українській суспільній думці, отже, більше схожі на принцип Гомера. Народи, які межують, наділяються масою негативних рис. В той час, як в міру віддалення емоційний накал зникає і народи стають все симпатичнішими.

І так само, очевидно, в історіографії. За цим же принципом формуються образи уявних історіографій. На те є свої причини, і війна за спільний історіографічний простір, очевидно, є однією з таких причин. Адже націоналізація минулого передбачає вступ у змагання за той історіографічний простір вже освоєний, і, як правило, сусідньою історіографією, а отже певна конфронтаційність тут неunikненна. Саме про ці історіографічні образи, про образи сусідніх історіографій говорив доктор Горизонтов. І для того, чтобы не увеличивать количество стереотипов и взаимного непонимания, я перейду на русский язык.

Это очень интересная тема, и мне кажется, впервые поставленная: о суммарных, совокупных образах соседних историографий, об этноисториографических образах. То есть, историографии, как они воспринимаются со стороны в противоположность тому, как они существуют сами по себе или как они сами себя ощущают.

Национальная историография — это понятие, которым мы все оперируем и как-то без особых объяснений принимаем как явление существующие и интуитивно понимаемое. Конечно, существенный компонент в этом нашем интуитивном понимании, как совершенно справедливо отметил доктор Горизонтов, — обыденный опыт или тот набор этнических представлений, которые историк так или иначе, вольно или невольно разделяет. Но национальные способы понимания и писания истории, вероятно, не обязательно связаны только с национальной идеологией и только с этническими стереотипами. Когда мы выделяем национальные историографии и пытаемся понять их специфику, мы, очевидно, имеем в виду влияние тех или иных теоретических импульсов, тот или иной культурный контекст, к которому апеллирует историк, некий преимущественный интерес к определенным темам, наконец.

Чрезвычайно важной темой, мене представляется, есть та, как безболезненно историки, объединенные до того в едином пространстве советской историографии, осуществили смену вех и национализировали некогда общее и весьма космополитическое пространство.

В обыденном употреблении «советская историография» всегда была (и еще остается) антиподом национальной историографии. Поэтому переход от одной к другой не предположительно не мог состояться просто и безболезненно, а должен был сопровождаться большими ломками: теоретическими и институциональными кризисами и личными драмами. В действительности оказалось, что переход очень комфортен и легок.

Причины здесь могут называться самые разные и с разной степенью убедительности. Очевидно, главная — несовершенство человеческой природы. И это фундаментальная причина. Но, видимо, существуют и причины, коренящиеся в самой дисциплине, которые это позволили. Я бы предположил несколько поменять наш «стереотип» советской историографии. Доктор Касьянов делал акцент на ее классовости и марксизме. Но будем откровенны — к концу этой историографии марксизма в ней было довольно мало. И уже одно то, что историография эта начиналась с Урарту, а многотомные издания этой истории назывались совершенно парадоксальным образом «История СССР с древнейших времен» — СССР со времен Урарту — свидетельствует о том, что та история была структурирована как национальная история. И в некотором смысле, она изначально таковой задумывалась. Нарратив советской истории, как он структурировался с конца 30-х годов и особенно после Второй мировой войны, представляет собой

вариант национального нарратива. Можно было бы сказать, что это национальный нарратив без нации, если бы мы не знали, что такая нация была в проекте. И называлась «советским народом». Не случайно в определение этой нации входил компонент исторический. Сейчас еще помнят, что такое советский народ — это «историческая общность людей», а, следовательно, коллективное прошлое должен был играть существенную интегрирующую роль. И украинская, и российская историографии отдали более чем должное таким образом понятой советской историографии, свидетельством чему названия книг, которые, быть может, еще кто-то вспомнит: «Борьба славян за выход к Черному морю» или «за выход к Балтийскому морю» или «борьба с агрессором имьярек». Это все очень «мобилизационные» темы, совершенно неотличимые по духу и предназначению от того, что писали по другую сторону идеологического барьера.

Но, впрочем, и любой национальный нарратив играет интегрирующую роль и возникает часто еще до нации. Пример Михаила Сергеевича (Грушевского), на который ссылался доктор Горизонтов, есть замечательный образчик писания многотомной истории нации еще до того, как она сформируется, с осознаной и задекларированной целью — ускорить историей возникновение нации.

Этот аспект мне показался чрезвычайно интересным. И я думаю, что об этом еще какое-то время нам предстоит думать. Я бы не хотел слишком теоризировать проблему и обсуждать компонент национального в историческом проекте, в ремесле историка и степень зависимости его от импульсов идеологических, национальных. Это тема, которая, очевидно, имеет бесконечную протяженность. Всегда существует некое реальное и более обыденное измерение высоких дискуссий. Надо помнить, что историки живут, все же, не в нарративах, а в реальной жизни. И увы, профессионализм, о котором говорил доктор Горизонтов, не всегда помогает историкам защищаться от импульсов, идущих извне наших учреждений. Доктор Касьянов заметил, что сегодня «пахнет газом», и я уверен, что когда в наших институтах отключат отопление, найдутся историки, которые структурируют национальную историографию вокруг борьбы за газ «с древнейших времен и до наших дней».

Валерій Смолій: В нас зараз має відбутися загальна дискусія. Тобто обговорюватимуться як доповіді, так і виступ диспутанта. І, крім того, вона передбачає відповіді на те, що говорив диспутант з боку доповідачів. Але спочатку будь-ласка, з аудиторії, якщо хтось хоче висловитись, є така можливість.

Леонід Зашкільняк: По-перше, хочу висловити подяку Інституту історії України, зокрема, директору, академіку Смолю і Георгію Володимировичу Касьянову, які взялися за проведення цієї дуже потрібної для нас конференції, тому що вона певною мірою висловлює певну тривогу, яка сьогодні існує в колах українських істориків і, напевне, не тільки українських істориків, з приводу величезної кількості історичної продукції, що видається в Україні.

І я загалом навіть не маю з чим дискутувати, тому що в більшості погоджуюсь з обома доповідачами. Можливо тільки зверну вашу увагу на ряд моментів, котрі мають методологічний і термінологічний характер. Тому що часто ми дискутуємо, розуміючи під тим, про що дискутуємо, зовсім різні речі. Так от, один з перших термінів, на який я звернув увагу — термін „стереотипи». Не суть важно, історичні, історіографічні, політичні, ідеологічні. Справа в тому, що як установлені уявлення все наше життя, все наше мислення стереотипне. Я повністю згоден в Леонідом Єфремовичем Горизонтовим, що стереотипи історичні, як правило, формуються істориками. Принаймні, в модерний час. Історики ці стереотипи творять, а потім пізніше їх дуже успішно розвінчують. Це нормальний рух науки, який має бути. В принципі, вся історіографія міфологічна, бо вона на певний період часу відбиває лише культурний стан, погляди, традиції, які є на даний момент в даній спільноті, колективі — українській, російській і т.д. Тобто, в цьому відношенні історіографія творить стереотипи і їх же руйнує. Можливо, її перевага в тому, що вона може не тільки творити, а й руйнувати. Бо політики, ідеологи намагаються значною мірою їх підтримувати і культивувати. А історики можуть ці стереотипи руйнувати і ця конференція як раз засвідчує, що настав час руйнування стереотипів і це дуже добре.

Очевидно, що я погоджуюсь з Георгієм Володимировичем Касьяновим, в тому, що націоналізація української історіографії і історії, може навіть швидше історії — процес неунікнений, бо події політичного життя і відповідні інші обставини, які вам добре відомі, в тому числі, вони вимагали створення міфу, стереотипу національної історії, котра обслуговує не тільки державу, а й суспільну свідомість і все інше. І тут мені видається, що в творенні такої концепції націоналізованого канону нічого поганого немає, хоча б тому, що ми спізналися з тим роком так на 100, ну може не на 100, а менше. Канон Грушевського, то він, певною мірою, навіть випереджав, але, на жаль, не був закінчений.

Справа не в тому, який канон є. А справа в тому, якими засобами, формами, термінами ми цей канон обґрунтовуємо. Отут я би мав дуже багато претензій до українського національного канону, тому, що термінологія, яка вживається в його текстах викликає найбільше спротиву.

До речі, в російській історіографії також. В російському каноні також, зокрема в Сахарова, також багато претензій, тому що, те, що було добре для XIX століття, не годиться для початку XXI.

Я би міг ще довго говорити, але хотів би подякувати доповідачам і закінчити на тому, що напевне вже є і будуть писатися нові версії історії України і, можливо, наступні версії будуть не етнічні, етностереотипні, а соціально-стереотипні, культурно-стереотипні. Вони все рівно будуть стереотипними, оскільки така властивість історичного знання. Тобто наша перспектива песимістично-оптимістична. Песимістична тому, що ми створюємо стереотипи, а оптимістичні тому, що ми їх успішно долаємо.

Леонід Горізонтов: Алексей Петрович [Толочко] затрунул важный вопрос об ответственности. Конечно, это прежде всего личная ответственность каждого ученого, связанная с представлением о научной этике, о профессии, профессиональном призвании. И еще один вопрос был поднят: почему столь легким оказался переход от советской историографии к историографиям национализирующимся? Ответ можно искать в вещах достаточно простых. Вчера, перед тем, как отправиться в Киев, я читал лекцию о континуитете и прерывистости в истории. Речь зашла о советской историографии, в которой большая часть проблематики была вообще закрытой для исследования. История совершенно обезлюдела, ибо ни за одну историческую фигуру, за редким исключением, нельзя было всерьез взяться, почти к каждой предьявлялись многочисленные политические, идеологические претензии, почти все чему-то обязательно не соответствовали. В особенности сказанное справедливо применительно к освещению советского периода истории. Когда запреты перестали действовать, пружина распрямилась. Как бы мы не оценивали уровень современных постсоветских историографий, надо признать, что в последние годы пишется гораздо больше, разнообразнее, интереснее. В том числе и в русле национализации истории: ведь национальные аспекты долгое время решительно изгонялись из исторических исследований. А то, что это очень важная сторона исторического процесса, я думаю, в этой аудитории доказывать нет необходимости.

Георгій Касьянов: Я хотів би прокоментувати коментарі, але я почну з подяки за ці коментарі. Я хочу одразу пояснити, чому саме Олексій Петрович [Толочко] був коментатором — тому, що він відмовився бути доповідачем. А доповідачем він мав бути тому, що він один із перших в Україні написав статтю про образ Іншого. Це факт історіографічний. Олексій Петрович сказав, що він вже цим не займається, але тут же процитував Цветана Тодорова, отже він явно і далі цікавиться предметом. Оче-

видно, що природна скромність не дозволила йому бути доповідачем (пожвавлення в залі).

Далі я хотів би прокоментувати коментар Олексія Толочка, щодо того, що радянська історіографічна традиція так легко перетекла в націоналістичну, скажемо так. По-перше, як історики ми маємо брати до уваги, хоч я дуже не люблю цей вислів, «конкретно-історичні обставини». І я хочу звернути вашу увагу, можна навіть провести спеціальне дослідження — найбільшими націоналістами у нас, найбільшими промоутерами «національного духу» стали ті люди, які в радянські часи професійно займалися критикою націоналізму, «українського буржуазного націоналізму», націоналізму як такого. Вони дуже добре знали предмет і тому вони методом від зворотного по цьому стандарту досить швидко відтворили те, що треба було відтворити — те, що називається націоналізацією історії. Я особисто бачив одного з таких «борців», як він, коли на зібранні, присвяченому Грушевському, співали гімн „Ще не вмерла» (десь в середині 90-х років) — як він розкрив рот, бо не знав як слід слів, але дуже старанно демонстрував свій патріотизм.

Отже тут спрацьовує дуже важливий персональний фактор — і те, як самі історики реагують на зміни і те, як вони власне і формують ці зміни. Крім того, варто пам'ятати, що радянська історіографія була побудована на абсолютно тих самих методологічних принципах, що і національна історіографія. Це та сама телеологія, перетікання історії з одного періоду в інший, це культивування безперервності, детермінізм і т.д. Отже з погляду методології «перехід» від одного канону до іншого відбувся досить легко. Достатньо було змінити ідіоми, механічно поміняти поняття, а стиль мислення, думання, говоріння був той самий.

Отже як інтелектуальне явище цей перехід від радянської до націоналізованої історіографії не є таким вже цікавим, сценарій є стандартним, так само як стандартними є гасла і максими ортодоксального націоналізму, які своєю будовою на диво нагадують гасла і максими ортодоксального марксизму в історіографії.

І тут варто звернутися до зауваження Олексія Толочка про те, що власне українська марксистська історіографія не була, принаймні в останній період свого існування власне марксистською. Я і не стверджував, що вона була марксистською. І готовий погодитися з тим, що вона вже не була в тому сенсі, ортодоксально марксистському сенсі, марксистською. Проте залишався інструментарій, бо іншого не було — той самий класовий підхід, формаційна телеологія і т.д. Але внаслідок нашестя стандартних схем патріотичної чи націоналістичної історіографії (називайте як хочете, суттєвої різниці немає) виник цікавий гібрид. Термінологія з марксистської гносеології, скажімо так, сполучилась з націоналістичною термінологією і дуже цікаві терміни виникають — «національна

ідея в період феодалізму», припустимо, а якщо рухатися далі, то можна і про «побудову розвинутого феодалізму» поговорити (**смійх в залі**).

В 1993 в Україні намагалися впровадити курс наукового націоналізму у вищих навчальних закладах (пожвавлення в залі). І це було дуже мило з огляду на пікантність ситуації, бо ініціаторами були люди з «наукового комунізму».

Очевидно, що ця трансформація закінчується і ми є свідками того, як можна знайти інший вимір історії, в тому числі національної. І це для нас створює колосальні перспективи. І я сподіваюсь, що ця конференція — це одна, я думаю, з перших з обговорення цієї теми, одного з її аспектів і ми будемо рухатися далі.

Ірина Колесник: Шановні друзі, я дуже шкодую, що не була на основній частині цієї, але я чула завершальні акорди виступу нашого гостя і я б хотіла кілька ремарок. Якщо можна російською мовою.

Основная идея, которую вы сейчас артикулировали — это о том, что советская историография находилась в состоянии кризиса и ничего продуктивного, как таковая, не дала.

Голос з зали: Такого ніхто не казав!

Ірина Колесник: Я позволю себе не согласиться с этим тезисом, вот из каких соображений. Во-первых, сейчас из контекста, который я слышу, нет четкого разграничения в нашем дискурсе понятий «историческая наука» и «историография» как составляющая исторической науки, которая занимается изучением истории и дает методологические ориентиры в историческом познании. То есть, прежде всего надо различать понятия исторической науки, советской исторической науки и историографии, как составляющей исторической науки. Да действительно, в советский период историческая наука переживала кризис, формой проявления и своеобразной попыткой преодоления методологического кризиса советской исторической науки являлась историография — как теоретическая область. Это была элитарная сфера, которой занимались только избранные, мэтры исторической науки, только на уровне академиков. Занимались разработкой теоретических и методологических проблем историографии. И через историографию методологией и теорией самой исторической науки. Поэтому нельзя с водой выплеснуть ребенка и сказать, что все в советской историографии было плохо. Советская историография дала такие дискурсы, если говорить современным языком, как источниковедение и собственно историография как область теоретического познания. И мне кажется, что этот историографический и источниковедческий компонент или даже доминанта со-

ветской исторической науки — это то позитивное, что мы должны сохранить, преобразовать, что мы должны интерпретировать уже на новых материалах локальных национальных историографий. И тут речь шла о том, что сейчас (как открытие) идет процесс формирования (как позитив) национальных историографий. Это естественный процесс интеллектуальной раздробленности. Идет процесс локальной идентификации национальных дискурсов. Но мне кажется, здесь существует тоже определенная угроза. Потому, что надо различать — национальный и националистический дискурс или историография национальная и националистическая. Националистическая — это та, которая была создана 100 лет, в 1904 году в концептуальной «Розвідці» Михайла Грушевского, где были изложены основы оригинальной концепции украинской истории. Сейчас она безнадежно устарела.

Речь идет о создании национальной историографии. Эта же проблема стоит, я много лет занималась российской историографией, я знаю какие проблемы стояли перед советской историографией, перед российской историографией, которая сейчас практически модифицирует схему государственной школы. Та же либеральная российская историография, которая сейчас приобретает какие-то постсоветские черты с элементами постмодернизма или цивилизационного подхода. Я думаю, что это общая проблема искать свой образ национальной историографии. И залогом успешного создания или интерпретации нового образа национальной истории является обращение и бережное отношение к прошлым наследиям, в том числе, и советской историографии. Мы не можем брать только доробок, как званой диаспорной историографии или захидной, сучасной україністики. Мне кажется, для того, чтобы получить результат надо использовать опыт советской историографии, советской исторической науки.

Леонід Горізонтов: Мне приятно, что прозвучали слова в поддержку советской историографии, поскольку я принадлежу к числу тех, кто склонен искать в ней то конструктивное, что можно и должно продолжать. В мае 2004 года в Минске состоялась конференция, посвященная белорусской исторической науке советского периода (материалы ее уже изданы) — это тоже был поиск, помимо достаточно очевидного негатива советской историографии, и плодотворного в ее наследии.

Термин «кризис исторической науки» в советское время был предметом продолжительной дискуссии. Тогда речь шла преимущественно о предреволюционной российской историографии. Дискутанты пришли к выводу, что кризис содержит в себе элемент развития.

Не могу, однако, согласиться с тем, что история исторической науки являлась «элитарной» областью исторического знания. Не будем забы-

вать, что и в этой области было чрезвычайно много конъюнктурного. И закончился советский период на крайне мрачной ноте контрпропаганды, которая породила волну публикаций, нацеленных на борьбу с буржуазными фальсификациями истории. То была лебединая песня воинствующей советской историографии — по-прокурорски строгой как по отношению к отечественным традициям гуманитарного знания, так и к зарубежной научной мысли. Кстати сказать, упомянутая кампания на Украине продолжалась дольше, чем, скажем, в Москве. Мне встречались написанные в этом русле работы, которые издавались на Украине даже в начале 90-х годов.

Георгій Касьянов: Я хотів би додати до цього, що деякі надбання радянської історіографії дуже добре перейшли в надбання національної історіографії щоправда, в дещо специфічний спосіб. Я знаю кандидатські дисертації, які називались „Критика буржуазних фальсифікацій «чогось» і оскільки їх не встигли захистити до 1991 року, захищали після, то вони вже називались не «критика», а «огляд» чи може „здобутки»... Я хотів би ще одне зауваження щодо терміну «криза». Леонід Єфремович Горизонтов вже про це сказав. За моїми спостереженнями, в тій західній історіографії, яку ми вважаємо передовою і просунутою криза триває вже мабуть років сорок. Взагалі криза в історіографії це нормальне явище, вона постійно має бути, бо інакше, якщо немає кризи в історіографії, то справді починається її криза. Тому давайте на цьому оптимістичному моменті завершимо.

Сесія 2 Історіографія, міф, політика

Георгій Касьянов (модератор): У нас починається друга сесія, яка складається з двох частин. Це сесія «Історіографія: міф і політика». Один з наших доповідачів, Алвідас Нікжентайтис, на жаль, з особистих причин не зміг приїхати, але він передав свої перепрошення. Зараз у нас є три доповіді: доповідь доктора Леоніда Зашкільняка, Вільфріда Ільге, Генадзя Сагановича. Ми почнемо з доповіді доктора Л. Зашкільняка, Львівський національний університет ім. І. Франка «Образ(и) польської історії в українській історіографії останнього десятиліття». Коли назва редагувалась, то в слово «образ» вставили літеру «и» і можна читати «образи» чи «обр'язи» — кому як подобається.

Отже, слово має професор Леонід Зашкільняк

Леонід Зашкільняк (доповідь, авторська редакція)

«Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії»

У цій доповіді ми не будемо подавати перелік і опис праць українських істориків, присвячених окремим періодам і проблемам минулого Польщі та поляків — для цього брак місця і часу, крім цього про це вже неодноразово писалося². Слід зауважити, що в Україні за останнє десятиріччя з'явилося не так вже й багато праць, в яких би йшлося про події та постаті польського минулого. Натомість майже у кожній історичній праці з «націоналізованої» історії України³, що нині заповнили книжкові полиці, читач зустрінеться з поляками і Польщею в їх минулому і сучасному в контексті українсько-польських взаємин.

Так вже склалося, що впродовж двох останніх століть українська історіографія та її трудівники були змушені вести непримиренну «війну пер» за формування самостійної версії(й) історії України з сусідніми історіографіями, насамперед польською та російською, за утвердження в історичній свідомості перш за все українців, але також поляків і росіян, історичного «портрету» України⁴. Ці два століття «боротьби» далися взнаки українській історіографії, вони залишили помітний слід, закорінений у суспільній свідомості у вигляді численних політичних міфів і стереотипів відносно своїх сусідів і «співмешканців» у минулі історичні епохи. Українські історики так «захопилися» боротьбою, що не помітили ані змін в світовому історіописанні, ані нових історичних умов, в яких їм доводиться жити і працювати. «Привиди історії», пов'язані з польським «шляхетським пануванням» в Україні, або «старшобратством» і «єдинокровством» росіян все ще міцно зберігаються як в історичній пам'яті, так і свідомості багатьох українців. Треба зауважити, що як в Польщі, так і в Росії теж поки що залишаються носії давніх стереотипів. Не будемо копірситися в причинах такого стану, вони назагал відомі.

Не зайвим буде нагадати, що найбільший внесок у формування образу України та її сусідів зробили українські історики кінця XIX і XX століть, творчість яких співпала з процесами українського націєтворення у його модерних вимірах. Ці історики, серед яких, безсумнівно, перше місце належить М. Грушевському, творили «легітимаційну» історію України з усіма властивими їй атрибутами міфологізації (ідеалізації) та «антропоморфізації» — написання «біографії» нації та держави за взірцем людського життя. Достатньо тільки згадати як М. Грушевський окреслює

«український народ», щоб переконатися в цьому: «...Розбивши його (народу — Л.З) політичне жите) (...) сі неприхильні історичні обставини притьмили світлі і славні моменти його жита, прояви його активности, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного жита, як безборонну, беззахисну здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені»⁵. Таким способом засновник української наукової історіографії постулював два головні методологічні положення, два головні сюжети української «драми», котрі залишаються наріжними для історіографії та політики до наших днів: по-перше, незважаючи на «розбитість», український народ завжди залишався «живою національною індивідуальністю», біографія якої і є його історією; по-друге, «драматична» біографія народу є наслідком передусім «неприхильних історичних обставин», серед яких на першому місці завжди були сусіди. Конструйована на таких засадах «історія-біографія» українського народу була класичним взірцем драми, в якій головний герой, долаючи труднощі й перешкоди, неодмінно прийде до перемоги, перемігши своїх ворогів.

Разом з М. Грушевським та його послідовниками з'явився «новий» герой політичної історії Речі Посполитої і «рушійна сила» реалізації національних інтересів українського народу в особі козацтва, яке «відродило» його національні прагнення. Проте цей герой ніяк не вписувався в «біографію» польської державності, котра на час творчості М. Грушевського була солідно сконструйована більш розвиненою польською історіографією, для якої козаки представлялися здебільшого «бандитами» і «розбійниками», руйнівниками цивілізованої станової європейської республіки. Польські історичні стереотипи були і почасти залишаються не менш міфологічними, ніж будь-які інші. Конфронтаційність у польсько-українські стосунки була внесена обома сторонами, а обидві історіографії добре попрацювали, аби вони не вкрилися пилом.

Польська версія відновлення «політичної нації» Речі Посполитої, в якій русинам-українцям відводилася певна самостійна роль «доростаючого немовляти», що з часом може «подорослішати» під протекцією польського політичного керівництва, у ХХ ст. була майже повністю витіснена з історичної свідомості українців. До цього доклали чималих зусиль як російська, так і почасти українська, а тоді й радянська історіографії ХІХ — ХХ ст., що прагнули повністю скомпрометувати державницьку візію польського минулого, яке представлялося як анархічне свавілля феодального класу й ворожого католицтва, головною метою якого була невпин-

на експансія на українські, білоруські та російські землі. У пригоді тут стала слов'янофільська (або панславистська) версія минулого, розроблена російськими істориками ХІХ ст. Один з провідних російських славистів того часу київський історик Т.Д. Флоринський у 1911 р. писав, що «Польща, залишаючись слов'янською, зробилася водночас членом романо-германської родини народів... Звідси неминучий, наповнений внутрішніми суперечностями, ненормальний хід всього історичного життя поляків, що приніс їм довгий ряд нещастя і не відповідав інтересам усього іншого слов'янства»⁶.

Особливо багато горючої рідини в українсько-польські стосунки внесли події ХХ ст. на західноукраїнських землях, взаємини СРСР і Польщі після першої, під час і після другої світової війни. Догматизована радянська історіографія в поглядах на польську історію доклала чимало зусиль, щоб представити західну сусідку постійним вогнищем загрози для «східнослов'янського світу», джерелом і носієм ворожих йому західних «імперіалістичних» ідей та католицтва. Відомо, що концепт «визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі в ХVІІ ст.» був твором радянської пропаганди. Радянській історіографії належать також концепти «краху шляхетської Польщі» у ХVІІІ ст., «агресії біло-панської Польщі» проти радянських республік у 1920 р. («четвертий похід Антанти проти радянських республік»), «краху буржуазно-поміщицької Польщі» в 1939 р., «антинародної політики польського еміграційного уряду» під час другої світової війни та ряд ін. Наслідком тривалої обробки суспільної свідомості стали стереотипні уявлення про західного сусіда України та його минуле, в яких Польща і поляки принаймні до «умиротворення» їх у рамках «світової соціалістичної системи» уявлялися не інакше як «хвора людина Європи».

Зауважимо, що більшовицький догматизм зумів під виглядом «марксистсько-ленінської» методології нав'язати українським радянським історикам таку версію історії України, яка з новою силою, але ще міцніше інтегрувала Україну та українців в історію Росії та росіян, протиставивши її історіям інших сусідніх народів, передусім поляків, поклавши в її підстави телеологічну ідею «історичної єдності трьох східнослов'янських народів — росіян, українців і білорусів», що в минулому порушувалась «злыми сусідами-загарбниками»⁷.

Якщо українська радянська історіографія постійно розвивала «російську версію» українського минулого, то українська діаспорна історіографія не менш вперто та ідеологічно заангажовано від-

стоювала особливу національну схему історії України. Обидві версії, як не дивно, сходилися в оцінці історичної ролі Польщі і поляків як «історичного ворога» України.

Після падіння комуністичного режиму і утворення незалежної України у 1991 р. в суспільній свідомості українців розпочався процес, який отримав назву «національного відродження». Він проявився у пошуку і віднайденні таких історичних орієнтирів, котрі б легітимізували нову/стару європейську націю і державу. Тут не місце займатися аналізом складної і дуже строкатої картини історичної свідомості сучасних українців⁸, але загальною тенденцією повернення історичної пам'яті стала «націоналізація» історії України і створення її офіційного «канону». На думку українського історика Г. Касьянова, цей канон має всі основні риси історичної думки XIX — початку XX ст.: телеологізм у розумінні змісту національної історії, есенціалізм щодо постійної присутності української нації в минулому, етноцентричність, ексклюзивність, лінійність і тяглість, а також національну міфологію. Усі ці риси є наслідком і результатом запізнілого націєтворення українців⁹. Продукована на підставі такого канону наукова історіографія несе на собі значний відбиток ідеологічного замовлення, покликаного передусім обслуговувати політичні інтереси, шукати «історичних ворогів», а не елементи минулої реальності.

Назагал історія Польщі і поляків посідає поважне місце в сучасній українській історіографії, але насамперед з огляду її достаточності до історії України. Як зазначалося, власне минулим сусіднього народу в Україні майже не займаються, і це є великим упущенням історіографії, оскільки залишає недоторканими національні стереотипи минулого¹⁰. Більшість українських істориків бачать Польщу і поляків через призму українсько-польських стосунків у минулому, в яких поляки, як етнос, майже завжди протистоять українцям. Переважає глибоке переконання, що обов'язком національного історика є відстоювання виключно радії української сторони у минулому. Наукові засади історичного дослідження в таких випадках відходять на другий, а то й на третій план. Ось чому так довго, а почасти й донині українські історики намагаються обходити «важкі питання» українсько-польських стосунків, перекладаючи весь тягар вини за їхній розвиток на польську або якусь третю сторону, не зауважуючи помилок української.

Коли йдеться про бачення польської історії в українській історіографії, то мається на увазі насамперед той образ, що «гуляє» по сторінках різноманітної політичної публіцистики або предста-

влений у синтетичних працях з історії України, а також шкільних та вузівських підручниках. Треба констатувати, що в серйозних наукових монографіях українських істориків, де йдеться про конкретні проблеми минулого України і Польщі, цей образ представляється більш «розмитим» і різноманітним. Тільки коли доводиться обирати об'єктом вивчення всю історію України — народу/нації чи державності — часто з'являється неусвідомлена спуска спрощення ситуації й представлення Польщі історичним протагоністом України.

Для прикладу спробуємо кинути оком на два синтетичних видання з історії України, які користуються успіхом в сучасній українській історіографії, творять її національний канон. Йдеться про серію монографій під загальною назвою «Україна крізь віки», виданому у 1998 — 2000 роках київським Видавничим Домом «Альтернативи» і відзначеному Державною премією України у 2000 р. Серію з 15-ти томів складають окремі книжки, написані авторитетними істориками інститутів НАН України. Підручкова версія серії, призначена для учнів, студентів, вчителів і викладачів ВНЗ, вийшла у 2000 р. під назвою «Історія України: нове бачення» під загальною редакцією В. Смолія¹¹.

Пропонована авторами концепція історії України має всі ознаки телеологічної історії народження, розвитку і закономірного утвердження української нації і держави всупереч численним «обставинам» і перешкодам¹². Оскільки метою істориків є написання «біографії» нації як єдиного цілого «крізь віки», то й всі сусіди, в тому числі й Польща розглядаються як потенційні або реальні вороги. Стосунки з поляками започатковано у розділах про Київську Русь, де поряд з династичними шлюбами починається «героїчна боротьба» за відвоювання «у польських феодалів руських земель», «загарбаних» поляками. При цьому йдеться лише про міждинастичні територіальні спори у зовсім відмінному від сучасних уявлень суспільстві¹³. Назагал автори двох видань — відомі українські історики (П. Толочко і О. Толочко) — добрі знавці матеріалу і намагаються обережно поводитися з термінологією. Тим не менше, «феодално-формаційний спадок» радянської історіографії щодо оцінки тогочасних процесів у Давній Русі з'являється у тексті неодноразово. А Польща — фактично подібне до Київської Русі середньовічне державне утворення — виступає неодмінним «агресором» у змаганнях за території і населення.

Оцінці розвитку подій на українсько-польському пограниччі присвячено окрему книгу і розділ у згаданому підручнику, де йдеться про Галицько-Волинську державу. Обидва написані відо-

ним українського істориком М. Котляром¹⁴. Цей автор докладно викладає історію цих земель від VI ст., відслідковуючи її численні трансформації. Свої міркування він будує на концепції формування «територіально-земельних комплексів», деякі з яких склалися у середньовіччі і протривали до XX ст. Він багато уваги приділяє висвітленню складання земельних комплексів, зокрема Червенської, Волинської, Белзької і Галицької земель, котрі виникли на основі східнослов'янських племінних союзів¹⁵. Залишаючись доволі нейтральним в термінології, історик усе ж місцями збивається на публіцистичність, коли йдеться про міжусобиці між руськими, угорськими і польськими князями у XII і XIII ст. Тут у нього виступають «загарбники» «західноукраїнських земель» — угорці і поляки, «окупанти», «повстання народних мас» (не зрозуміло, кого слід розуміти під ними?) тощо¹⁶. Незважаючи на той факт, що польські і литовські князі опанували ці землі за династичними правами того часу, симпатії автора на боці «простого народу», який не сприйняв «іноземних загарбників» і «піднімався на боротьбу з ними». Тут вже окреслюється «експансіоністське» обличчя західного сусіда України і залишається за дужками сприйняття поляків місцевими руськими елітами й станами.

6-й том серії написаний київською дослідницею О. Русиною і торкається найменш вивченого в українській історіографії періоду XIV — XV ст. — «Україна під татарами і Литвою» (цікаво, що вже у назві книги зникло традиційне — «під Польщею»). Треба віддати належне авторці, яка у вступі зауважує умовність вживання термінів «Україна» та «українець» для цього періоду. Більшу увагу в книзі приділено боротьбі Литви і Московщини за руські (українські) землі. Показано, що Польща досить пізно вступає у цю боротьбу, але натомість одразу знаходить «історичне» обґрунтування для опанування Волині з Подляшшям, Поділля і Київщини та їх включення до складу Корони, посилаючись на міф про «реституцію давньої польської власності», створений ще Галлом Анонімом і повторений у пізніші часи іншими польським хроністами. Водночас дослідниця справедливо констатує, що руська шляхта Волині і Правобережжя Дніпра підтримала ідею приєднання давньоруських земель до Польської Корони¹⁷, а в підручнику навіть стверджується, що цей факт став «мудрим вибором для свого часу»¹⁸. Стверджуючи негативні наслідки поділу давньоруських земель між Польщею, Литвою і Московією, О. Русина відстежує вплив дуже відмінних культур на цілісне самоусвідомлення русинів: лівобережні русини тяжіли до Москви, в

той час як галицькі — до Кракова. Фактично стверджується поширення відмінних політичних світоглядів в середовищі русько-української еліти, з яких один був західний (з Польщі), а другий — зі сходу (з Московії). Такий підхід явно розбігається із загальною концепцією серії.

Автори 7-го тому серії й розділу у підручнику — В. Смолій і В. Степанков — запропонували читачам нову і цілком оригінальну версію історії козацтва і козацьких війн XVII ст. — концепцію ранньої «української національної революції XVII ст.», яка займає своє місце в ланцюгу європейських модерних революцій XVI–XVIII ст. Не вдаючись до аналізу цієї концепції, створеної знаними і шанованими українськими істориками, відзначимо, однак, цілком очевидну модернізацію ними суспільних процесів XVI–XVII ст., вживання термінології, запозиченої з XIX і XX ст., нарешті ідеологічне замовлення «вписати історію України» в загальноєвропейський контекст¹⁹. У книзі читач зустрічається з «агресивною Польщею», яка запровадила «національно-релігійне гноблення» українського народу, а в умовах «зради національних ідеалів» українською шляхтою, роль рушійної сили «національної революції» перебрали на себе «козаки-фермери». При цьому Москва залишається осторонь основної лінії конфлікту: «українська держава Б. Хмельницького» — «шляхетська Польща». Така відверта модернізація історії виявилася дуже привабливою для сучасного українського інтелекту і вже увійшла до шкільної програми з історії. Не всі українські історики сприйняли нову версію історії козацтва, побачивши у ній прояв пристосування радянської моделі до нових умов, а Н. Яковенко свою критичну рецензію на книгу назвала «У кольорах пролетарської революції...»²⁰

Автори 8-го тому серії — О. Гуржій і Т. Чухліб — продовжили лінію історичної легітимації Української державності, присвятивши свою книгу Гетьманщині як «самобутній українській козацькій державі»²¹. Цікаво відзначити, що козащина сформувала у свідомості наступних поколінь українців образ «давніх прав», які асоціювалися не з Київською Руссю, а з Хмельниччиною. Зі сторінок книги постає дуже непривабливий образ Польщі і поляків, котрі «загарбали українські землі» і «гнітили український народ». Цей останній «постійно боровся за воз'єднання з Києвом і Лівобережжям». Єдине, чого не наважилися написати автори, що приєднання українських земель до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої принесло «довгоочікуване визволення з-під польського ярма». Без відповіді залишається питання про причини

швидкої полонізації частини української шляхти та її розчинення в польській політичній нації.

Автор 9-го тому серії В. Сарбей назвав свою книгу «Національне відродження України» (а не українців!), прагнучи показати процеси формування національної самосвідомості українців і початки їхнього національного руху²². Він намагався поєднати (що зовсім не дивно) два ракурси бачення історичного минулого — марксистський і національний, з ухилом до другого, але на фактографічній базі першого (опорою дослідника виступають В. Ленін і М. Грушевський). У загальній конструкції «регіональної» візії української історії цього періоду (українці знаходились у складі двох імперій — Романових і Габсбургів) автор цілком слушно основну увагу приділив підросійським українцям. Він багато місця відводить впливу польського шляхетського визвольного руху на формування національної самосвідомості українців, їхньому відокремленню від росіян і поляків, водночас критикуючи останніх за прихильність ідеї «історичної Польщі». Повна ідилія прослідковується в солідарності української шляхти та інтелігенції з повстанням 1863 — 1864 рр. в Королівстві Польському (але не в Україні) тощо. Оригінальний конструкт він пропонує щодо 1848 р. в Галичині, називаючи тодішні події «українською національною революцією» (це вже друга національна революція в українській історії, бо ж українцям не годиться не мати своєї «Весни Народів!»), забуваючи про галицьких русинів як «тірольців Сходу», які виступили з національними вимогами, але на боці монархії; то ж чи не доцільніше у даному випадку говорити про «українську національну контрреволюцію»? Практично нічого не сказано про присутність поляків в Галичині і польсько-українські стосунки. А про поляків у Наддніпрянщині згадується лише при нагоді — що вони були основними землевласниками на Правобережній Україні.

Одним з ключових томів серії є 10-й, присвячений українським державницьким змаганням 1917–1921 рр. (автори — О. Рубльов і О. Реєнт)²³. У цій книзі польська тема звучить досить часто. Назагал історики виважено підходять до оцінки історичних подій, слушно не називаючи весь процес «національною революцією», а тільки «українською революцією», маючи на увазі складне переплетення її національних і соціальних моментів. Підкреслено особливості української революції та її розгортання в різних українських землях. На жаль, автори не зауважують, що українські лідери ставили за мету створення «Великої України» від Бугу до Кубані і від Полісся до Криму, заснованої на «історич-

них правах» й цим мало відрізнялися від польських політиків, які будували свої плани на таких же «історичних підставах». Вони вірно зазначають, що договір Пілсудський — Петлюра 1920 р. не вписувався в рамки «Великої України» і тому неоднозначно сприймався і оцінювався українською політичною елітою та населенням. Ключовим моментом періоду є проблеми Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та українсько-польської війни 1918–1919 рр. Дії галицьких українців вони називають «переворотом», а опір поляків — «польським бунтом». Очевидно, що з польського боку ті самі події розглядаються з точністю до навпаки. Польські національні інтереси зовсім не взято до уваги, і тоді не зрозуміло, чому українці зазнали поразки?

Том 11-й написав знайий дослідник історії України ХХ ст. С. Кульчицький, присвятивши його міжвоєнному періоду. Віддаючи перевагу терміну «українські етнічні землі», автор книги подав докладний опис населення пограничних українсько-польських теренів, на яких переважало українське населення, включаючи до них Холмщину з Підляшшям, Волинь з Поліссям, Східну Галичину і Лемківщину. У наукових термінах він змалював політику польських урядів на східних «кресах» Польщі, яка полягала в державній, а потім й національній асиміляції українців, ставлення українського населення до цієї політики. Вчений заперечив тоталітарний характер Польської держави цього періоду, водночас зазначивши, що Ю. Пілсудському після державного перевороту 1926 р. не вдалося зменшити міжнаціональне напруження в країні²⁴. Проте в підручниковій версії цього періоду явно підсилено антипольські нотки, а сам розділ промовисто названо «Одвічна зброя експлуататрів», з натяком на чужоземну експлуатацію українців²⁵.

Найбільш контроверсійний період української історії ХХ ст. — Другу світову війну — описав знайий історик і публіцист М. Коваль (том 12-й). На жаль текст його книги, попри намагання автора бути об'єктивним, грішить великим обсягом публіцистики і прагненням довести визначний вклад України та українців в перемогу СРСР і антигітлерівської коаліції над Німеччиною. У центрі його уваги знаходяться радянські збройні сили та їх вклад у перемогу над нацизмом. Українському національному рухові присвячено лише кілька сторінок, котрі визначають його як маргінальне явище, що не чинило впливу на хід війни. Щодо поляків і українсько-польського конфлікту в роки війни, то про це навіть не згадується²⁶. Така ж ситуація і в підручниковій версії історії України.

Загальний висновок, який напрошується після ознайомлення з цілою серією, підтверджує згадувані вище оцінки української історіографії. Образ Польщі і поляків з'являється в українській історії майже виключно як образ «недоброго» сусіда, який постійно прагне поневолити український народ або захопити його «етнічні землі». Наголос на політичній історії змушує авторів ігнорувати найважливіший фактор історичної реальності — ставлення різних соціальних спільнот до політичних ідей та інститутів. Українці або поляки виступають як єдина маса, що завжди і всюди усвідомлює свою етнічну приналежність і «історичні права». Про «безмовну більшість» немає мови. Взаємини русинів-українців з поляками змальовані переважно конфронтаційно або як «ніжки». Усе, що торкається історії Польщі, подається як вороже їй чуже, або принаймні підозріле. Такий образ Польщі і поляків, як видається, ґрунтується переважно на схемах і взірцях, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, з незначними змінами перенесеними у новітні концепції історії України. Він спирається на оригінальну суміш методологічних засад романтизму (народ, з його відвічним духом), позитивізму (опора на переважно політичні програми) і марксизму (стадії в закономірному процесі поступу).

Такий образ Польщі і поляків (а також історії в цілому) переважає в сучасній українській історіографії. Проте є в ній й інші підходи. Йдеться насамперед про версію національної історії, запропоновану київським істориком Н. Яковенко²⁷. Близькою до неї є згадувані вище праці О. Русиної. Слідуючи новим підходам до інтерпретації минулого, пов'язаним з культурно-антропологічним баченням історії, дослідниця прагне презентувати «історію людей», а не етнічних чи соціальних спільнот, не історію політики, а історію повсякденного життя в тих чи інших часових і просторових вимірах. У її книзі Польща і поляки представлені як рівні суб'єкти подій, що мали місце на теренах сучасної України в минулому, як носії (передавачі) певних загальноєвропейських ідей, відповідно до яких вироблялися позиції і дії як окремих осіб, так і конкретних груп і станів. Підкреслено, що фігуранти минулих епох діяли в межах того світогляду, традицій і звичаїв, котрі були їм доступні і знані, а не «приписані» сучасними дослідниками. Розуміння тогочасної свідомості є ключем для пояснення більшості історичних явищ, констатує авторка.

Зі сторінок книги Н. Яковенко постають насамперед люди, котрі й творили соціальні та державні інститути, спираючись на своє розуміння тогочасної дійсності. За таких умов у давні часи

польські князі виступали не «агресорами», а учасниками «переділу киево-руської і галицької спадщини», беручи участь у міждинастичній боротьбі — явищі, характерному для всієї середньовічної Європи. Дослідниця, на наш погляд, слушно підмічає, що із переходом «галицького спадку» під владарювання польських королів і литовських князів українські землі опинилися в орбіті західноєвропейських ідей, а кінець Київської Русі знаменував не «загарбання» її земель чужинцями, а «перемогу регіональних пріоритетів» політично активних еліт, котрі свідомо обрали шлях інтеграції у «польську політичну націю»²⁸. Не менш оригінально подано й козацький період української історії, де виникнення і формування козацтва розглянуто крізь призму «Великого кордону» між західною (християнською) і східною (азійсько-мусульманською) цивілізаціями. Формування «русько-українського» народу, на думку дослідниці, стало результатом поширення ідей ренесансу та реформації, котрі внесли серйозні зміни у світобачення й спровокували на цьому ґрунті полеміку між католиками і православними. «Козацька революція XVII ст.» змінила як внутрішню структуру українського суспільства, так і геополітичну ситуацію в Європі. Від того часу «козацька Україна» мала перед собою два взірці для вибору або наслідування — «шляхетсько-республіканської» Польщі або абсолютистської Росії. Розколота за партійними й політичними симпатіями козацька еліта зробила власний вибір, перейшовши на той чи другий бік і перетворившись на шляхту або дворян.

Назагал така версія української історії представляється більш обґрунтованою й адекватною; у ній погляд на події минулого є більш плюралістичний й відповідний конкретному часу, а образ Польщі виступає не як ворожий, а рівноправний елемент тогочасного політичного мислення з його одночасними принадами й обмеженнями. Згідно з ним польський взірець станової свідомості значною мірою позначився як на формуванні української політичної та інтелектуальної еліти, так і на її світогляді. Такий погляд вступає у дисонанс з тим образом Польщі, який посилено продукувався російською й українською історіографіями впродовж двох останніх століть.

Близьким до синтезу Н. Яковенко є праця Я. Грицака, зрештою задумана як її хронологічне продовження²⁹. Проте вихідні методологічні позиції Я. Грицака є відмінні — він виступає як прихильник модерністської історіографії, віддаючи перевагу соціологічному підходу з врахуванням насамперед змін у суспільній свідомості. Це дає йому можливість докладно й аргументовано прос-

лідкувати елементи становлення національної ідентичності українців під впливом основних суспільних процесів та ідей часу. Щодо поляків, то в книзі Я. Грицака вони виступають не як «вороги» українського національного руху, а рівноправні суперники, які мали свої інтереси, ідеали і прагнення, так само як і українські, і зіткнення з якими внесло чимало трагічних сторінок у взаємні стосунки. Головний мотив праці полягає в тому, що міжнародна боротьба торкалася переважно політичних еліт і зовсім інакше виглядала «в низах».

Підсумовуючи, наголосимо на наступному. Українська історіографія, або принаймні її провідні представники за останнє десятиріччя багато і плідно працювали над створенням національного історичного канону. На цьому тлі можна побачити як очевидні успіхи, так і певні упущення. Щодо перших, то це сконструювання «наскрізної» історії України в її національно-політичному вимірі через виокремлення українських сюжетів з історій великих державних спільнот. Щодо упущень, то вони торкаються передусім історіографічної бази, на якій відбувалося конструювання. Тут ми бачимо вплив усталених стереотипів історичної думки минулого, нагромаджених в основному в російській, давній українській та радянській історіографіях. Формаційно-структурний підхід залишився визначальним при компонуванні історичного матеріалу, а в якості головного об'єкту історії опинився український етнос (нація). Українському канону не вистачає цивілізаційного підґрунтя національної історії, яке б більшу увагу звернуло на світоглядні ідейні взірці кожної епохи та їх переломлення в свідомості різних груп українського соціуму. Тому «польський слід» в такій історії набуває насамперед політичного забарвлення. Поодинокі спроби відійти від канону (Н. Яковенко, О. Русина, Я. Грицак та ін.) лише накреслюють приблизні орієнтири шляху, на якому українська історіографія спроможна позбавитися залежності від минулих парадигм і здійснити серйозний науковий прорив у подоланні свого відставання від світової історіографії.

Георгій Касьянов (модератор): Дякуємо, зараз у нас доповідь Вільфріда Їльге.

Вільфрід Їльге (доповідь, авторська редакція).

Competition Among Victims? The Image of the Other in post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II

Ukraine was one of the main theatres of World War II in Europe, and its population fell victim to some of the worst crimes perpetrated by German military and civil occupation authorities.³⁰ The wartime experience, an existential matter for the Ukrainian state and Ukrainian society, is still directly felt by most Ukrainians today. This is reflected in the newspapers and stories passed down from one generation to the next. In independent Ukraine, honoring the memory of the Red Army's victory in the «Great Patriotic War» on «Victory Day,» a public holiday observed on 9 May, is one of the country's most significant traditions.³¹ In the eastern and southern regions of Ukraine, as well as in parts of central Ukraine, Soviet rituals and traditions still dominate the memory of the war. The picture in the Galicia and Volhynia regions of western Ukraine is different. Here memory of the underground struggle of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN)³² and the Ukrainian Insurgency Army (UPA), founded by the OUN-B in 1942/1943 in order to fight for Ukrainian independence against German, Polish, and Soviet forces, shapes the official preservation of memory and building of monuments.³³

The heroic narrative of the «Great Patriotic War» was one of the Soviet Union's legitimizing myths. The maintenance, modification, or reevaluation of this myth since the end of perestroika (Ukrainian: perebudova) number among the most controversial key issues in Ukrainian debates over the past.³⁴ This essay analyzes the function and the changing meaning of the view of history and the re-writing of World War II in post-Soviet Ukraine. The paper focuses on the image and importance of the OUN and UPA in the discourse of the national within the context of regional differences in how memory is preserved. Thus, at the heart of this analysis are certain aspects of meaning and function of the politics of history of the Ukrainian state. Here I will primarily explore how the Ukrainian «self» is defined by a national view of history of the war and how other collectives and events are treated which do not fit into such a definition of the self. Images of self and other, and thus historical stereotypes and their function in structuring a national narrative, are of particular interest.³⁵ At the center of focus here are those new «blank spots» of history that have emerged during the process of re-writing the history of the war since 1991.

Moralizing the Past: the Making of a «True History» of the National Self

The nationalist re-evaluation of the history of World War II is a central element in constructing an anti-Soviet, Ukrainian national history. This national history belongs above all to the politics of history, which aims «at the public construction of views of history and identity» in order to define the boundaries of the «self» and the «other.» It takes place by means of discourse, rituals, and symbols and uses the past to provide legitimation and to mobilize the population for political purposes.³⁶ National monuments and national symbols belong to the instruments of politics of history as much as school textbooks and history curricula. The politics of history as a part of «societal identity policy» (Wolfgang Kaschuba)³⁷ has become a key field of policy in the post-Soviet transformation process.³⁸

Debates over national history can also be understood as a post-socialist discourse of the «national.» Post-socialism is, as Peter Niedermüller pointed out, «produced ethically and morally» and juxtaposed with the «a-historic, amoral, and a-ethical realm» of socialism. A reconstructed historical memory is created as «true history» and equated with «national history» and then contrasted with «false Soviet history.»³⁹ This ideologically driven cultural re-evaluation of societies can be understood by a slight modification of Graham Smith's formulation of three tendencies — essentialization, historicization, and totalization — as transformation of relative differences into absolutes (e.g. religion and language) shored up by «national history.»⁴⁰

The delegitimation of the myth of the «Great Patriotic War,» which became since the 1960s the founding myth of the Soviet Union,⁴¹ and the integration of a re-evaluated understanding of the war into the national view of history, began in earnest in Ukraine only towards the end of perestroika. Re-evaluating the wartime myth, after all, was connected with openly calling into question the Soviet system and the place of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (UkSSR) in the Union. It became a core element of the Ukrainian nationalist view of history from 1990/1991 on.⁴²

After the demise of the Soviet Union, Leonid Kravchuk, who became the first elected president of Ukraine in December 1991, and other nationally converted «sovereignty-communists,» who cooperated with a part of the leadership of Rukh, adopted the national symbols propagated by the national movement and their underlying view of history for the legitimation of the state and nation. Compared

to most of the representatives of the Rukh leadership, Kravchuk was clearly more reserved with regard to references to the «heroes» of the anti-Soviet Ukrainian underground struggle during the World War II. The memories of the OUN and the UPA were not only domestically controversial; they also overlapped with foreign policy quarrels in relations with Russia (e.g. the possession of the Black Sea Fleet in Sevastopol and the status of the Crimean peninsula). Nevertheless, in the first years after independence, a relatively quick solution to the individual and legal dimension of the UPA problem was found. In the law «On the Status of Veterans and Guarantees of Their Social Protection,» which was passed on 22 October 1993, «fighters of the Ukrainian Insurgency Army who took part in combat against the German-fascist conquerors in the temporarily occupied territory of Ukraine in the years 1941–1944 and committed no crimes against peace and humanity» were expressly recognized and thus received official veteran status.⁴³

However, the political dimension of this historical issue, which lay at the root of calls for the rehabilitation of the OUN and the UPA as fighters for the «freedom and independence of Ukraine,» remains highly controversial until today (e.g. between UPA Veterans, successor organizations of OUN-B and OUN-M as well as National Democratic political forces on the one hand, and the Organization of Soviet Veterans and leftist parties on the other).⁴⁴

Defining the «Self» by Re-evaluating the History of the OUN and UPA

Perceptible changes in the interpretation of World War II in state school textbooks emerged early on after independence.⁴⁵ In the sphere of school textbooks, the paradigm shift in interpreting World War II was exemplified by Fedir Turchenko in his *Modern History of Ukraine for the 10th Grade, First Part, 1917–1945*, which appeared in first edition 1994 and was approved by the Ukrainian Ministry of Education for classroom use. Turchenko's book fit in with the new curriculum for the history of Ukraine and soon was introduced in numerous schools. In the chapter on the years 1939–1945, Turchenko used the term «World War II» instead of «Great Patriotic War.» For the first time, Ukrainian pupils were shown sources about the wrong military decisions of the Stalinist Soviet leadership, with their often disastrous consequences, at the beginning of the war, which contributed to the first catastrophic defeats of the Red

Army. Thus, the new Ukrainian school textbooks not only changed the name of the war, but also deconstructed the founding myth of the totalitarian Soviet Regime.⁴⁶

As in Soviet-era school textbooks, the terror of the German occupation authorities against Ukrainians, the detention in concentration camps, and the suffering of the Eastern workers (Ostarbeiter) sent to Germany are highlighted. Turchenko's schoolbook as well as other nationally oriented school textbook narratives underlines the role of the UPA and its struggle for Ukraine's liberation. However, they also present the role of Ukrainians among the Soviet partisans in detail, while the participation of Ukrainians in the Red Army is downplayed and pushed into the background.⁴⁷

In sharp contrast to Soviet-Ukrainian schoolbooks, the OUN and the UPA are depicted as the main bearers of Ukrainian autonomy, culture, and identity as well as fighters for the unity of Ukraine (soborna Ukraïna). In Turchenko's schoolbook and in other new school textbooks edited in the mid-1990s as well as in the works of nationalist historians, the OUN's expeditionary groups (pokhidni hrupy), teams of propagandists and organizers that followed in the wake of the Germany army as it advanced into Ukraine, are presented as the phalanx for expanding OUN activity into all regions of Ukraine, including the Donbas region in the east and the Crimea, which was still part of Soviet Russia. There they were warmly welcomed by the local intelligentsia, peasants, and workers.⁴⁸ The cooperation of these expeditionary groups with the Germans is justified by the overriding goal of creating an independent Ukrainian state. Furthermore, nationalist intellectuals from the war era are honored with biographies and presented as national role models for their promotion of Ukrainian culture and language.⁴⁹

Most of the school textbooks published in the middle of 1990s follow a monolithic narrative perspective at the heart of which stands a presentation of OUN and UPA representatives as the new «heroes» and the avant-garde of a Ukrainian nation of victims. The question of regionally differing attitudes toward the OUN among the partially russophone Ukrainian population in the former UkSSR or the situation of other social and national groups during the Soviet occupation of Western Ukraine (pre-war eastern Poland) between 1939 and 1941 or during the German occupation are inadequately handled or completely ignored. Overall, the vast majority of schoolbooks from the 1990s present the Ukrainians as an almost homogeneous nation of victims that is differentiated from everything Soviet and its immoral history. The OUN's overall weak position in the Uk-

rainian territories beyond eastern Galicia and western Volhynia is barely mentioned.⁵⁰

The «Act of the Declaration of the Renewal of the Ukrainian State of 30 June 1941» and the establishment of a «home government» under the leadership of Iaroslav Stets'ko, a high-ranking member of OUN-B, in L'viv shortly after German troops had marched into that city are positively treated in most of the schoolbooks (as well as in large parts of Ukrainian historiography and public discourse) as a key event in the nation-state view of history.⁵¹ The declaration of the home government of the OUN-B is presented as the «revival of Ukrainian statehood» and the «formation of a national government.» Moreover, the processes around the state-building act mirrored the continuity of the hundred-years-old Ukrainian state-building process.⁵² At the same time, most of the schoolbooks as well as articles by nationally oriented historians are silent about the form of government the OUN-B had in mind. The OUN-B wanted to establish an antidemocratic, fascist-style form of government of the Croatian Ustasha type under the leadership of the OUN-B.⁵³

The textbooks as well as Ukrainian national discourse often imply that a OUN-B government was supported by the overwhelming majority of the Ukrainians in Eastern Galicia. This region doubtless represented the stronghold of Ukrainian nationalism. However, the readiness of the local Ukrainian population to support a government under the leadership of OUN-B seems to have been surprisingly low even in this region. For example, only a relatively small segment of the Ukrainian population took part in the plebiscites in the city organized by the OUN-B to legitimize its power.⁵⁴

Finally, nothing is said about the OUN's complete misjudgment of its real power in the region as well as of the German attitude to Ukrainian statehood. Shortly after the Act of 30 June, the Gestapo arrested Stets'ko and other high-ranking OUN-B members. In many schoolbooks the «Act» is interpreted as an fait accompli of the OUN-B that was meant to force the Germans to reveal their «true colonial plans» (Patryliak) towards Ukraine and not as a failure of the OUN-B political strategy.⁵⁵ Thus, the state-building engaged in is often presented as an unsuccessful but heroic act of martyrdom, a bid by means of which the Banderivci «wished to 'purify' themselves before history.»⁵⁶

Above all, the quick dispersal of the Stets'ko government by the Germans and the arrest of those involved in its formation is considered a major turning point in the OUN-B's history.⁵⁷ From that point on, according to most of the textbooks and many monographs,

the OUN underground fought not only against the Soviet Union, its main enemy, in its struggle for freedom and independence, but also against Nazi Germany.⁵⁸

That notwithstanding, as late as mid-August 1941, OUN-B leaders were still making pronouncements in favor of cooperation with the Germans — as long as the Germans accepted Ukrainian statehood.⁵⁹ Aspects and forms of OUN collaboration with the Third Reich are simply not up for discussion in the state-fixated national view, even if the attempt to establish a state under German hegemony was to be the high-water mark of political collaboration.⁶⁰

Espousing the goal of a Ukrainian state as an absolute value prior to any other values pushes questions regarding OUN and UPA collaboration with the Germans or their authoritarian-nationalist ideology into the background. Fixation on the «national self» as well as on the state also make it possible to incorporate certain military and paramilitary formations fighting on Germany's side during World War II within a tradition of a «national army» and to include them in the nation-state view of history.⁶¹ Textbook authors point out that the OUN-B saw in the Ukrainian battalions «Nightingale» and «Roland» the nucleus of a future Ukrainian army.⁶² These two units marched into Ukraine with the Germans in the summer of 1941 and, in the eyes of national-minded historians, freed certain territories from Soviet occupation. Pupils learn almost nothing about the role German military intelligence played in the origins of these units or the participation of soldiers from «Nightingale» in the murder of Jews in late June and early July 1941, and often get no clear information on the fact that the units were part of the German Wehrmacht.⁶³

A largely taboo topic in Ukrainian schoolbooks and historiography remains the role of the OUN-B and the Ukrainian militia it set up or dominated in the pogroms against the Jewish population that began after the Red Army's retreat from Western Ukraine in the summer of 1941.⁶⁴ The catalyst for this, among other things, was the discovery of the bodies of thousands of prison inmates (mostly but not exclusively Ukrainian) who had been murdered by the Soviet secret police before it evacuated. This served to fuel the already existent hatred of the Jews; they were identified with communism and blamed for Soviet crimes. In that highly charged atmosphere at end of June 1941, the German occupation power as well as the OUN propaganda could easily whip up the emotions and direct a torrent of rage against the Jews: posters in the streets of L'viv called for revenge against «Jewish Bolsheviks.»⁶⁵ In some places, the militia

had prepared proscription lists with names and addresses of Jews and suspected communists.⁶⁶

The anti-Jewish stereotype identifying Jews with Bolshevism took hold in the ideology of OUN and its predecessor, the Ukrainian Military Organization (UVO), in the mid-1920s. The Soviet occupation 1939–41 confirmed the belief in this association.⁶⁷ In 1940–1941, anti-Semitism gravitated toward the centre of OUN ideology and policy,⁶⁸ remained a key element of OUN political thought even after June 30 June 1941, and then declined in 1942. At one meeting of the Council of Seniors in the summer of 1941, a body set up to advise the Stets'ko government, Stepan Lenkavs'kyi, the OUN-B propaganda chief, openly endorsed the German methods against the Jews.⁶⁹ Such information is also presented in Ukrainian documentary collections.⁷⁰ Apparently, in contrast to some diaspora circles, even nationalist Ukrainian historians no longer disregard unmistakable references in the sources to collaboration or anti-Semitism when addressing the events surrounding the «state act» of 1941.⁷¹ These references, however, are not presented as a problem in interpreting organized nationalism. Textbooks for schools do not contain such information, and pupils are not provided any knowledge about the experiences of the «others» in regard to the OUN and UPA. Thus, the following subjects remain often immune from critical discussion in Ukrainian textbooks, monographs and national public discourse today: collaboration, anti-Semitism, and affinities between OUN's ideology and National Socialism, especially with regard to OUN's anti-Bolshevism and anti-Semitism, which facilitated cooperation with the Germans.

The most important elements in building a military tradition and creating the prototype for a future Ukrainian state are the UPA and its presentation as a unified organizational structure. Their fighters are depicted as the descendents of the Ukrainian Cossacks and the preservers of their traditions. In one school textbook, for example, the pupils are told a fictitious story about a UPA fighter, a descendent of a Ukrainian Cossack who fought with Hetman Mazepa against Peter the Great of Russia.⁷² It is stated there that as a «third force» the UPA fought uncompromisingly against the German and Soviet occupiers. In the process, the UPA's «democratic principles,» as established by the OUN-B, are emphasized. The decisions of the exceptional congress of the OUN-B in August 1943 are interpreted as a transition of the organization's program toward more basic democratic changes.⁷³ In the new schoolbook edited in 2005, Roman Shukhevych (1907–1950), a member of OUN-B leadership and since

the fall of 1943 the UPA commander in chief, is described as a statesman who not only stood up for Ukrainian independence but also for a «democratic, pluralistic society.»⁷⁴ However, the post-1943 «democratic» and «liberal» modifications of the OUN-B and UPA programs seem to have been primarily tactical in nature.⁷⁵ In fact, the OUN-B maintained central elements of its integral nationalism of the 1930s.⁷⁶

The UPA conducted a fierce struggle not only against the Soviets but also against the German occupiers in 1943 and became a true «home army» for many Ukrainians in Eastern Galicia and Volhynia. At the same time, the UPA waged a brutal war against the Polish Home Army (Armia Krajowa, AK). During the UPA-AK conflict («the Volhynian tragedy» 1943/44), some 80,000–100,000 Poles were killed, while the numbers of Ukrainian victims is estimated at 15,000–20,000. This was not a military conflict but an ethnic cleansing operation, coordinated by OUN-B-leadership and deliberately aimed at the Polish civilian population in order to legitimize the territorial aims of an ethnic homogenous Ukrainian state the OUN-B wished to establish. Throughout 1943, UPA units (which since the fall of 1943 were led by Roman Shukhevych) and special security forces, collectively murdered Poles in Polish colonies and villages or within Ukrainian villages.⁷⁷ Although the strikes of the UPA in the spring of 1943 were doubtless likewise provoked by AK attacks at the end of 1942 against Ukrainian civilians, and although even within the OUN-B leadership there were voices critical of ethnic cleansing of the Poles,⁷⁸ it should be evident that against the backdrop to these actions, the politics of the OUN-B and UPA can hardly be defined as «democratic.»

Most of the textbooks and many historical monographs are silent about the different aspects of the UPA's cooperation with the Germans that had already begun in early 1944. The limits of that cooperation were defined by the Germans and included a moratorium on military action, material support and the provision of military information.⁷⁹ Moreover, there are several references to the fact that the cooperation between UPA units and the Wehrmacht encompassed the murder of Jews in hiding.⁸⁰ The UPA in 1943/1944 was not only anti-Polish, but remained anti-Jewish, just as the OUN-B had been.⁸¹

The school textbook by Turchenko and most of the schoolbooks of other authors, as well as statements by many historians and intellectuals, all maintain the myth of an untainted UPA that always fought against totalitarian powers, struggling bravely for freedom and independence. At the end, the UPA struggling for freedom and inde-

pendence becomes an exclusive victim of both totalitarian powers; thus, its criminal actions against the «others» during the war are also morally justified by a narrative of victimization.

Many arguments in the Ukrainian schoolbooks are a good example of the moralized presentation of the nation that Ukrainian national intellectuals have engaged in since 1991. The nationalist intellectuals equated national history with the formerly repressed and thus today both morally superior and «true» memory of the victimized and morally superior Ukrainian people: according to this narrative, Bandera's followers could not have turned against the population or the people, because they were themselves a part of the people and fought in its name. Their fight was directed only against «traitors» or «enemies» of the national self (represented by the OUN and UPA), i.e. the Germans or «agents» of the anti-national Stalinist regime (or everything Soviet). Thus, the silence of the national view of history about their participation in criminal acts against the «others» is justified.⁸²

The Exclusion of «Otherness»: The National View of History and the Holocaust

The schoolbooks treat the fact that Ukraine became a major killing field during the Holocaust as marginal. Turchenko mentions in one sentence that members of «different nationalities, mostly Jews,» were regularly shot at Babii Iar (Ukr. Babyn Iar), and he gives a total of 850,000 Jews murdered in the first months of the occupation.⁸³ That is a positive change vis-a-vis Soviet schoolbooks, where special mention of the murder of the Jews was completely suppressed. However, in most of the school textbooks published since the mid-1990s, the Holocaust is not connected to «national history» in any way. In some textbooks on world history the events concerning the Holocaust are presented for different European countries, but not for Ukraine.⁸⁴

The silence on the Holocaust and thus on the Jews as the main victims of German occupation seems to influence the historical perception of Ukrainian pupils. In a study on the perception of the Holocaust among Ukrainian pupils, Elena Ivanova comes to the conclusion that for the pupils surveyed, the Jewish Holocaust remains a very abstract and foreign event that has nothing to do with national memory. They are even not able to localize the events of Babii Iar, which are rarely mentioned in their essays.⁸⁵ Clearly, this is not only the result of how the textbooks present the issue; there are other important factors such as teachers, the mass media, films and even

video games that provide information on national history. Actually, the memory of the war is influenced by family narratives that often form a contrast to the image of national history given in textbooks or taught in schools.⁸⁶ But with respect to the Holocaust, apparently the majority of the information that most pupils obtain from these sources of historical information is no different from that provided by the textbooks.⁸⁷

Thus, the limited information about the Ukrainian context of the Holocaust in Ukrainian history textbooks leads to paradoxical consequences: the result of silence is not only the exclusion of «dark sides» from the national narrative but also the exclusion of numerous examples of Jews saved by courageous Ukrainians.⁸⁸ On the one hand, local non-Jewish inhabitants profited to a certain extent from the confiscation and plundering of Jewish property, which was committed by the German occupation powers (for example, local people took over Jewish flats, furniture, clothes or shops); on the other hand thousands of Jews were assisted and hidden by Ukrainians and Poles, especially in cities and towns.⁸⁹ Thus, the linear view of history, fixated on the national state, and the lack of «multi-perspectivity»⁹⁰ lead likewise to paradoxical results: the general silence or absence of balanced information about Jewish-Ukrainian relations⁹¹ during the German occupation makes it impossible to undermine the sweeping generalization and prejudices of «antisemitic Ukrainians.»⁹²

My remarks here should not lead readers to swift conclusions about how memory is preserved in the Ukrainian public as a whole. In September 1991, on the fiftieth anniversary of the massacre at Babii Iar, the government of the newly independent Ukrainian state recognized the memorial site as a «symbol of Jewish martyrdom,» and in 2001, the National Museum of the Great Patriotic War, together with the Central Council of the Jews of Ukraine, organized a special exhibition on Babii Iar.⁹³

However, in the western half of Ukraine and especially in Galicia and western Volhynia, memorial complexes or monuments commemorating important sites of the mass murder of the Jewish population are difficult to find. Since 1990/1991 the landscape of public memory has been dominated by nationalist monuments and museums dedicated to the heroes of the OUN and UPA as well as to other events of twentieth century that have a central meaning in the national view of history.⁹⁴ Moreover, sometimes it seems that the history of Ukrainian Jews during the war is obscured by national monuments in order to blot out the memory of another «victim nation.»

In Drohobych, on the site of the former Jewish ghetto during German occupation, there is now a park, at the center of which stands a statue of Stepan Bandera. At the corner of the ghetto, where the Jewish-Polish writer Bruno Schulz was shot by a German Gestapo officer, there is no memorial marker. A tourist will not find any indication of these sites and events. Another example is Kosiv. There is an exhibition glorifying the UPA's heroic fight for independence in a former rabbi's house, which is not identified as such. There is no notice in town about its former Jewish inhabitants, who comprised the majority of the population before 1939, but the hill next to the town is covered with hundreds of Jewish tombstones in an overgrown and neglected area.⁹⁵ The public memory culture of Ukraine in some way continues Soviet memory politics, which pushed into the background the fact that Jews were the victims of the Holocaust.

Anti-Semitic or anti-Jewish sentiments among nationalist circles is perhaps one reason why the Jewish legacy in Western Ukraine is often «forgotten». However, concerning the whole of Western Ukrainian society the 'anti-Jewish factor' has to be more intensively examined. But definitely, the totalitarian experience of the Soviet past in Western Ukraine has to be taken into account if someone wants to understand the dominance of heroes of OUN and UPA in the Western Ukrainian landscape of memory.⁹⁶ The high esteem the OUN and UPA have in Western Ukraine is also based on their fight for Ukrainian independence and their resistance against the Soviet occupation that the UPA continued until the beginning of the 1950s. They became a symbol for the fight against brutal repressions of the Soviet rule in Western Ukraine: for example between 1944 and 1952 more than 200, 000 people were deported into Soviet camps.⁹⁷

Competition Among Victims: Constructing a «Ukrainian Holocaust»

Some prominent nationalist historians and intellectuals are trying to put the responsibility for the pogroms of summer 1941 on the Jews. In a collection of sources about the events of the 30 June 1941, the editor stated that Jews believed communist Russia was the only salvation from the German terror and so «took upon themselves the role of collaborator»; thus this argument ends up appearing to fulfill anti-Jewish stereotypes of «Jewish Bolshevism.»⁹⁸ As in most school textbooks, little or nothing is said here of the fact that not only Ukrainians and Poles but Jews, too, were hard hit by the Sovietization of the economy, organized repression, and deportations during Soviet rule in western Ukraine between 1939 and 1941.⁹⁹ The

exclusion of the Jews from the group of victims strengthens the position of Ukrainians as the people that suffered the most from the war.

In nationalist discourses, the identification of Jews with Bolsheviks is grounded in the argument that an extraordinarily high proportion of Jews served in the NKVD (including during the period 1940/1941). The argument, which is sometimes used as a justification of the pogroms in 1941, presents not only a methodologically problematic approach, but has also no empirical basis. In fact, a large number of Jews served in the NKVD until the 1930s, but after the Stalinist purges the national composition of the NKVD in the Soviet Union changed radically: now the Russians represented 67 percent, the Ukrainians twelve percent and the Jews four percent of the higher ranks of the Soviet NKVD.¹⁰⁰ But as a rule, the participation of ethnic Ukrainians in higher Soviet organs is not a topic for valid discussion in the national discourse. In contrast to Jewish stereotypes, Ukrainians seem to stop being Ukrainians when they enter Soviet institutions, primarily the Soviet secret service.

The argument referring to the representation of Jews in Soviet Secret Service can serve in no way as a justification or explanation for the pogroms: the Jews in Western Ukraine could not be blamed collectively for the NKVD crimes because the local Jewish victims in Western Ukraine had nothing to do with the NKVD.¹⁰¹ However, the argument of the allegedly high representation of Jews is repeated even by Ukrainian researchers who with respect to other issues do not avoid addressing problematic «blank spots» in the history of the OUN-B. For example, in his monography *Viis'kova diial'nist' OUN (B)*, which presents new important findings, Ivan Patryliak critically analyzes the ideology of OUN-B and of the soldiers of the Legions of Ukrainian Nationalists (DUN) with its «illusion of the existence of a 'Moskovs'ko-zhydivs'kon komuny.'» In contrast to many of his Ukrainian colleagues, he does not even exclude the fact that at least some «individual members of the OUN» participated in the murder of Jews, although his analysis of the role of the OUN-B in the pogroms of 1941 remains half-hearted: Patryliak presents the upper cited facts about OUN-B's role and participation of its members in the pogroms in his book *Viis'kova diial'nist' OUN (B)* which was only published only by the /NANU and thus not intended for a broader public. In the semiofficial collection of the Institute of Ukrainian History/NANU on the OUN and the UPA he denies the upper cited facts about OUN-B's role in the pogroms.¹⁰² Finally, he generally do-

es not present these facts as problem in interpreting the history of Ukrainian nationalism during the war.¹⁰³

A similar tendency can be seen in the national discourse about the Great Famine of 1932/1933, which has been symbolically linked to the Holocaust. The overwhelming majority of historians in contemporary Ukraine interpret the famine as a genocide planned and consciously directed against the Ukrainian people by the Soviet leadership. In the public debates as well as in many monographs on the famine published since the 1990s, the genocide is called the «Ukrainian Holocaust.» This term was introduced and first popularized by the Ukrainian diaspora in North America before Ukraine became independent.¹⁰⁴ In those monographs, very often the term «Holocaust» is not explained at all.¹⁰⁵ The term is nationalized and thus the memory of the Jewish Holocaust is eclipsed. The construction of a «Ukrainian Holocaust» as the central element of a victimized national view of history shows the strong influence since late perestroika (Ukr. *perebudova*) a part of Ukrainian North American diaspora had on the establishment of a nationalist Ukrainian view of the history of the totalitarian Soviet past and especially World War II. One example is the discourse on the war and the Soviet past among the some of the children of members of the postwar Galician Ukrainian emigration who were members of nationalist organizations between the World Wars and during the wars; served in German civilian administration; or directly participated in the destruction of the Jews during German occupation. Through a victimized national narrative as well as the presentation of the Great Famine of 1932/1933, they have tried to compete with the Jewish narrative in order to obscure the «dark sides» of Ukraine's national history and to counter accusations that their fathers collaborated with the Germans.¹⁰⁶

During the parliamentary debate on the «Holodomor»¹⁰⁷ in February 2003, a deputy of the party «Our Ukraine» and prominent former Rukh activist even required an apology not only from Moscow but indirectly also from Israel. He argued that the famine genocide was not only organized by Stalin, but also by the Jew Lazar Kaganovich.¹⁰⁸ The deputy indirectly and symbolically linked the events of 1941 to the Holodomor using the nationalist stereotype of «Jewish Bolshevism.»¹⁰⁹ However, the national discourse on the «Ukrainian Holocaust» as well as the NKVD murders in 1941 should not lead to hasty conclusions about the anti-Jewish stereotypes of Ukrainian intellectuals and politicians. Rather, the statements of prominent nationalist academic historians and intellectuals form part of a wider phenomenon that the former Polish Minister of Foreign Af-

fairs, Wladyslaw Bartoszewski, called 'he competition among victims in Eastern Europe.' Nationalist intellectuals try to construct a «Ukrainian Holocaust» in order to maintain the prominent position of the Ukrainians as a victimized people, and thus to preserve the image of a morally superior nation.¹¹⁰ From that morally superior position, the crimes of one's own nation take on a defensive character and can be ethically justified. Only by excluding the Holocaust from a narrative of Ukrainian national history are nationalist intellectuals able to preserve an unambiguously positive image of the OUN and UPA, and thus their function as state-legitimizing symbols, as well as of the Ukrainians as a victim nation, and, finally, of a morally superior collective self. Moreover, as «guardians of past» they secure their own political position in post-socialism by the symbols they construct.¹¹¹

Changing Tendencies

Although important elements of the national narrative on World War II presented above have been maintained in the school textbooks as well as in public discourse down to the present, the OUN and UPA were pushed into the background in the official politics of national symbols when Leonid Kuchma became president in 1994. Kuchma intensively used set pieces of the Soviet myth of «Great Patriotic War» as a symbolic resource for «consolidating the entire people of Ukraine,» and used nationally modified «Soviet-Ukrainian» symbolism to overcome regional, social and political differences in Ukraine's remembrance culture and thus to legitimate power.¹¹² He was harshly criticized by nationalists for his cool attitude toward the legacy of the OUN and UPA. However, for most of the time of his presidency, Kuchma did not fully revise the whole national view of history. In fact, as the national version of the war, the new official view of history was also exclusively focused on Ukrainians and the legitimization of the state's independence and politics. Only in 2003/2004, in the context of the presidential elections, did Kuchma's authoritarian regime launch a very Soviet-style election campaign using Soviet stereotypes against the leader of the national-democratic opposition, Victor Iushchenko, in order to discredit Iushchenko and his supporters as «fascists» and «nationalists.»¹¹³ The taboos outlined above were not touched upon, either. Only within the framework of the Ukrainian-Polish debate on the «Volhynia tragedy» in 1943–1944 did the administration of the president support a joint statement with Poland's president, Aleksander Kwasniewski, that aimed at reconciliation. Kuchma was thus able to pres-

ent himself as a responsible state leader supporting a «strategic relationship» with Poland. However, the declaration on the «Volhynia tragedy» in 2003 does not give the impression that the leaders were really interested in a long-term dialogue with their Polish neighbors about one of the most contested events of Ukrainian-Polish history. Rather, the head of the President's administration, Viktor Medvechuk, as well as other pro-presidential representatives, tended to utilize the subject of World War II by means of a censored mass media to manipulate the society for political aims. Finally, neither Kuchma nor his political entourage made great efforts to strengthen public memory about the mass murder of Ukrainian Jewry.

Apparently, many of the «white spots» of the national narrative of Ukrainian history remained a taboo during both the Kuchma and Iushchenko presidencies. This is exemplified by the work of the commission of the government on the OUN and UPA, which was set up in 1997. A working group from the Institute of History of the Ukrainian Academy of Sciences (NANU) was assigned to the commission. This working group for research into special issues was made up of historians from the NANU and Kiev universities. In 2000 and 2005, working group chairman and Institute of History deputy director Stanyslav Kul'chyts'kyi summed up the results of the group's research.¹¹⁴ In both «expert conclusions» (fachovi vysnovky), the image of OUN (above all the OUN-B) and the UPA were integrated into a national Ukrainian-centric view of history so as to justify the government-proposed draft legislation «On the Renewal of Historical Justice with regard to the Fighters for the Freedom and Independence of the Ukrainian State,» which gave former UPA fighters equal status to veterans of the Red Army. These «expert conclusions» however, did not necessarily reflect the views of all the historians involved in the group's work. With regard to the national discourse, the results contained some innovative and self-critical interpretations (for example, regarding the radically nationalist ideology of the OUN) that provide a partial contrast with nationalist discourse. That is also true for the collection of articles of the members of the working group on different aspects of the OUN and UPA.¹¹⁵ However, in the vysnovky the different forms of collaboration of the OUN and UPA as well as other military units with the Germans are weakly analyzed, and the link between the Holocaust and the «national history» of the war remains a taboo. The vysnovky illustrate how historians fulfilled the task assigned by state authorities to legitimize the official recognition of the OUN and UPA as veterans of the war by a national view of history.¹¹⁶

Many of the school textbooks discussed above have been reprinted numerous times almost without revision or change. The book by Turchenko met with considerable criticism from veterans of the World War II, representatives of left-wing parties, and parents of school children.¹¹⁷ However, the schoolbook was repeatedly reprinted with a few modifications and remains to this day one of the most important school textbooks in the classroom for teaching the modern history of Ukraine.

In some school textbooks, however, the positive re-evaluation of the OUN and the UPA was watered down and supplemented by Soviet-Ukrainian elements of tradition-building during the presidency of Leonid Kuchma. They accentuate the legacy of the Soviet Ukrainian partisan movement. The fight of the Soviet partisans in Western Ukraine, as well as the struggle of the UPA, are often presented together in one chapter as the Ukrainian «people's resistance movement» fighting for the liberation of Ukraine. Thus, these schoolbooks mirror a central characteristic of Ukrainian public remembrance culture, where the partisan myth forms the foundation of a post-Soviet unification aimed at reconciling generally incompatible nationalist and Soviet-Ukrainian memories of the war, a tendency particularly popular in central Ukrainian regions. It should be noted that those textbooks that include the Soviet partisans within the national narrative are also primarily guided by national criteria and are just as uncritical vis-a-vis the actions of Soviet partisans as the more nationalistically inclined textbooks are toward partisans of the UPA. In many Ukrainian history textbooks as well as in other fields of public memory culture,¹¹⁸ the unification myth is associated here with the figure of Semen Rudnev (1899–1943), a Soviet-Ukrainian major general and commissar in one of Kovpak's units. In his diary, which is cited in some school textbooks, Rudnev recognized the UPA's struggle against the Germans and spoke out against a confrontation with the nationalist partisans, for which he was allegedly murdered by the NKVD. The theme «Commissar Rudnev allies with General Shukhevych» shows both partisan movements, which were, in fact, enemies, as two branches of one Ukrainian resistance directed against a common fascist foe. In a schoolbook published in 2000 in the southeastern city of Zaporizhzhia, the activities of the OUN are viewed more critically, while Kuchma's speech on 9 May 1999 and the 2000 law passed by parliament «On perpetuating the memory of the victory in the Great Patriotic War,» which sums up the forms of commemorating the «Great Victory,» are reproduced as sources.¹¹⁹ Thus,

the changed political atmosphere and the Soviet Ukrainian tendencies of Kuchma's politics of history, as well as the regional factor in Ukraine's remembrance culture, could be observed in schoolbooks since the end of the 1990s.

Two important approaches to the history of World War II play significant public roles in Ukraine today: on the one hand, the idealistic national viewpoint, which is silent not only about the dark side of the UPA fighters but also about that of the Soviet partisans,¹²⁰ and, on the other, the attempt of the official politics of memory to pay public tribute to different wartime experiences.¹²¹ It will be interesting to see if and how that «harmonizing» tendency will be continued in Ukraine's official politics of history in future, since the presidency of Victor Iushchenko accentuates the legacy of the UPA rather than of the Soviet partisans.¹²²

Iushchenko made many symbolic efforts to use a national politics of history being critical to the Soviet past for the promotion of nation-building while aiming at the same time at the legitimation of the president's policy and power.¹²³ He was very engaged in the recognition of «Holodomor» as a genocide against the Ukrainian people by a parliamentary law in fall 2006 and has been involved in efforts to rehabilitate the OUN and the UPA: in October 2006, he instructed the government of Prime Minister Ianukovych to prepare a law for the political and social rehabilitation of the veterans of the UPA who, according to the president, should be recognized as part of the «Ukrainian liberation movement» of the period between the 1920s and 1950s.¹²⁴ Victor Ianukovych, who has his political base in Eastern Ukraine, made no efforts to fulfill the president's decree. In a period of political antagonism between the president and government, and on the eve of parliamentary elections, the main political forces in Ukraine (the Party of the Regions of Ianukovych, based in the East, as well as the National Democrats) are using the legacy of the war to attack and cast aspersions on their political opponents and thus mobilize the public for their own political aims.¹²⁵

Although Iushchenko accentuates national views of history, continuities between him and Kuchma remain: he also nurtures traditions and symbols derived from the legacy of the «Great Patriotic War.»¹²⁶ He doubtless is willing to reconcile both the veterans of the Red Army as well as the veterans of the UPA, and does not try to manipulate issues of national history for political reasons, with the help of censored mass media. However, the laws initiated by him and his supporters concerning the OUN and UPA not only aim at the full rehabilitation of the OUN and UPA, but also at a confirmation of

the nationalist views of the UPA's history in order to legitimize the president's position as a leader both of the country and of the national democratic bloc, as well as a guarantor of national unity and reconciliation. But it remains questionable whether a reconciliation of two one-sided and affirmative views of history, which both claim to be «historical truth» and which are not open to mutual dialogue, is possible.

However, already in recent years we can see new approaches to the Ukrainian discourse on the war emerging. The evolution of cautiously pluralistic tendencies has been noted primarily in textbooks published during the past few years on the history of Ukraine that are not directly intended for the classroom use by specific grades but are generally recommended to pupils of higher classes and university students as a overview about Ukraine's history from the earliest times to 21st century. These tendencies cannot readily be classified in terms of traditional categories of nationally modified Soviet-Ukrainian or state-fixated nationalist views of history. Here, emphasis is placed on the allegedly «democratic program» of the UPA, the importance of the victory over fascism in the development of Ukrainian statehood, or critical comparisons of the extremist OUN ideology with the Bolshevik principle of «whoever is not with us is against us.» Sometimes the ethnic character of the «Volhynian tragedy» is mentioned and the asymmetric figures of Polish and Ukrainian victims taken from both Polish and Ukrainian sources are presented.¹²⁷ Some authors of schoolbooks that appeared recently have also been tried to include the murder of Ukrainian Jews in the national narrative and have made greater efforts to explain the term «Holocaust» as the name for the plan of the total annihilation of the Jewish population by Nazi Germany.¹²⁸ V. Svitlychna not only tells the students about the mortal consequences of the racism of the National Socialist ideology for the Ukrainians, but also clearly points out that a «true genocide was realized against the Jews.» She states that «every Ukrainian city had its own 'Babii Iar'» and names concentrations camps in Ukraine where «people» were killed by the Nazis, but then adds the information that most of those murdered were «Ukrainian citizens of Jewish nationality.»¹²⁹ Thus, she tries to integrate the Holocaust into the narrative of a national history.

Another example for new approaches to the history of the war period are the debates in Poland and Ukraine over the «Volhynia tragedy» in 1943–1944 on the sixtieth anniversary of those events. Even if the public debate in Ukraine was limited largely to Western Ukraine, some remarkable Ukrainian-Polish initiatives arose dedicated to

the discussion of national conceptions of enemies and the consequences of ethnic violence.¹³⁰ In liberal historians' circles, a debate recently began on the «white spots» in the history of Ukrainian nationalist military formations and their involvement in anti-Jewish pogroms in western Ukraine in June–July 1941.¹³¹ Moreover, the studies of a few historians from the younger generation also have begun to focus more seriously on different forms of collaboration and cooperation by the Ukrainian nationalists with the German occupation power.¹³² Nevertheless, linking the murder of Ukraine's Jews with Ukrainian «national history» remains a taboo in the official politics of history in Ukraine, as well as in most public debate.

Conclusion

On the whole, the demand for the official recognition of UPA and OUN veterans is a legitimate aim of the independent Ukrainian state. The OUN and UPA was not identical and even within the UPA (on the level of the leadership as well as of the fighting units) important regional and political differences existed. But it is very much open to question whether the demands for rehabilitation will support national consolidation (as many nationalist or national-democratic political representatives try to make the public believe) if rehabilitation is officially organized «from above,» and confirmed and legitimized as a «true» version of the past by historians using one-sided and often moralistic arguments to analyze highly controversial and complex issues in Ukraine's history.

One reason behind the controversy regarding World War II in Ukraine is the regional diversity of Ukraine's memory culture. Ukraine is a state inhabited by a population with different regional, social and political cultures of remembrance that cannot simply be reduced to Eastern Ukrainian «Soviet» and Western Ukrainian «nationalist» memories. National, Soviet and Soviet-Ukrainian influences in Ukraine's memory culture do not always allow themselves to be assigned unequivocally to the East or the West, but instead frequently overlap in given individual, milieu, or collective contexts.¹³³ Many of the Ukrainian memories present a different experience or memory of the war that has no place in the national views of history.

Thus, the reality of Ukrainian society and its complex diversity (not division!) often does not fit in with a public debate on the war that is mainly shaped by two irreconcilable camps of «apologists» and «anti-apologists» for the OUN and UPA,¹³⁴ as represented by nationalist and some national-democratic politicians and UPA vete-

rans, on the one hand, and left-wing politicians and Red Army veterans, on the other. The same holds true for the one-sided images of the war's history that belong to traditionalist and nationalist or state-conformist intellectuals, who heavily influenced Ukrainian discourse on the nation during the 1990s, and who still dominate academic historiography and hold important positions in education and culture. The essentialized image of the war's history produced by the traditionalists serves a very important function of nationalism. It presents for these intellectuals a construct to protect themselves from marginalization by preserving the morally clean and victimized national image of the OUN/UPA's history. That is only possible by forgetting the «dark sides» of these organizations.¹³⁵ To maintain the importance of that victimized and polarized image of OUN/UPA history as a core element of their nationalism can serve to legitimize the state and nation and thus justify the position of those who constructed a victimized national view of the history of the war. That's why they react strongly to every criticism of «heroes» and of national stereotypes that deconstructs the images they popularize.¹³⁶ They seem to be aware that, in an increasingly pluralist and self-confident society with a complex landscape of collective memories, a polarized and nationalist view of the war could eventually lose its mobilizing function if a public discussion were to take place. Such a discussion could result in a more complex image of the past, one that would no longer be guided by the division into «our national heroes» and the «other traitors.»

Another reason for controversy perhaps will be more often discussed in future: can the nationalist version of the history of the OUN and UPA serve to legitimate a Ukrainian state that is not only independent but also democratic? In intellectual and political discourse, participants frequently lose sight of that question. With reference to the fascist character of the OUN and Stets'ko's pronouncements of solidarity with Hitler's anti-Jewish policies, the prominent Kievan cultural historian and Rukh co-founder Myroslav Popovych emphasized that the rehabilitation of the UPA could not mean the rehabilitation of the OUN. He stressed that forgetting its crimes would be unacceptable for a democracy. That argument, however, can be applied also to many aspects of the UPA's history. Popovych identified here the «Achilles' heel» of Ukraine's national discourse on World War II: The heroic and nationalist narrative of the OUN and UPA is fixated on the state and is being claimed by traditionalist historians and intellectuals as the only «true» national view of history. Thus, it is characterized by nationalist exclusiveness and

authoritarian tendencies and can hardly be integrated into one of democratic traditions.

Since the end of 2004 the society of Ukraine has become more free and the mass media became independent. Thus, in a pluralistic society, which consists of different individual and social forms of historical consciousness, an open discussion on the complex events of World War II will be necessary. Open and controversial discussions as well as the will to recognize «other» and different experiences of the war will serve national consolidation more than a single «true» view of history confirmed by official resolutions.

Finally, the pluralism of memory cultures in Ukraine forms in some way part of European norms and should not be interpreted as a necessary danger to «national unity» or the «consolidation of the state.» Kuchma's Sovietizing campaign of incitement against the «fascist opposition» in 2003/2004 failed among the (partly Russian-speaking) electorate of large areas of Central Ukraine. Thus, the complex diversity of the remembrance culture in Ukraine is one factor which has prevented state power from monopolizing control over symbolic resources of the past for political aims. Finally, the Ukrainian case illustrates that one-sided conclusions about one or another form of remembrance culture can be misleading when it comes to the interpretation of the collective or political identity of certain groups and individuals.

Георгій Касьянов: Дякуємо, слово надається Гендазеві Сагановичу.

Генадзь Сагановіч (доповідь, авторська редакція)
«Запад» в официальной белоруской историографии: стереотипы Чужого

Конструирование образа чужого и его внедрение в общественное сознание, присущие практически каждому социуму, обретают особую востребованность в условиях нестабильности, кризиса или переходного периода, при тоталитарных режимах и в государствах-изгоях. Близкий нам пример такого образотворчества, при котором чужие легко превращались во «врагов», являет стереотипизация образа народов в советской историографии по оси Восток — Запад¹³⁷, особенно в период «холодной войны». Казалось бы, практика тех времен канула в Лету, но мы в Минске все больше убеждаемся в том, что в Беларусь она вернулась в лице так называемой официальной (государственной) историографии. Наша

историческая наука и во времена Советского Союза была, видимо, самой советизированной, но после того, как президент А. Лукашенко повернул страну вспять, и представители исторической политики в Беларуси открыто заговорили, что наследуют советские стандарты историописания, стереотипизация «Запада» и «Востока», как и разделение соседей на «своих» и «чужих», стала действительно одной из самых выразительных особенностей официальной историографии сегодняшней Республики Беларусь. Чтобы представлять степень ее идейной зависимости от советской историографической традиции, стоит уяснить, как представлялся «Запад» в Беларуси времен СССР.

Введение советского моноидеологического стандарта интерпретации отечественной истории в Беларуси было связано с изданием в 1948 г. «Тезисов об основных вопросах истории БССР», разработанных Институтом истории партии при ЦК КПБ совместно с Институтом истории Академии Наук БССР¹³⁸. В них впервые была системно выведена квинтэссенция марксистско-ленинского понимания истории Беларуси. Знаменательно, что к «наиболее антинаучным и вредным концепциям» в этой программной партийной брошюре были причислены не только «лживое отрицание общности исторического происхождения и общности исторических судеб русского, украинского и белорусского народов», но и «отрицание постоянного стремления белорусского народа к единству с русским народом». Книги основателей белорусской национальной историографии (Вацлава Ластовского, Всеволода Игнатовского, Митрофана Довнара-Запольского и др.) попали в «спецхраны», а их взгляды до распада СССР считались «буржуазно-националистической крамолой» и оставались неизвестными широкой общественности.

Принятые как инструкция «Тезисы» долгое время являлись идеологическим основанием написания советских обобщающих изданий и учебников по истории Беларуси, похожих один на другой как две капли воды. Главную черту, которая их объединяла, метко подчеркнул американский историк Освальд Бакус, который, говоря о первом академическом очерке по истории Беларуси (1954), написал, что в этом издании мало собственно белорусской истории, а преимущественно — «манифестация основных тенденций истории России»¹³⁹. Это можно сказать про все советские учебники по истории Беларуси, предназначенные как для средних школ, так и для университетов. Они уделяли максимальное внимание борьбе с западными интервентами, внутренним конфликтам в ВКЛ, особенно национально-религиозному и социальному

угнетанию белорусов польско-литовскими феодалами, из чего логически выводилось стремление белорусского народа к воссоединению с Россией, зато последовательно обходили проблему многочисленных войн Московского государства против Великого Княжества Литовского.

Представление соседей в историографии радикально поменялось только после распада СССР, когда в Беларуси разработали национальную концепцию истории, на основании которой были написаны первые постсоветские учебники отечественной истории (использовались в системе образования с 1993 по 1997 г.). Они стали выразительной антитезой советской историографической традиции. Пробуя по-новому определить историческое пространство национального бытия Беларуси, молодая историография сменила вектор ориентации с Востока на Запад. Опровержение советских и великороссийских концепций истории суверенной Беларуси связывали с экспонированием западных параметров истории и культуры своего края. Не удивительно, что при таком подходе Великое Княжество Литовское представлялось как «свое», при чем подчеркивалась его европейскость и демократичность, заметно улучшились оценки Польши, а исторический образ России, наоборот, получил больше негативных характеристик.

Такая прозападная тенденция развития белорусской историографии была остановлена 10 лет назад президентской властью, которая взяла под особый контроль сферу гуманитарного образования и науки. Как известно, за «очернение» России и советского прошлого учебники независимой Беларуси удалялись из образования, а для идеологической цензуры учебной литературы в 1995 г. в Минске создали специальную государственную комиссию. Естественно, комиссии было поручено заботиться о возвращении привычных советских стандартов интерпретации прошлого. Стереотипы, приписываемые соседям, снова начали радикально меняться. Так, если в учебниках, созданных на базе национальной концепции, ВКЛ было «свое», заключенная в 1385 г. с Польшей Кревская уния имела как «негативные явления для национально-культурного развития белорусского народа», так и положительные результаты¹⁴⁰, а Люблинская уния представлялась как важная историческая веха¹⁴¹, которая ограничила, но отнюдь не ликвидировала самостоятельности ВКЛ, то в новой учебной литературе, как будто переписанной из идеологически выверенных изданий прошлой эпохи, история Беларуси стала связываться исключительно с православием и с Россией, а все союзы с Польшей трактовались однозначно негативно. Даже в учебных изданиях со-

ветского образца так голословно не утверждалось, что в Речи Посполитой «польские феодалы полонизировали беларускую шляхту», «грубо подавляли» всякие «особенности культуры и православной веры беларуской народности», что разделы Речи Посполитой были однозначно «прогрессивным» актом, а политику русификации в XIX в. будто бы «доброжелательно воспринимало местное население» Беларуси¹⁴².

Государственная политика в сфере исторического образования при А.Лукашенко не сразу стала моноидеологической, хотя курс на идеологизацию был провозглашен открыто. В первые годы его президентства допускались и национально-патриотические интерпретации прошлого, однако уже с конца 1990-х годов¹⁴³ официальная трактовка истории Беларуси стала последовательно проводиться в русле теории «триединого русского народа», а фактически при попечительстве властей был реанимирован и модифицирован «западно-руссизм».

Определение и название «западно-руссизм» ввёл беларуский историк Александр Цвикевич, который подразумевал под ним такое направление общественного мышления в Беларуси, в соответствии с которым «Беларусь не является страной с отдельной национальной культурой и не имеет из-за этого права на самостоятельную культурную и политическую жизнь, но... является культурно и государственно частью России и поэтому должна рассматриваться как один из ее составляющих элементов»¹⁴⁴. Ключевой установкой в этой идеологии была идеализация православия с одновременным очернением католического костела и негативной оценкой всех связей с Польшей.

Уже первый университетский учебник по истории Беларуси, написанный в соответствии с политикой президента и изданный в 1998 г., отождествлял всё западное, католическое с моральным деградированием¹⁴⁵, Люблинскую унию называл «трагической страницей истории Беларуси», а свойственную Речи Посполитой демократию и ее избираемую монархию клеймил как «наихудшие формы управления государством»¹⁴⁶.

Однако из всех народов, представленных на страницах учебных изданий по истории Беларуси, самый отрицательный образ в 90-х годах был приписан немцам. В школьных учебниках они названы «беспощадными и жестокими завоевателями» и представлены как главный внешний враг белорусских земель уже с конца XII в.¹⁴⁷ (т.е. даже тогда, когда Орден был еще в Палестине!). К «завоевателям» причисляются не только тевтонские рыцари, но и немецкие купцы, и священники, — все они, согласно авторам,

преследовали целью «продвижение на Восток, а значит захват чужой территории»¹⁴⁸. В качестве обобщения утверждается, что «смертельная опасность крестоносного завоевания» все время нависала над Беларусью, и наконец спасительная битва под Грюнвальдом остановила немецкое «грабительское наступление на Восток»¹⁴⁹. В учебной литературе по истории Беларуси создан, можно сказать, такой агрессивный стереотип немца-врага, который соответствует разве что германофобским идеологическим клише времён холодной войны.

Справедливости ради следует признать, что и в неофициальной беларуской историографии при более взвешенном представлении Польши усилилась тенденция утверждения радикально враждебного образа немцев. И в ней общим местом стали утверждения, что, мол, от «крестоносцев» постоянно исходила «угроза порабощения литовского и беларуского народов, возможного их уничтожения или онемечивания (как прусов)», и лишь Грюнвальд стал «спасением польских, литовских, беларуских и русских земель от немецкой агрессии»¹⁵⁰. Не раз упоминается будто бы существовавший, но сорванный грюнвальдской победой план Ордена создать «великую немецкую державу на побережье Балтийского моря с включением в ее состав Северной Польши, Литвы и большей части Беларуси, Пскова и Новгорода Великого»¹⁵¹. В публикациях последнего времени стал использоваться и один из ключевых идеологических архаизмов времён «холодной войны» — термин *Drang nach Osten*. Даже в академических «Нарысах гісторыі Беларусі» война с тевтонцами эмоционально названа «борьбой за выживание славянства»¹⁵². Симптоматическим можно считать представление грюнвальдского поля как места столкновения «Европы славянской» с «Европой крестоносной («крыжацкай»)»¹⁵³. Такое противопоставление — тревожный отголосок панславистских традиций конца XIX — начала XX ст., когда некоторые российские историки называли Грюнвальдскую битву столкновением «германо-романского Запада со славянским Востоком»¹⁵⁴ и видели в немцах «вековых врагов и притеснителей славянства»¹⁵⁵. Не может не удивлять тот факт, что в утверждении такого образа современная историография Беларуси превзошла даже стандарты советской эпохи. Это при том, что такое представление Немецкого ордена не соответствует ни национальной историографической традиции, ни тем более результатам современных исследований¹⁵⁶. Видимо, радикализация отрицательного образа немцев на волне национального возрождения понадобилась для героизации своего прошлого, которая требовала мифов, и прежде всего — грозных внешних врагов.

Однако это может казаться детской игрой по сравнению с тем, чем стала наполняться официальная учебная литература в последние годы. С введением в систему образования так называемой «новой концепции исторической науки» фактически началась подмена истории Беларуси политизированной историей России. Основой такой «концепции» стал учебник для студентов, написанный по заказу президента А.Лукашенко его учителем истории могилёвским пенсионером Яковом Трещенком в стиле идейно-политического манифеста¹⁵⁷. Он содержит наиболее выразительные тезисы «западно-русизма» и свойственную его представителям нетерпимость ко всему католическому, польскому. Как когда-то в царской России, в этом учебнике все восточные славяне представляются «единым русским народом», существование белорусского и украинского народов как самостоятельных этносов до XIX в. практически не признается, а экспансия Московского государства в XVI–XVIII в. называется справедливой борьбой за «воссоединение» захваченных земель Руси в одном государстве. Развивая этот взгляд, главный автор такой концепции утверждает даже, что войны Масковской Руси против Великого Княжества Литовского в XVI–XVII в. «нельзя представлять как белорусско-русские столкновения, в которых русская сторона была агрессором», всё это — «злонамеренная фальсификация»¹⁵⁸.

Категорически объявляя Беларусь «страной православной цивилизации», что можно делать разве что полностью игнорируя факт ее многовекового вхождения в состав Речи Посполитой и два с половиной века истории греко-католической церкви, автор канонизированного нынешней властью учебника подгоняет всё прошлое Беларуси под какое-то экстремальное противостояние «Востока» и «Запада». В их борьбе лицо первого определяет православная церковь, Россия и ее восточнославянские братья, тогда как «Запад» представлен главным образом Польшей, изредка — немцами, а при освещении новейшей истории — государствами-монстрами капитализма (Америка и Западная Европа). Если резюмировать главные тезисы, то, согласно Я.Трещенку, с «Запада», т.е. из Польши в Беларусь шло только зло и моральное разложение, тогда как из России — только добро. На белорусские земли давили «агрессивные западные соседи»¹⁵⁹, тогда как славяне «никогда не были завоевателями»¹⁶⁰; Кривская уния 1385 г. принесла «неисчислимы страдания белорусскому народу», потому что с нее начались «непрекращавшиеся гонения на православие»¹⁶¹, и еще большим злом стали Люблинская и Брестская унии. Западная цивилизация, утверждается в могилевском издании, исторически не

подходит белорусскому народу, ибо она унаследовала много отрицательных характеристик от Рима, среди которых — «индивидуализм» и «агрессивная авторитарность»¹⁶², тогда как православную выгодно отличают «соборность», «бескорыстие», «преданность». Оказывается, даже противостояние социализма и капитализма Советский Союз проиграл потому, что его позиция оставалась последовательной, а действия — «бескорыстными», тогда как Запад был агрессором и «больше платил» союзникам СССР¹⁶³, т.е. Россия снова проявила свои нравственные преимущества перед капиталистическим миром. Что касается Польши, то она не только агрессивна; она — моральный труп по сравнению с Россией, поскольку «преклонялась перед Западной Европой», а польская шляхта «пресмыкалась перед силой и богатством крупных феодалов»¹⁶⁴. С этой шляхтой, погрязшей в «продажности и корыстолюбии», президентский учитель недвусмысленно связывает происхождение «национал-экстремизма»¹⁶⁵ — белорусской оппозиции.

Трудно поверить, но изложенные в учебнике Я.Трещенка постулаты действительно представляют идеологические позиции сегодняшней власти в Беларуси, поэтому то они транслируются во всех официальных изданиях, предназначенных как для образования, так и для широкой публики. Не раз высказывал их и сам президент. К примеру, выступая перед студентами Могилевского университета в ноябре 2005 г., он заявил, что если кто-то «на полном серьезе говорит о ВКЛ и молчит об угнетенном и зависимом положении белорусов, какое было в этом несамостоятельном средневековом княжестве», то это — «ненавистники белорусского народа»¹⁶⁶. В таком духе, полностью соответствующем «новой концепции», изложен и исторический раздел главного пособия по государственной идеологии, в котором огульно отрицаются любые положительные стороны пребывания Беларуси в составе Великого Княжества Литовского¹⁶⁷. Стоит ли говорить, насколько произвольно в подобных публикациях интерпретируется прошлое. Одним из образцов такого антиисторизма можно считать издания Института социально-политических исследований при Администрации президента, в которых утверждается, к примеру, что враждебный славянам Запад «ведет тотальную информационно-психологическую войну против общерусского мировоззрения» белорусов¹⁶⁸, и что даже во времена Речи Посполитой поляки в Беларуси «были оккупантами», это они «жгли и грабили», а московское войско «приходило на земли, где жили единокровные братья и единоверцы, которые рано или поздно, но вернутся в общее государство»¹⁶⁹.

Схожий провиденциализм открыто проповедується і в основопологаючому для «нової концепції» учебнику по історії Білорусі, автори якого стараються переконати студентів, що «білоруси і малоруси-українці ввійдуть як рівноправні самоуправляючіся складові частини в союзне державство східних слов'ян — «Велику Росію»¹⁷⁰. Проклонення перед Росією, такою «вечною захисницею угнетених і обдієнних», і нетерпимість до західного світу не дозволяють оцінити навіть набуття білорусами своєї державності. Для конструкторів цієї концепції державний суверенітет Білорусі — явище тимчасове, нецелесообразне. Незавидно представляється і історична місія білоруського народу: для Я.Трещенка «білоруси — вічний західний щит Росії»¹⁷¹. Щит, розуміється, від ворожого Заходу. Полне співзвуччя з політикою президента А.Лукашенки.

Таким образом, нинішня влада Білорусі максимально інструменталізувала образ «Заходу» і використовує його в своїх політичних цілях. Но стереотип західного сусіда як ворога пов'язаний не з колективним історичним минулим білоруського народу. Сконструювавши його офіційна історіографія не турбується про точність фактів. Робота на руйнування національної самоідентифікації власне білорусів, вона утверджує ідентичність «західно-російську», общеросійську або взагалі некую химерическую. В будь-якому випадку, подібне «образотворчество» во всі часи не шло на користь людському суспільству, а в теперішній білоруській ситуації воно не тільки деконструктивно, но і просто небезпечно, так як воно збільшує, а збільшує потенціал конфліктності.

Георгій Касьянов: Дякуємо доповідачам. У нас зараз є запитання і відповіді. Після цього виступ диспутанта доктора С. В. Кульчицького.

Олексій Толочко: Перше моє запитання до доктора Леоніда Зашкільняка. І зразу обумовлюсь — це наївне запитання, але воно спровоковане Вашою реплікою в попередній панелі, де Ви сказали, що, в принципі, всі історичні чи історіографічні візії є міфологізовані, тобто сконструйовані. В той час, як у відповіді, Ви робили вибір між різними версіями історії. Отже запитання моє таке: чи існують версії добрі й погані і за яким критерієм ми робимо наш вибір. Бо я дозволю собі в контексті нашої конференції сказати крамольну істину — образ сусіда не може бути критерієм, адже навіть добрий образ є так само сконструйованим, як і негативний образ сусіда. Отже вибір наш знову ж таки ідеологічний, а не фактичний, дисциплінарний.

I also have a question to Mr. Jilge.

You told us about textbooks, mostly about school textbooks, I suppose. But you described them en masse. I'm wondering if you could be more specific about examples. Not so much in terms of numbers or chronology, as in terms of sponsorships, authorships and, which is probably the most important issue, regional distribution. Because I suppose, the version of the Second World War that kids learn in Eastern Ukraine differs significantly from one that you've presented.

Георгій Касьянов: Запитання було до В. Ільге щодо того, що аналіз стосувався всього масиву літератури, а пан Толочко попросив якось диференціювати за видавцями, замовниками, спонсорами та авторами, і що може найважливіше, за регіонами які ці підручники видавали, бо історія, яку діти вивчають у Східній Україні може серйозно відрізнятися від тієї версії, про яку говорив пан Ільге.

Тетяна Євсєєва (запитання до Г. Сагановича): Чи звертаються сучасні білоруські дослідники до тематики дослідження православної ідентичності, вірніше, конфлікту між православними ідентичностями російською православною та білоруською православною. Наскільки ця тема береться до уваги і розробляється вашими науковцями.

Невідома: Я хотіла запитати і попросити Вільфріда Ільге прокоментувати образ Іншого, образ радянської армії, як образу іншого в сприйнятті західноукраїнських істориків і, як ми кажемо, західників.

І також сказати, що вже є спроби істориків писати не в націоналістичному каноні, а писати досить відсторонено про українську колаборацію, визнавати — це спроба Ярослав Грицак, а також про дослідницю Жанну Ковбу, яка писала про такий феномен як «жидобільшовизм», його побутування в уявленнях тодішнього західноукраїнського населення.

Георгій Касьянов: Шановні колеги, якщо у вас немає якихось особистих причин аби зберегти анонімність, будь-ласка, називайте себе — дискусія записується і нам треба буде розшифровувати стенограму.

Леонід Зашкільняк: Я вважаю, що Олексій Петрович Толочко сам задав питання і дав на нього відповідь. Він запитав, що є добрим і поганим. Це є логічне питання, і це є право вибору кожного: він робить вибір відповідно до тої ідеології і спільноти і поширеної в ній ідеології, тоді сам робить маркери між добром та злом. Так що справа не в тому — добрі чи погані, кращі чи гірші, — головне це науково-парадигмальні або публіцистично-політичні підходи. В даному випадку, коли йдеться про наукову па-

радигму, головне — дотримуватися термінології, бути дуже обережним, тому що термінологія багато в чому може спотворити наукову парадигму.

Вільфрід Їльге: До пана Толочко: я спочатку спробував пояснити, що я представив такі тенденції цього дискурсу про ОУН-УПА, які були засновані у першій половині 90-х років, але які все-таки продовжились у багатьох книгах до сьогодні, наприклад, також у нових виданнях підручника Турченка і інших авторів. Іншими словами: я для цього виступу зробив узагальнення головних тенденцій афірмативного, національного образу війни, а саме ролі ОУН і УПА.

Георгій Касьянов: Обережно, він тут (**сміх в залі**)

Вільфрід Їльге: я знаю, я його не боюсь (**зі сміхом**). Але я не дав цілішу оцінку одного підручника, але тільки аналіз стереотипів і історичних образів спеціального аспекта. Наприклад, у Турченка дається не тільки дуже критичне зауваження щодо тоталітарного Радянського Союзу, але і перший раз систематично історична інформація для критичного мислення про другу світову війну і перемогу Союзу, яка в радянські часи перетворилась у формі нарративної абрєвіатури «Велика вітчизняна війна» у «foundation myth» тоталітарного режиму. Щодо питання пана Толочка: наприкінці 1990-х років починається ревізія образу вітчизняної війни і вибудовується нова, скоріше національно модифікована конструкція «радянсько-українського» образу війни. Я хочу підкреслити це не зовсім радянський образ, це також український образ, просто це вже не антиросійськи. Я візьму, наприклад, ці підручники, певні розділи яких написані М.В. Ковалем з Академії наук. Очевидно, він дуже не любить ОУН і до певної міри також не любить УПА. Все-таки боротьба УПА (як боротьба і проти німецького окупаційного режиму) отримує ще добру оцінку, бо партизани УПА боролися за державу. Всі ці підручники (національно орієнтовані і «радянсько-національно» модифіковані) при всіх різницях мають одне спільне: їхні образи про війну зафіксовані на легітимність держави або державної влади і тому «державність» як абсолютна цінність всі (нові) «білі плями» виправдає. Це дуже важливо, бо тут не тільки йдеться про шкільний образ УПА, а і про радянських партизанів, яких також часто ідеалізують. Навіть Юрій Андрухович коротко нагадає феномен «уніфікаційного міта» про два напрями українських партизанів у своєму романі «Дванадцять обручів», коли йдеться про одну скульптуру або сувенір з назвою «Комісар Руднєв братається з генералом Шухевичем». Щодо підручників, то тут в останні роки також виникають регіональні певні різниці або краще: модифікації. Один підручник із Запоріжжя (видання 2000 року) подає образ війни з очевидно більшою симпатією

єю до національно модифікованого «радянсько-українського» образу війни і відображає таким чином не тільки регіональні, а і політичні тенденції під час президента Кучми.

Нерозбірливо, шум у залі.

Представлення війни у підручниках, які я описав, впливає, здається, також на історичні перцепції учнів. Наприклад, колега Іванова робила студію зі школярами, які повинні були щось писати про Україну і голокост. Вона, наприклад, показала, що подія єврейського Холокосту для багатьох учнів є щось зовсім абстрактне, що часто не пов'язано з Україною. Наприклад, вони часто не можуть сказати де місця знищення в Україні були. До аспекту регіонів я уже звертався, але хочу додати ще один результат моїх досліджень і студій інших колег. Дуже часто націоналістичні, як і про радянські образи про війну в підручниках вже не приймаються навіть у Центральній Україні, бо по суті Україна не є країною «розділених пам'ятних культур» у сенсі такої поляризації, яка відображається у публічних дебатах і символічних заходах офіційної культурної політики. Люди саме у Центральній Україні спробують вписати їхні досвіди або традиції і перцепції (які вони отримали через сім'ю, наприклад) у нову реальність пост-соціалізму і незалежної держави з прагненням зберегти свою ідентичність. У центральних і сільських областях південної України ми можемо спостерігати, як люди шанували своїх партизанських героїв у місті або у селі і, дуже цікаво, що вони це зробили з християнськими обрядами і іноді з патріотичними символами (синьо-жовтий прапор) незалежної України. Тому саме український приклад нам показує, що не треба робити швидкі висновки з аналізу пам'ятної культури для форми політичної культури. У певних районах Вінницької області можна бачити багато радянських пам'ятників, а у селах і містечках ще стоїть багато «Ленінів». Але саме у таких районах більшість людей проголосувала у кінці 2004 року за кандидата на президента, який представляє національно-демократичну політичну агенту (порядок денний). Щодо колеги з питанням про нові тенденції історіографії у дослідженні війни. Я з Вами зовсім згоден, що є уже нові підходи до контроверсійних питань. Але у моєму виступі був більш зацікавлений у функції історичних стереотипів і нарративів у суспільних дебатах і в полі офіційних інструментів політики ідентичності, до якої підручники переважно належать. Але підручники в Україні часто написані академічними істориками, і в історіографії новими підходами і тематиками (наприклад, проблема колаборації) займається ще меншість істориків. Але я хочу тут підкреслити, що розвиток, форми і значення суспільних дебатів про війну і її «не-героїчні» сторінки мають багато спільного з європейським розвитком. Хочу тільки нагадати про те, що у Німеччині перші критичні публічні дебати про відповідальність німців (і не тільки SS-офіцерів) починали у 1960-х

роках і що дискусії про участь німецького вермахту у холок ості тривали (і частинно вибухли по-новому) до 1990 — х років. І все це так тривало, хоча моральна та історична відповідальність Німеччини за війну і голокост, здається, очевидна. Саме націонал-соціалістична Німеччина почала війну, є відповідальна за голокост і націонал-соціалізм був підтриманий до останніх днів війни переважною більшістю населення.

Тоді ви маєте чисте переосмислення цих організацій і взагалі переосмислення війни як я про це доповів. У нього наприклад дається дуже критичне зауваження, щодо тоталітарного радянського союзу. Але, що тоді відбувалося в Україні — в 1990 ті роки починається ревізія «Вітчизняної війни», вибудовується нова, а скоріше не так нова, як модифікована конструкція образу українців який було створено після війни у Радянському Союзі. Я хочу підкреслити це не зовсім радянський образ це дуже український образ, просто це вже не антиросійський образ це радше антипольський. А це все таки дуже національний образ, ми про це говорили і у скажімо у підручниках 90 — х років — не у Турченко, у Турченко там зміни є — а в інших, де продовжується радянська традиція. Наприклад у цих підручниках, де написані цілі розділи про цей предмет, у Ковалю, наприклад, з Академії наук, — він дуже не любить УПА. В інших — УПА це добре бо вони за державу. А дуже важливе питання, що вони мають спільного, ці підручники. Спільним є те, що вони створюють образ українців. Також ці (нерозбірливо) вони не зовсім національні які критикували націоналістів і вони також функціонують при орієнтації на державу, державність все виправдає. Це дуже важливо, це також (**не зрозуміло, шум в залі**).

Я хотів вам продемонструвати. Наприклад колега Іванова у нас проводила п'ятирічні дослідження про школярів, і вона показала, що коли школярі повинні щось писати про Україну, то Голокост це для них щось зовсім абстрактне, це не пов'язано з «їхньою» історією. Наприклад вони не зможуть сказати, чи було щось подібне у них. Євреї — це щось абстрактне, це скандал, це трагедія. Це був Гітлер винний, як у нас у Німеччині, це тільки був Гітлер, а всі інші — нібито їх не було поруч, нібито вони ні до чого. Я думаю, що це все-таки демонструє певні наміри. Третій аспект — по регіонах. Я був у Південній Україні і я побачив як люди шанували своїх партизанських героїв у місті, у селі наприклад і дуже цікаво, що вони це зробили з християнськими обрядами, — він уже українець. Друга світова — це для них трагедія, і Червона армія добра, бо українці там також були присутні. Проте це вже не пасує дуже до національної або радянської національної і тому я думаю, що такі нарративи немає багато спільного з досвідом людей покоління (нерозбірливо) Інший підхід я зовсім з вами згоден вони підходять в руськ історіографії я зараз говорю про політику історії політичну історію і історіографія една-

ються в Україні в підручниках (нерозбірливо). Дуже важливо якщо ви порівнюєте Німеччину з Україною. Німеччина після того у нас перші дискусії про діяльність вермахту виникли тільки у 60 роках, у цьому плані я хочу також попередити це велика проблема що в нас немає спільної історія і в тому сенсі Україна — це дуже нормально.

Генадзь Сагановіч: К сожалению, проблема роли православия в формировании белоруской национальной идентичности у нас, насколько я знаю, серьёзно пока не разрабатывается. Специальных научных исследований по этой проблеме пока нет, и возможно главным образом по той причине, что это с методологической точки зрения очень сложная проблема, а методология — одно из самых слабых мест нашей историографии. В целом в традиции национальной историографии белоруская идентичность и её становление связывается с униатством, а православие в качестве важного фактора формирования белорусов вообще не рассматривается. Вообще же у нас как-то отдельно исследуется история церкви и формирование нации. По истории православия в национальном контексте можно назвать работы нескольких историков, в частности Тепловой, которая придерживается постулатов западно-руссизма, положение всех христианских конфессий в Беларуси в период становления нации исследует Яновская. Ну, есть и интересный опыт могилевского историка Марзалюка, который попробовал доказать, что белоруская нация начала формироваться на основе православия в первой половине 17 столетия, но эта работа и в плане методологическом слаба, и по фактографии ненадёжна.

Вільфрід Ільге: До пана Сагановіча в мене таке питання, про білоруські акти у сфері освіти після 1991 року. Ви нам сказали, про це було цікаво слухати, як зараз подається православна цивілізація і образ Росії, а це було звичайно певна епоха. Мене цікавить, чи є якісь тенденції в освіті або історіографії представити білоруські риси ідентичності на базі радянського нарратива. Якщо я зараз бачу, наприклад, презентацію партизанського руху в Білорусі, я іноді маю враження, що представлення «білоруського» саме саме полягає у селф-іміджі «бути останніми радянськими» у сенсі «ми справжній партизанський народ». Цей стереотип, здається, також не співпадає з російським. Чи Ви бачили такі тенденції або тенденції, які відрізняються від того, що я нагадав?

Генадзь Сагановіч: Ну, я говорив о стереотипе, сконструированном и введенном официальной историографией, которую трудно назвать белоруской (в смысле национальном). В ней практически нет историков-исследователей, практикующих ученых, поэтому ее конструкции я бы не

взявся считать беларускими автостереотипами. Они в большей степени совпадают с советскими. Да, после 1991 года у нас миф беларусов-партизан тоже очень популярен, даже среди национально ориентированной интеллигенции. Но новым можно считать стереотип беларусов как славянизированных балтов, или Беларуси как жертвы нашествия с Запада и Востока. Одним словом, в 1990-х годах в новой историографии популярными стали такие стереотипы, которые больше связывали Беларусь с Западом.

Дмитро Вирський: (нерозбірливо)... польська історія в українській історіографії. Польська історія замість російської історії. Чому про цей трикутник Україна, Росія, Польща на такому рівні як ці дві пропозиції Польщі і Росії...

Леонід Зашкільняк: Дякую. Складно так відразу відповісти «Чому?». Сконстатувати завжди легше...

Дмитро Вирський (репліка): Але ж сусідів у нас більше!

Леонід Зашкільняк: Дуже просто — турецьку мову дуже мало знають, тут простіше. А що торкається польської замість російської, то я не бачу ні замість, ніякого іншого такого слова, яке можна було б підібрати, щоб замість. Ні! Українська наша історіографія зараз цілком україноцентрична і національно спрямована, що, так би мовити, нормально в умовах державно-національного будівництва. А що торкається російської історії, то я також її в принципі в Україні не бачу. Російська історія в українській історіографії практично не представлена, так само як і польська. Назвіть мені хоч одну роботу, — ну може одну дві я ще назву, — присвячену виключно російській історії в українській інтерпретації. Українські історики напрацьовують майже виключно українську історію, замикаючись у національних рамках. Нам треба займатися більше й історією сусідів близьких і далеких, щоб краще бачити власну. Так, що я би не сказав замість — немає замість — тут по-суті ще такий варіант нейтральний. Ми поки-що на себе працюємо.

Невідомий: До якої міри можна говорити про тяглість у цього неосовітського лукашенківського міфу Грюнвальду не від великоросійського чи советського міфу Грюнвальда, а від старого романтичного від націоналістичного і ширше. І взагалі які складники теперішньої лукашенківської візії в історії пов'язані не з старосовітською візією а з романтичною і так далі.

Генадзь Сагановіч: Что касается мифа Грюнвальда, то мне кажется, что в официальной историографии он воспроизводит тезисы советской традиции интерпретации Грюнвальда.

Невідомий: Про пов'язаність з советською ви сказали, а про пов'язаність з романтичною народницькою матеріалістичною.

Генадзь Сагановіч: Наш теперешний миф Грюнвальда в официальной историографии и неофициальной почти совпадает, а отличает его то, что в сравнении с советскими временами теперь значение Грюнвальда сильно гипертрофируется, это просто судьбоносное значение, и образ немцев как врагов значительно радикализован. В интерпретации войны с Немецким орденом и Грюнвальдской битвы на беларускую национальную историографию больше всего повлияла польская традиция восприятия немцев как врагов, особенно через Сенкевича. Это сильное польское влияние сказалось даже на уровне терминологии: с польского перенято слово «крыжак», которое ни в беларуско-литовских летописях, ни в актах не использовалось. Я специально исследовал этот вопрос. На уровне стереотипов беларуская историография пошла еще дальше, чем советская, и заимствовала враждебный образ немцев из польской литературы.

Невідома: В мене питання до пана Сагановіча. Як у контексті вашої доповіді ви прокоментуєте, наприклад вихід енциклопедії Великого Князства Литовського і грамот Міндовгауса, і от чи там є ці стереотипи про які ви говорите, і наскільки можна відділити, чи це так само офіційна історіографія. Наскільки мені відомо вони видані в академічній установі.

Генадзь Сагановіч: Спасибо, вопрос интересный. Это действительно примеры, выбивающиеся из того, о чем я говорил, но я рассказывал о государственной, официальной историографии, контролирующей сферу исторического образования (а у нас только одна государственная сфера — частного образования практически не осталось), а также издания государственных издательств. А «Энциклопедия Вялікага Княства Літоўскага» — особый случай: она была коммерческим проектом, и после первого тома второго, возможно, и не будет. Издательство перестало работать над подготовкой второго тома, оно боится реакции властей. А что касается книги документов Миндовга, то она выходила в независимом издательстве и не за государственные деньги.

Георгій Касьянов: Дякую а тепер виступить Станіслав Владиславович Кульчицький який мабуть розставить всі крапки над «і», та завершить дискусію.

Станіслав Кульчицький: Дискусія мабуть буде і далі продовжуватись. Надзвичайно цікаві доповіді. Я почну з одного своїх колег, співробітника нашого інституту, він правда підпрацьовує трошки у Львівському університеті (пожвавлення в залі), Леонід Опанасович Зашкільняк. Цікава його доповідь «Образ польської історії в українській історіографії в останньому десятилітті». Але потрібно сказати, що дуже вузька база його доповіді і тут автор не винен. Просто мало, майже нічого досі за останнє десятиліття у нас в нашій українській історіографії не вийшло з історії Польщі окремі локальні статті, книг дуже мало вийшло. Книга Зашкільняка і Крикуна «Історія Польщі» це солідне, можна сказати фундаментальне видання якого в нас ще не було, ми користувалися ще радянськими виданнями історії Польщі, які були раніше, оце, власне і все. Чомусь, я не знаю чому, може, тому, що немає спеціальної літератури, Леонід Опанасович зосередився на «Україні крізь віки», може, тому, що це видання отримало державну премію, може тому що воно не може бути нормативним, це є зібрання індивідуальних монографій. Саме через це вона вийшла так швидко і була присвячена міленіуму і так послідовно по кожному тому, Леонід Опанасович аналізує те, що там є по Польщі, але там про Польщу є тільки згадки. Якщо взяти книгу Реєнта і Рубльова це період визвольних змагань, то знову таки автори упираються в ту полеміку яка існує зараз в українській історіографії з приводу Варшавського договору, полеміку яка налічує стільки років, скільки було цьому Варшавському договору. Зрозуміло, що тисяча років взаємовідносин між Польщею та Україною, це здебільшого роки конфліктів зрозуміло, чому тому, що країни сусіди і за ці роки було багато всякого. Вперше таке на державному рівні звернення до істориків здійснили президенти Кучма і Квашневській у 1997 році – «До порозуміння і єднання». Якщо взяти істориків то вони зробили багато не кажучи навіть про ці вісім томів як воно називається?

Леонід Зашкільняк: «Важкі питання»...

Станіслав Кульчицький: «Важкі питання»¹⁷², кілька останніх томів вже вийшли польською мовою, ну там справді ми з честю вийшли з жаливого можна сказати сюжету, це Волинська трагедія, різанина. І книжка у нас вийшла

І. Ільюшина під такою назвою «Волинська трагедія» серед книг робочої групи по проблемі ОУН-УПА. Ці книжки, які стосуються історії Польщі, це три книги Ільюшина, вони цілком об'єктивні, і тут можна було їх зазначити. Але я не думаю, що ми могли б коли-небудь написати українсько-польський підручник з історії, чи дійти до згоди в найбільш конфліктних питаннях нашої спільної історії. І це є абсолютно зрозуміло і ніколи я в

світі такого не бачив, ну я знаю є такі спільні проекти і наприклад Рада Європи змушувала і істориків Македонії і Греції і Болгарії написати спільний підручник, можете собі уявити, що вийшло з цього підручника але написали, там були відповідні асигнування. Я недавно був в Москві на нараді керівників історичних установ країн СНД, тут присутній Віктор Володимирович Іщенко який організував цю нараду. І там мене навіть не трошки засмутила, а навіть розмішила полеміка яка відбулася між представниками середньоазіатських установ. Ну крім Туркменії всі вони там були, тому що дійсно Тамерлан це герой йому ставлять пам'ятники в Узбекистані а поряд з Узбекистаном Киргизія і сидить людина яка очолює інститут історії в Киргизстані і каже він пройшовся тричі по нашій землі і 90% киргизького народу зникло, як тут підійти до спільних оцінок зрозуміло, що це просто неможливо. зрозуміло, що між Україною і Польщею такого нема головне, що зараз є це навіть дещо штучна мені здається така ситуація, коли треба «дружити». Україна хоче увійти в Європу і стати членом Європейського союзу і членом всіх європейських організацій. Взагалі це нормально, що після тисячі років конфліктів ми змогли нормально жити. Нас ніщо не розділяє просто треба старатися нам розширяти фронт наших праць присвячених історії Польщі. Тому, що коли у Польщі бачиш скільки там літератури по Україні, правда коли починає читати інколи дійсно стає страшно бо там дійсно, плюралізм думок є звичайно люди які писали ці книги десять років тому і двадцять років тому ну і що про нашу УПА там написано жахливо, але так чи інакше є цілком об'єктивні праці. А тепер коли функціонує Інститут національної пам'яті, його представники у нас часто в Інституті бувають, ми з ними зустрічаємося або в Німеччині або в Польщі або в інших місцях, тепер уже легше подорожувати Європою, то справді в їх працях абсолютно об'єктивна ситуація яка стосується наших болючих питань. Я хотів би закінчити розмову про цей сюжет на такій оптимістичній ноті. Що стосується доповіді Вільфріда Ільге про Другу світову війну, ну перш за все я хочу звернути увагу на самого доповідача, ніхто якось не задумувався над тим, що він німець, він майже вільно розмовляє українською мовою. Це ми може плаваємо в цих мовах, а наша молодь освоює їх. Він сидів у наших бібліотеках у нашому архіві, багато зробив і написав дуже цікаву роботу. В якій він задумався над тим, як відбувалася трансформація істориків який вклад вони вносили в цей процес державотворення починаючи з 91 року, слід сказати, що наш інститут наприклад видумав всю ту систему офіційних державних нагород, яка існує зараз в Україні і так само по багатьох інших питаннях і по шкільних підручниках, будь яких різних дискусійних питаннях. Але тут він виступив з зовсім іншою темою про Другу світову війну як вона висвітлена у підручниках, і тут багато цікавих є у нього зауважень і я скажу, що співставлення українців і поляків на те-

риторії окупованій німцями. Воно абсолютно правильне. Дійсно становище українців в Кракові було набагато кращим, ніж становище самих поляків, ми знаємо, той український комітет який у Кракові якраз розгорнув діяльність, вільно поводив себе в Кракові а поляки на Волині були меншиною і вони були в привілейованому стані це звичайна національна політика окупаючої сторони, вона була виправдана суто прагматичними цілями. Відносно багато уваги він приділив проблемі ОУН-УПА і дійсно в наших підручниках вона висвітлена ця проблема починаючи з середини 1990-х років в усіх пізніших підручниках вона висвітлена абсолютно об'єктивно, через що дуже нападали на нас депутати від комуністичної партії вимагали, щоб Міністерство ще до «помаранчевої революції», змінило свою точку зору і вилучило підручники в тому числі і Турченка підручник і наші підручники, в усякому разі треба віддати належне міністерству воно не йшло на ці вимоги.

Про український голокост я не скажу, що це українській голокост. Український голокост це голокост євреїв — громадян України, мільйон євреїв був знищений на території України. І український голокост це вони, а не ті хто поліг у 33 му році. Ну і нарешті про Геннадія Сагановіча, точніше, про ситуацію в Білорусі. Можна поспівчувати нашим колегам, яким доводиться працювати в таких умовах. Коли я читаю рецензії на праці істориків, які виходять у Білорусі — це теж саме, що рецензії які писали у нас в «Комуністі України». Де вони навчилися, цим оборотам мовним, це ж вже інше покоління? Жахливо звичайно. Можна сподіватися тільки на те, що невічний час тих людей які контролюють Білорусь.

Георгій Касьянов: Дякую за оптимістичне закінчення. У нас ще є можливість у доповідачів відповісти на запитання. Слово надається панові Зашкільнякові.

Леонід Зашкільняк: Ну я можу тільки виправдовуватися, чому взяв «Україну крізь віки». Безперечно там в тексті в мене написано, що всі томи там різні, авторські. Це таке видання було престижне, популярне до певної міри і таке інше. Зате підручник беру 2000 року «Нове бачення» підготовлений як цілісна картина, схема як канон. Я тільки в одному можу посперечатися з Станіславом Владиславовичем, наприклад, я не бачив можливості і потреби написання спільного українсько-польського підручника, хай українці пишуть свої підручники, поляки свої. І чим більше підручників, тим краще. Але я думаю, якщо ми беремося писати про когось іншого або про взаємини з цим іншим, то тут проблема інша, тут проблема розуміння іншого, його рацій і стану його інтересів, його світобачення і таке інше. Я наприклад можу писати про ікс як про такого, як я не знаю, що він таке, але я хотів би писати про нього так, щоб я знав,

що він чує, як він переживає, як він бачить світ, оце дуже важливо. Дуже важливо врахувати, що Інший не гірший, хоча це дуже тривіальне заключення.

Вільфрід Їльге: Дуже дякую пане Кульчицький, за коментар та за зауваження, я просто хочу щось додати бо я думаю тут маленьке непорозуміння. Я говорив про український голокост як про голодомор, український голокост — це термін, який став популярним у дебатах перебудови десь з 1988/1989 року і дуже пов'язаний з українською діаспорою перед перебудовою. Іноді українські автори трансформували єврейський голокост на так званий український голокост. Використання терміну «український голокост» для голодомору не є випадковим. Таким чином, виміри української події голодомору урівнюються з єврейським голокостом і так підтримується образ українців як «нації жертв». Така віктимізація історії іноді може вести до ексклюзивних тенденцій, коли не визнають інші нації як жертви, а зберігають ексклюзивний і морально вищий статус «моєї нації». З іншого боку, у терміні «український голокост» також є прагнення до визнання тоталітарних досвіду «своєї нації» на міжнародній арені. Саме великий голод 1932/1933 року або інші форми терору Радянського Союзу ще не відомі багатьом людям «старої Європи». Діалог про різні досвід тоталітаризму у Європі важливий саме тоді, коли країна, як Україна, все більше інтегрується до Європи. І чому я про це нагадав, бо якщо ми сьогодні дискутуємо в Україні про проблему голокосту на теренах України, тому більше всього національні інтелігенти я тут сказав не тільки про підручники а й про публічні дискусії в яких історики теж присутні, але більше всього вони говорять про український голодомор як про голокост і я думаю, що це невипадково. Бо якщо я беру термін іншої справи на дуже іншу подію я думаю це має дуже велике значення, це також пов'язано з віктимізацією історії. Логіка проста: я хочу залишити себе головною жертвою цієї історії, я не можу визнати Інших як жертв я думаю ця важлива історія це не тільки стосується українців, це у майбутньому буде стосуватись європейських дискусій про Другу світову війну. Я думаю тому дуже важлива ця конференція. Ще одна річ — якщо ми говоримо, наприклад, про серію «Україна крізь віки» (а не про підручники зроблені для уроків), тоді треба мати на увазі, що вони не завжди розповсюджені по всій Україні. Хто може купити в Україні таке? Вибачаюсь, майже ніхто із нормальних людей! (сміх в залі). Люди з маленькими або середніми зарплатами часто не можуть собі дозволити купити такі книги, саме тоді, коли їх продають тільки як цілу серію. Крім того, іноді такі великі серії мають офіційний характер: дуже модно зараз у пострадянських еліт писати такі енциклопедії або серії, щоб собі дати етикет «академічної еліти». Крім того, таким чином можна вписати себе у «бур-

жуазну культуру» і, до речі, зробити вклад у легітимацію нової держави і своїх позицій у цій державі. Дякую.

Генадзь Сагановіч: Я только хотел бы поблагодарить всех за внимание и попросить прощения за то, что пришлось рассказывать о том абсурде, в который государственная власть втягивает белорусскую историографию, но такой была моя тема. Спасибо.

Георгій Касьянов: Так, будь ласка, пан Горобець, а потім пан Кіштимов

Віктор Горобець: З приводу цікавої і концептуальної доповіді професора Зашкільняка. Він дуже тонко підмітив основні тенденції виступу польської історії у знакових виданнях, але очевидно, що цими знаковими виданнями не вичерпується поняття української історіографії, тому якщо ми говоримо про образ Польщі в історії української історіографії, що задекларовано у доповіді. То потрібно говорити і про певні тенденції, які існують і в наукових дослідженнях, а там не все так сумно, не все так песимістично як це було представлено у доповіді. Необхідно було хоч би зауважити, що тенденції розвитку трошки інші.

Андрій Кіштимов: Последняя белорусская новость, которую Генадзь Саганович, вероятно, пока не знает. Только что, буквально неделю назад, за подписью министра просвещения, во все ВУЗы Беларуси пришло распоряжение: доложить министерству просвещения о том, как используется в учебном процессе учебник Трещенка, дать свои соображения, выводы и так далее. И ВУЗы будут отвечать, и, понятно, как и что они будут отвечать. Ведь за пару недель до этого распоряжения они получили и новую редакцию Закона об образовании. А в этой редакции два кардинальных положения, которые изменяю прежний текст закона. Во-первых, законодательно установлено, что выпускники бюджетной формы обучения в обязательном порядке подлежат государственному распределению на место работы сроком на два года. А во-вторых, все ректора частных ВУЗов теперь будут назначаться министром просвещения Беларуси. Как же в условиях такого прессинга не дать распоряжения учить историю по Трещенку?

Ещё буквально несколько слов. Тут Станислав Владиславович заинтриговал присутствующих репликой о том, какая терминология ныне используется в белорусской науке. Приведу цитату в подтверждение его слов. Передо мной монография «Историкография аграрной истории Беларуси 1861-1917», свежая — 2005 год издания, автор — доктор исторических наук Панютин, грифы Национальной академии наук и академического Института истории Беларуси. Зачитаю из нее абзац: «Необходи-

мо остановиться на статье А. Киштымова, посвященной вопросам истории экономики Беларуси XIX — начала XX в. Хотя вести разговор о его оценках невозможно, да и вряд ли целесообразно: сплошное очернительство советской, в том числе белорусской, историографии истории экономики, зоологическая ненависть к Советской и современной властям, сплошной панегирик частной собственности и рыночных отношений, Запада. Это не исследование по историографии истории экономики, а разнузданный антисоветский пасквиль. Не А. Киштымову, не имеющему научных работ по истории сельского хозяйства и крестьянства Белорусского региона названного периода, обвинять историков в отсутствии понимания самого хода истории. В полемике Х.Ю. Бейлькина и В.П. Панютинича речь идет не о цитировании В.И. Ленина, как цинично заявляет автор, а об определении понятий «кулак» и «фермер», и распространённости этих социальных типов крестьянства в белорусской деревне после отмены крепостного права. Это важная проблема. За красивой наукообразной упаковкой высказываний А.Киштымова, категоричностью, резкостью «приговоров» скрываются убожество и пустота его взглядов». (Смех в зале та оплески)

Вот так в данной монографии анализируется моя статья под довольно нейтральным вообще-то названием — «Проблемы истории экономики Беларуси 19 начала 20 века в белорусской советской историографии» (Гістарычны альманах. Гародня. 2001. Т. 4. С. 19-25). Комментарии, вероятно, излишни. Увы, в современной белорусской академической науке есть и такой лексикон.

Осенью того же 2005 г. я был вынужден покинуть Институт истории НАН Беларуси, где проработал более четверти века. В этом же году из института был уволен мой коллега Генадзь Саганович, десять дней назад была уволена ещё одна сотрудница, Татьяна Протыко, которая является главой Хельсинкского комитета Беларуси и автором монографии «Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг)» (Минск, 2002. — 688 с.). В оппозиционной печати это все прошло под заголовком «великая чистка».

Это — про «атмосферу». С другой стороны, не будем все видеть в абсолютно черных красках, к Вам же все-таки мы приехали и слова нас никто не лишал.

Георгій Касьянов: Будем надеяться на лучшее, и должен заметить, что мы всегда Вам рады и наше сотрудничество этой конференцией не ограничится.

Будь ласка, пан Толочко.

Олексій Толочко: Дуже добре говорити, коли всі уже почули оголошення про обід. Тим не менше, зважусь на коротку репліку. Я перш за все хочу подякувати, як один з авторів «України крізь віки», пану Їльге за його переконання, що жодна нормальна людина її не купить (сміх в залі). Моя репліка спровокована відповіддю на моє запитання п. Зашкільняка і коментарями доктора Кульчицького.

Мені здається, що ми тут в цьому залі не просто стрибнули від радянського канону до національного, а перестрибнули в постмодерністичне задзеркалля. Мене здивувала ідея існування численних версій історії як нормального явища, особливо з вуст авторів підручників. Я розумію, що виступати тепер з позиції дисциплінарної історії не цілком пристойно, і всі намагаються бути більше або менше постмодерністами, але така епістемологічна позиція передбачає, що або а) історія відбулась не в один якісь спосіб, а в багато способів, і кожний може собі обирати той варіант минулого, який йому миліший, або б) якщо минуле все ж таки відбулося тільки одним способом, а ми описуємо його в десять інших, це означає, що визначальними стають міркування ідеологічні. І це сприймають як норму. Ствердження нормальності множинних версій історії, можливо, є доброю теоретичною позицією, адже філософу історії не доведеться писати нарис минулого. Це, можливо, є доброю суспільною позицією. Але це абсолютно негідна дисциплінарна позиція. Адже в такому разі зникають критерії розрізнення між історіями. Бо очевидно ж, що моральність і моральний закон таким критерієм не може бути. Я підозрюю, що автор згаданого тут білоруського підручника також вважає себе людиною моральною, і так само пропонує свою версію як цілком моральну. Ніхто не пише історію, роблячи власну усвідомлену аморальність підставою для написання.

Французький постструктуралізм виріс із лівих і навіть лівацьких ідеологій 60-х рр., і для його прихильників було природньо не стидатися говорити про ідеологічний компонент будь-якого гуманітарного знання і навіть легітимізувати його в як елемент історичного проекту. Людям, які не сповідують ліві ідеології, робити це значно важче. Якщо ми вважати мемо, що епістемологічно усі історії однакові (однаково неправдиві), єдине, що їх відрізняє — ідеології. Але якщо множинність версій (отже, ідеологій) нормальна, ми будемо змушені перестати розрізняти історії за їхніми ідеологіями. Ми втрачаємо критерій і перестаємо вибирати. Мені здається для конференції, яка говорить про образи іншого, надзвичайно важливо не втрачати цей момент, не вважати, що всі ідеології рівнозначні, що всі ідеології можуть бути покладені в основу історіографічної версії, що ми не годні вибрати серед цих версій якоїсь однієї, інакше, ніж звертаючись до зоряного неба і морального закону всередині нас. Дякую.

Георгій Касьянов: Шановні колеги, хочу всім подякувати і оголосити перерву на обід.

Сесія 2 Історіографія, міф, політика (продовження)

Станіслав Кульчицький: Шановні колеги, ми продовжуємо роботу другої сесії. Слово має професор Наталя Яковенко з Києво-Могилянської Академі.

Наталя Яковенко (доповідь, авторська редакція).

Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»

Як слушно констатував у одній зі своїх праць Георгій Касьянов, пояснювальна схема, що усталилася в нормативному каноні «націоналізованої» упродовж 1990-х рр. української історії, була скомпонована шляхом накладання певних реплік позитивістської методології на романтичну матрицю «національних історій», внаслідок чого каркас згаданого канону на сьогодні спирається на засади описування етносу/нації в романтичних історіографіях, а саме: телеологічність (визнання згори запрограмованої зумовленості появи нації), есенціалізм (її сприйняття як феномену, що раз з'явившись далі незмінно існує попри розриви й перепади історичного буття), етноцентризм та ексклюзивність (висунення конкретної нації на роль головного суб'єкта історії), врешті, лінійність та абсолютизована тяглість історичного буття описуваної нації від найдавніших часів до сьогодення¹⁷³. Стосовно ще однієї, і то неодмінної, складової «національних історій» — національного історичного міфу, котрий, як відомо, зосереджує в собі ціннісно акцентоване уявлення про «наше минуле», то Георгій Касьянов вважає його ще «не вповні сформованим, і головне — функціональним явищем»¹⁷⁴.

На мою думку, це судження потребує уточнень. Поза сумнівом, воно слушне, коли, скажімо, йтиметься про пантеон героїв/зрадників чи про виокремлення «своїх» та «чужих» всередині української спільноти. «Війна пам'ятників» та хвилеподібні спади/піднесення перейменувань, які не вщухають в Україні з почат-

ку 1990-х, промовисто показують, що про спільну «історичну пам'ять» та єдність поглядів на «наше минуле» говорити справді ще зарано. Інша річ — така складова національного міфу, як образ «зовнішнього ворога». Мені здається, що в цій делікатній ділянці уявлення, всупереч думці Георгія Касьянова, можна рахувати за «вповні сформовані», ба, навіть стабільні й практично не модифіковані принаймні з кінця XIX століття. Власне про цей сегмент національної міфології і піде мова далі.

Аби уникнути можливих непорозумінь, обгороджу себе понятійно. Я виходитиму з засади, що етногенетичний та національний історичний міфи, які часто плутають, — це речі різної природи. На відміну від етногенетичного міфу, який і формується, й оприявлюється, і модифікується з доволі строкатих компонентів, національний міф є завжди спрощеною реплікою історичного знання — реплікою, котра «вибирає» з праць науковців тут і тепер, на потребу дня, те, що імпонує колективному Ми. Саме цим, зокрема, можна пояснити регулярні «уточнення» національного міфу — годі згадати популярні нині серед аматорів минувшини пошуки «арійських коренів» української нації, адже в підставу цієї масової інфекції лягло «знання», що подавалося як «наукове».

З огляду на згадану еластичність національного міфу здаються вартими особливо прискіпливої уваги ті його елементи, що практично не «уточнювалися» від часів появи наукової історіографії донині. Серед іншого, до таких належить, на мою думку, образ «зовнішнього ворога». Кодифікація канону української історії, як відомо, належить Михайлові Грушевському. Власне в його працях, передусім у непорівнянній за фаховою ерудицією *«Історії України-Руси»*, набули системності ті спорадичні випадки в бік «зовнішнього ворога», на які можемо натрапити в Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова чи Володимира Антоновича. Тут варто, мабуть, додати «виправдалсьне слово» на захист великого історика: своїм методологічним credo він ще в 1894 р., на відомій інавгураційній лекції у Львівському університеті, оголосив «неперестанний скептицизм», себто об'єктивність. Однак текст його magnum opus зайвий раз доводить, що не ми пауємо над біжучими тенденціями історіописання, а таки вони над нами. Адже спонуками до творення гранднарративів кінця XIX — початку XX ст. виступало притаманне позитивістській добі утилітарне гасло «органічної праці» на благо власного народу, яке витіснило властиві Романтизмові метафізичні очікування культурних «відроджень» та «пробуджень», себто першоплановим убачався обов'язок патріота й громадянина «допомогти» власній нації.

Сам Михайло Грушевський у своїй *«Автобіографії»* 1906 р. скаже про це так: «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління»¹⁷⁵. Разом з тим гасло патріотичного служіння вступало в суперечність із позитивістським принципом максимальної відстороненості («об'єктивності») історика, та й сам жанр всеохопного опису суперечив позитивістській методології, оскільки «народ», якому належало «служити історією», не являв собою доступного дисциплінованому позитивному вивченню «факту». Отже, такий «народ» належало сконструювати з фактів доступних. Романтична історіографія, скільки б не кепкували з неї історики-позитивісти, вже запропонувала свої моделі «народу» з властивим йому «духом», і власне на них орієнтувалися творці гранднарративів постромантичної доби. Відтак, над їхніми текстами нависає дві мало сумісні парадигми історії: романтична ідея неповторного «духу» власної нації та позитивістська «релігія прогресу» — з акцентом на еволюційному поступі й природничо-географічній детермінованості (а в українському випадку — ще й на притаманну культурному народництву ідею провідної ролі в історії «народної маси»).

До засадничих принципів романтичного націоналізму, як відомо, належить і те, що з певним спрощенням можна звести до формули «одна культура — одна нація — одна держава». З цього логічно випливало, що політичним цементам спільноти може виступати лише однорідність культури, мови та релігії. За влучним визначенням Ернеста Гелнера, одне зі знакових понять доби романтичного націоналізму — «відродження/пробудження» націй — передбачало, по суті, потребу «виявити, нейтралізувати і вигнати чужинців, які намагаються зруйнувати і позбавити підґрунтя цю [дану] нації. — *Н.Я.*] культуру»¹⁷⁶. Змикаючись із притаманним всякій етнічній свідомості сепаруванням «нас» від «інших», «чужих», це обумовлювало паранаукову мету національних історіографій — сприяти формуванню однорідної, внутрішньо мобільної культурно-політичної спільноти (модерної нації).

Повертаючись до *«Історії України-Руси»*, варто зазначити, що ця багатотомна праця є ідеальним об'єктом деконструкції, у тому числі — й виявлення засобів та мотивів іншування «чужих». З одного боку, Михайло Грушевський у вступних до окремих томів та в проміжних висновках чітко декларує свою позицію, а з іншого — оперуючи безмежною масою подієвого матеріалу, він мимоволі перестає контролювати стилістику тексту. Відтак, нагромаджуються характерні лексичні штампи, і власне їх специфіка та

повторюваність дозволяє зауважити те, чого сам автор «не програмував».

Отже, спершу про оголошені наміри. Тут ми не знайдемо нічого аж так нового. У «Вступних замітках» до першого тому Україну представлено як територію з «фатальною географією», оскільки відкриті кордони перетворили її на «безборонну, беззахисну здобич заборчих апетитів сусідів» (1.4)¹⁷⁷. Тут Грушевський, як і багато його сучасників, віддає данину ідеї географічного детермінізму, сформульованій наприкінці XIX ст. німецьким ученим, засновником політичної географії Фридрихом Вільгельмом Ратцелом, який надав системної стрункості поглядам Монтеск'є та Гердера про вплив клімату й природного середовища на людські «звичаї» і «національний дух», пов'язавши те, що він називав «органічною», або «біологічною» сутністю держави, з так званою «природною територією» певного народу. За Ратцелом, специфіка держави визначається передусім її географічним розташуванням, а успішність — здатністю пристосуватися до навколишнього середовища, і навпаки. неадекватний, або тісний «життєвий простір» [Lebensraum] перешкоджає динамічному розвитку даного народу¹⁷⁸. В «*Історії України-Руси*» міркування про «нещасливу географію» українського життєвого простору скрушно підсумовуються так:

В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом проявами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячолітє історичного життя передало сучасним поколінням, українська територія багато завинила (1. 15–16).

На важливість для Грушевського концепту території як свого роду самостійного «героя» історичного процесу вказує й те, що він апелює до нього не тільки в описі подієвої історії, а й у першому томі «*Історії української літератури*», що побачив світ у Львові 1923 року. Огляд слов'янського розселення тут завершується акцентом на виході згаданого «героя» на історичну арену:

Східно-полуднева, українська галузь в сім моменті опановує тут територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. До сі історія сеї території йшла своїми окресленими дорогами, незалежно від історії будучої української людности. Від сього часу сі два елементи зв'язуються нерозривно і починається процес національного формування — перетворення людности в національну спільноту на її національній території під впливом обставин, даних сею територією¹⁷⁹.

Надані відкритою навсідч територією «обставини» детальніше обговорені у «Вступних замітках» до «*Історії України-Руси*»:

Неприхильні історичні обставини притьмили світлі й славні моменти його [українського народу. — *Н.Я.*] життя... й на довгі віки кинули його на роздоріжжі політичного життя як безборонну, беззахисну здобич заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені (1.3).

Серед небезпечних сусідів, боротьба з якими виснажувала «національні засоби» та «енергію народу», згадано східний напрям («з азійськими ордами»), а також західний та північний («польську і великоросійську сторони»), тобто побіжно окреслено той «великий трикутник», що нині став загальником української історіографії.

Ще виразніше залежність української історії від зовнішніх факторів наголошено у вступі до 7-го тому, що започатковує козацький цикл наративу. Уписуючи козацтво в історію українського народу, Грушевський пропонує розглядати всю українську історію у вигляді трьох «кругів»: круг перший — «від перших початків його [народу] історичного життя до упадку його державності», круг другий — історія «розкладу і упадку українського життя», круг третій — історія «національного відродження за поміччю ... козаччини» (7.VII). Беручи до уваги те, що про «перші початки» та про «розклад і упадок» читачеві вже було докладно розказано в попередніх томах, бачимо в «трьох кругах» Грушевського виразну апеляцію до знаменитої гегелівської діалектичної тріади, згідно з якою за кожною формою буття йде її заперечення — як теза й антитеза, після чого дійсність переходить до синтези, себто узгодження суперечностей, а далі синтеза, своєю чергою, стає тезою і т.д., з чого випливає, що послідовне розгортання історичних подій ніколи не буває випадковим — навпаки, воно необхідне й неunikненне. Яка ж зовнішня сила, за Грушевським, штовхала до цієї фатальної неunikненності? Логічно очікувати, що в «першому крузі» (києво-руському) «зовнішнім ворогом» виступатимуть люди Степу, в другому (литовсько-польському) — литовці й поляки, у третьому (доба козацьких змагань) — поляки та росіяни. Спробую, не надто зловживаючи цитатами, показати, як перепліталися в образах кожного зі згаданих ворогів «програмові» й «позапрограмані», неусвідомлювані мотиви автора.

«Круг перший»: ворог-орієнтал

«Програмовим» мотивом у представленні людей Степу є наголос на тому, що цей небезпечний сусід знекровлював Русь економічно, «забираючи у осілої колонізації ... благословенні простори» (1.12).

Як бачимо, пункт оскаржень раціоналістичний — демографічні, господарські й територіальні втрати (примружмо око на те, чиїми насправді були степові терени в середньовічну добу). Паралельно Грушевський оперує неоромантичною метафорикою, відводячи українському народові у протистоянні зі Степом «почесну роллю заборола європейської культури від азійських орд» (1.14) — того ворога, що «як упір ссав кров сих країв протягом трьох століть» (2.128). Емоційний градус «заборола» та «упиря», як і сам неоромантичний реєстр дискурсу, суттєво розширює заявлені прагматичні рамки. Адже, окрім реальної загрози татарських набігів, за культурно-географічним образом «заборола» стоїть ще й давня, немов світ, традиція. Топос пограниччя зі Сходом як синонім зачасної небезпеки був започаткований у європейському дискурсі ще за античних часів, а далі потужно інспірувався християнсько-ісламським протистоянням¹⁸⁰. Що ж до сприйняття Подніпров'я як території, за означенням нараженої на азійське вторгнення, то воно фіксується у безлічі і руських, і західних текстів (серед останніх одним із найраніших можна вважати лист 1320 р. папи Йоана ХХІІ київським домініканцям, де труднощі щойно створеної Київської дієцезії пов'язуються з її місцезональним «на пограниччі русинів і татар [in confinibus Ruthenorum et Tartarorum]»¹⁸¹).

Отже, проголошена Грушевським висока місія «заборола» ви-магала, сказати би, розширення «програми». Відтак, аби контрастніше виопуклити «культурність» Русі-заборола, історик раз-по-раз наголошує на «дикості» та «руїнних інстинктах» степовиків: «зовсім дика армія» (2.250); «зовсім свіжі в своїй дикості турецькі елементи» (2.538); «дикість і взагалі руїнні інстинкти татарські», зіткнення з якими «дуже дорого коштувало кожній культурнішій землі» (3.103); «моральне здичіння» князів у XIV ст. як наслідок впливу Орди (3.187) та загальне «здичіння життя» у XV ст. (7.7) тощо.

Далі більше: логіка іншування залучає стандартні репрезентативні образи Орієнту, що апелюють — як до загальновідомих рис — до орієнтальної підступності та «азійської» жорстокості. Так, братовбивство, здійснене Святополком, Грушевський називає «турецьким планом» чи «турецьким способом» змагань за владу (2.7, 49); страту руських князів на Калці кваліфікує як «орієнтальну дотепність» (2.242); «кримський розбійник» Менглі-Герей характеризується як «степовий дикун» (4.337), сповнений «злобною татарською хитрості» (4.335), і т.д. Ба, навіть у характеристиці Богдана Хмельницького, чия постать сприймається Грушевським дуже амбівалентно — на перетині між схи-

лянням перед ірраціональною вождівською харизмою та відстороненим позитивістським моделюванням лідера як «продукту» висунутих еволюційним розвитком потреб¹⁸², історик раз-по-раз удається до «азійського» мотиву [курсив у цитатах тут і далі мій. — Н.Я.]:

Хмельницький проходив подвійну школу тонкої інтриги: єзуїтську і *орієнтальну* (9/1.390). Кінець кінцем ... гетьман *тихенько, по-східному* зробив кінець кільком найбільш небезпечним провідникам опозиції... (9/1.559). При крайній перфідності Яна-Казимирового двору і чисто *орієнтальній безоглядності* в таких справах двору гетьманського я не вважав би неможливим, що якесь тайне порозуміння у гетьмана з королем дійсно сталося (9/2.718). Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік, але його велич не лежала в площині ні політичного, ні державного будівництва Нової Європи. В нім *занадто багато від Азії*, від великих азійських завойовників — кочовиків, фундаторів держав-орд. [...] Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас (9/2.1496).

Утім, у останніх томах праці, де татари виступають як козацький союзник, антитюркські випадки суттєво пом'якшені або майже відсутні. Колишні «татарські розбійники» вже кваліфікуються як «елемент непевний» (8/3.131), ба, навіть згадуються «добрий злі сторони» козацько-татарського союзу (9/2.720). Проте така специфічна «об'єктивність» не повинна вводити в оману: у «Вступних замітках» до праці, перераховуючи етноси, сусідні з тереном розселення українців, Грушевський характерно докидає: «Крим зістається з етнографічного погляду ще нічим» (1.6). Байдуже, що в «нічиєму» Криму й далі живуть татари — вони вже зникли з історичного обр'єму України, отже — зникла й сама проблема.

«Круг другий» — період «розкладу й упадку» в литовсько-польську добу

Сергій Плохій у своїй монографії *«Unmaking Imperial Russia»* детально проаналізував програмові мотиви Грушевського в його кардинально розбіжних оцінках «литовської» та «польської» сторінок української історії¹⁸³. Відсилаючи зацікавлених до цієї книжки, тут лише коротко нагадаю, що Великому князівству Литовському повезло — воно отримало від Грушевського статус майже «своєї» держави, «руської більше, як литовської» (3.139). До загальновідомих пояснень та аргументів на користь «руськості» цієї держави, які нині блукають з підручника в підручник, варто

додати ще одне. Сергій Плохій згадує про ці акценти лише побіжно, мені ж вони здається досить вагомими: маю на увазі слов'яно-фільський сентимент Грушевського, до чого ми детальніше повернемося далі. Стосовно Польщі, то їй у тексті «*Історії України-Руси*» судилося перетворитися на ворога № 1 — «чужу управу», що поставила український народ, як напише Грушевський вже у «Вступних замітках», «перед небезпекою національної смерті, повної економічної руїни та поневолення» (1.19). Період перебування української території в складі польсько-литовської держави рішуче кваліфікується як «режим поневолення» (1.15) та процес:

...закріплення українського народу народності польській не тільки в сфері культурній або політичній, але також суспільній та економічній, повертання української людности в народність служебну, підданську, експлуатовану (4.4).

За цими програмовими гаслами, поза сумнівом, стоїть суміш давньої фольклорної, літературної та історіографічної української традиції, що була доповнена в народницькій ідеології схилинням перед «народною масою». Виразно народницьким, зокрема, є мотив соціального іншування «панів» — «сього шляхецького танцюристого раю», як іронічно окреслює Грушевський шляхетську спільноту Речі Посполитої, «затроєну паразитизмом, зародками виродження й упадка» (6.419). Дістається й українським панам: польська культура «підлещувала його класовим інтересам..., затроєвала його своїм індивідуальним і класовим егоїзмом» (6.409), врешті — призвела до національної зради, переродження «своїєї еліти на «чужу»:

А контраст легкодушною розкоші панства й визиску підданства незмірно ще загострився, коли до нього прилучив і розділ релігійний та національний: коли на цілій Україні розкішне і немилосердне панство стало поляками й католиками, а проти них стояв український елемент, як задавлене кріпацьким ярмом, пригнічене і поневіряне підданство (6.411).

Натомість є кілька сюжетів, що виходять за рамки «програмового», усвідомленого іншування. З одного боку, як слушно констатує Плохій, у праці знайшли прояв реалії політичного та культурного протистояння між галицькими українцями й поляками наприкінці XIX — на початку XX століття¹⁸⁴. Не залишалася осторонь від цього й історіографія. Тим-то в «*Історії України-Руси*» можемо доволі часто натрапити на злободенні випадки у бік «польських настроїв початку XX ст.» (9/1.498), «нинішніх польських істориків» (4.219), або й сучасної Грушевському Польщі, як ось тут:

Niema Rusi, sąpori i chłop, mogli bь сказати так само в XVI в. «обивателі» ziem ruskich, як то чули ми в XIX... (5.25). Польща XVII в., так як і пізніша, вмiла «будити приспані сили українського народу», і шляхецький режим XVII в. мав у сiм майже таку ж щасливу руку, як і «народовий» режим XIX в. (8/2.43).

З iншого боку, вочевидь неусвідомленим, «позапрограмовим», є акцент на «анархічності» польської держави, де люди «вже встигли основно призвичаїтися до своєвільного, безконтрольного життя» (5.507); де «анархічні iнстинкти» робили кожного шляхтича «паном самого себе» (6.415); де був «державний устрій розбитий, нарід шляхецький занархізований» (6.417) і т.д. Наведені приклади взяті з томів 5-го й 6-го, написаних перед добою Центральної Ради, себто немає підстав підозрювати, що нехiть до «анархiї» впливала з сумного досвіду Української революції. Тоді з чого? Відповідей може бути дві: або дисциплінована держава відповідала iдеалам Грушевського, або він повторював засвоєну зі студентської лави риторику російської історіографії, де iнвективи в бік «польської анархiї» функціонували як аксіома й топос ще з часів Катерини II, легiтимiзуючи спершу поділи Речі Посполитої, а згодом придушення польських повстань та урядову політику «деполонізації» колишніх річпосполитських територій — «Северо-Западного» і «Юго-Западного края».

Схоже, більш слушною буде друга відповідь, оскільки саме з російською мисленневою традицією пов'язано ще один акцент в «*Історії України-Руси*» — антизахідний. Грушевський послідовно розставляє його при коментуванні західних запозичень у руській культурі, а також в оповіді про маґдебурзьке право та про реформаційний рух на українських теренах. Певна «програмова» засада неґації «Заходу» на користь «Слов'янщини» присутня уже в 1-му томі праці, при обговоренні християнізації Русі:

Се було якраз тоді, як культивована західньо-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Слов'янщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно [...]. При тім візантійська культура була ближша й своїм змістом — вона ж була перейнята не тільки східними елементами, до котрих Україна була призвичаєна безпосередньо, а й слов'янськими (1. 528).

У наступних томах праці антизахідна риторика густішає. Так, прозахідні культурні переміни в Галицькій Русі XIV ст. Грушевський називає «фатальним переломом», виносячи категоричний

вердикт як самим переминам, так і поіменно не названим польським історикам:

Коли застановляються над сим фатальним переломом в житті українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV ст. польсько-німецькою колонізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Русі тою західною цивілізацією. [...] *Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а стратила — безконечно.* Староруська культурна еволюція ... була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілізації взагалі (3.503).

Оскільки православній релігії в концепції Грушевського відведено функцію цементації нації (як він пише, «в сій точці — не тільки найбільш конкретній і найбільш загальній для всієї Русі без різниці її стану й приналежності, але й найбільш вражливій, найбільш концентрується антагонізм Русі й Польщі»: 6.300), то, відповідно, реформаційний рух — як удар по православній єдності — викликає гостре засудження:

Реформаційний рух робить в тім часі страшенні спустошення, особливо в вищих верствах польсько-литовської суспільності: все що інтелігентніше, живіше, поступовіше..., кидається в шумний потік протестантського руху (5.493). Беручи річ холодніше, ми мусимо бачити в організації нововірських громад, в переході на протестантство чи арианство православних панів — один з проявів підданства української суспільності, українських панів новій польській культурі..., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільності. Переходили на нововірство люде, уже *відірвані від свого національного ґрунту*, від своїх традицій (6.422).

Інакший рахунок Заходові виставлено в оцінці розповсюдження маґдебурзького права¹⁸⁵. Спираючись на слов'янофільську тезу про нібито високий розвиток міського життя в Київській Русі та, взагалі, «в Слов'янщині», Грушевський бачить причину його занепаду в німецькому типі міського самоврядування, яке витіснило «старі земські відносини», перетворивши справжню «самоуправу» на «нужденну пародію самоуправи» (5.233). Ось кілька найхарактерніших пасажів, які ілюструють такий погляд, щедро розкиданий по 5-му томові праці:

Маґдебурське право, одержане головнішими українськими містами ще в XIV в., розривало той органічний зв'язок, що зв'язував в давній Русі город з землею... (5.17) Оперта на реци-

пованім чужім, зовсім готовім праві, що потім на тутешнім ґрунті майже не розвивалося; [...] не зв'язана навіть якимись спільними інститутами, організаціями, репрезентаціями в одно суспільне тіло, міщанська верства в сім періоді, відколи попадає в нову організацію, визначається великою безвладністю. Її історія відтепер стає історією замикання й упадка... [...] Поставлене в аномальні обставини, воно [міщанство. — *Н.Я.*] не розвиває значніших впливів в життю культурнім та економічним. Вкінці — чужі елементи національні заповнюють собою головніші його центри, витісняючи й правно й фактично тубільців, так що і з нашого національного становища воно має інтерес більше негативний...(5.222). Розбивши старий, свійський устрій, новий — накинений — вироджувався в аномальні форми (5.237). Польсько-жидівське місто, з його никлим життям, пародією торгівлі й промислу, — на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів — було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі (5.261).

Розширення песимістичної візії занепаду міського життя на всю «Слов'янщину» мені здається сигнальним, бо, як і у випадку з Великим князівством Литовським, про що згадувалося вище, розвертає нас до слов'янофільських сентиментів російської історіографії. Ідея чужорідності та шкідливості маґдебурзького права для українських міст, розвинута в перших солідних студіях над цією тематикою Михайла Владимирського-Буданова та Володимира Антоновича¹⁸⁶, була, з одного боку, інспірована слов'янофільським переконанням в «органічності» давньоруського соціального укладу, що на українських теренах буцімто був зруйнований експансією західних соціальних практик, а з другого — переконаністю, як це іронічно кваліфікував Анджей Янечек, у «давньоруських досконалостях» — вічовому устрої давньоруських міст, народоправстві тощо¹⁸⁷. Показово й те, що коли Антонович виставляє маґдебурзьким містам рахунок головним чином за «занепад общинного укладу»¹⁸⁸, то Грушевський виопуклює їхній «німецький» характер, ба більше, в його тексті «польське» часто виступає як синонім «німецького» (наприклад, у вислові «елементів польських, німецьких, одне слово католицьких», 5.240). Цей пасаж звучить вельми характерно: як відомо, російські слов'янофіли не надто полюбляли поляків, вважаючи їх «несправжніми» слов'янами.

Слов'янофільські акценти у творчості Грушевського досі детально не аналізувалися — як виняток, тут можна згадати побіжну згадку Леоніда Зашкільняка про неприйняття Грушевським

російського неославізму з його імперськими претензіями¹⁸⁹. Сергій Плохій у вже згаданій праці теж це зауважує, проте не відділяє неославізму від того розмитого слов'янофільства, якому щедро віддали данину російські історики (коментуючи відповідні репліки Грушевського, Плохій говорить про слов'янофілів [Slavophiles] взагалі, а в іншому місці додає, що Грушевський, ставлячи історію народу вище від історії держави, наслідував «старих слов'янофілів»¹⁹⁰). Тимчасом простір слов'янофільських пріоритетів Грушевського, як здається, був ширшим. Сам історик у «Споминах» писав, що гасло слов'янського братерства захопило його ще в період навчання в гімназії («будило в мені емоції, подібні до релігійних»¹⁹¹), а в 1920 р., у відомій політичній брошурі «*Борітеся — поборете*», він називає себе вихованцем ідеології Кирило-Мефодіївського братства. Врешті, варто згадати, що поміркована слов'янофільська орієнтація була притаманна більшості професорів Alma Mater Грушевського — Університету Св. Володимира, у тому числі професорам, які репрезентували так звану Київську документальну школу, з якої Грушевський виріс як історик. Розглянуті під цим кутом зору, певні антизахідні акценти в «*Історії України-Руси*» не здаються аж так несподіваними. Адже ще в студентському щоденнику Грушевського натрапляємо під 1889 р. на доволі характерний запис:

Одібрав лист од С. — дуже сумний; пише, що без європейської освіти ми загинемо; мині завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяюцца європейській освіті; я наче боюсь, щоб замість того правдиво доброго, що єсть в тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму...¹⁹²

«Круг третій» — національне відродження, ототожнюване з козацькими війнами

Тут очікувалося б на появу ще одного «зовнішнього ворога» — росіян. У «Вступних замітках» Грушевський їх не обминає:

Такі голоси [на заперечення права українського народу на самостійний розвиток. — *Н.Я.*] давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоросійської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівельним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розуміється, в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури — вони були впливом національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частинах української території,

хотіли б задержати українську народність в служебній ролі на завсіди (1.4–5).

В оповіді про давньоруські часи наголошено на «історичному старшинстві» українців порівняно з росіянами, але спорідненість обох етносів не заперечується, як ось тут:

Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого вороговання до Києва, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в своїй політиці дають перший історичний прояв емуляції *молодшої, великоруської народности*, котру вони репрезентують, з її *старшою, плудневою сестрою*... (2.223).

«Молодша сестра», зрозуміло, постає як культурно нижча: скажімо, Володимиро-Суздальське князівство назване «слов'янською займанщиною на фінським ґрунті» (2.191), а характеристика Руської Правди супроводжується таким промовистим коментарем:

Деякі ж прикмети [руського права. — *Н.Я.*] — як наприклад, високе поважання до гідности чоловіка ... дають йому дуже похвальне з культурного погляду свідоцтво й *високо підіймають його, наприклад, над пізнішим московським правом*, що вийшло з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права (3.372).

Згаданий акцент на культурній вищості фіксується як наскрізний практично через усі томи «*Історії України-Руси*». Так, уже Андрієві Боголюбському «не симпатичні були самі історичні традиції, зв'язані з Києвом, увесь політичний устрій України — ся безконечна галерея рівноправних (в принципі) князів, ... впливи боярства і політична роля громад» (2. 192). Обговорюючи епізод із самозванцем Акундиновим, видачі або страти якого вимагав від старшини у 1650 р. московський уряд, Грушевський пояснює незгоду старшини «чи то з політичних мотивів, чи може з гуманности, котрої все-таки в українським громадянстві було більше, ніж в офіціальних московських кругах» (9/1.110). Конфлікт довкола присяги в Переяславі 1654 р. супроводжується ремаркою про входження України «у цілком новий політичний світ», носіїв якого іронічно названо «північними варварами» (9/2.759), а про ситуацію після Переяслава сказано:

...нашвидку виростали не тільки чутки про те, що по українських містах засядуть московські воеводи і московські залози, але фактичні образи примусового втискання українського життя в московські рямці — заборони *всяких культурних форм життя*, європейських виробів, комфорту і цивілізації,

який би підіймався над рівнем *московської темноти* й убожества московських нижчих верств (9/2.777).

Культурні різниці, однак, не ототожнюються із задекларованою в антипольських пасажах «національною смертю» чи перетворенням українського народу на «людність служебну, підданську, експлуатовану». Наприклад, у програмовій преамбулі до першого з «козацьких» томів (7-го) про росіян взагалі не згадано — йдеться лише про боротьбу козацтва «з ворожим польським режимом» (7.VII). Годі шукати експресивно забарвлених антиросійських випадів і в наступних томах, що безпосередньо присвячені козацькій революції. Вряди-годи, при коментуванні московської політики, негативно (але без емоційного пафосу) згадуються «абсолютистська централістична політика» (9/2.759); «далекосяглий зміст, котрий потім можна б було якнайповніш використати в інтересах московської політики» (9/2.729); «непохитний курс на інкорпорацію Козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства» (9/2.869); «завдання, які ставило собі на Україні московське правительство і потім переводило й осягало тільки на протягу довгих десятиліть ... на знищення української державності» (10.118), тощо. Ця специфічна нейтральність у представленні російської сторони — шкідливої з політичної перспективи, але, на відміну від поляків, не «чужої» в решті питань буття нації, найхарактерніше виопуклюється а такому пасажі:

...весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і крапкий напрямом, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людності, не зневіреної в своїх провідниках і в піднятих ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції (9/2.760).

Цю цитату, як і попередні вислови — доволі нейтральні щодо Москви, взято з 9-го тому, що був виданий 1928 р. в Києві, після повернення Грушевського з еміграції. Отже, за лояльними формулюваннями могли стояти певні остороги «політичної коректності». Проте таке пояснення мені не здається достатньо переконливим: адже у «Вступних замітках» до першого тому, що писалися далеко і від Росії, і від більшовиків, російського фактора теж емоційно не виопуклено — на відміну від польського, що нібито загрожує українцям «національною смертю». Тому, гадаю, підстави проросійської лояльності належить таки шукати у відомих федералістських переконаннях Грушевського, замішаних на слов'янофільській спадщині народницької ідеології.

Підсумовуючи, констатую, що Грушевському не вдалося дотриматися задекларованого на початку його львівської кар'єри «неперестанного скептицизму». Утім, він і не міг цього досягнути, бо, як і всякий «національний» історик, наперед «знав», кого належить поставити по той бік бар'єру як «зовнішнього ворога». Чотири фактори (українська фольклорна та історіографічна традиція, генетична залежність від російської історіографії, слов'янофільський сентимент та біжучі польсько-українські конфлікти галицького сьогодення) сприяли тому, що роль «ворога № 1» в його синтезі було доручено грати полякам. На роль «ворога № 2» добрий християнин призначив людей Орієнту — ясно, диких, хижих і підступних. А ось із ворогом № 3 не склалося: хто його мав би грати — було зрозуміло, але спектакль вийшов маловиразним.

Власне таку ієрархію іншування український національний міф зберігає до сьогодні, демонструючи переконаність в «історичній ворожості» Польщі, неуважність до татарського питання як «неактуального» та амбівалентність щодо Росії. Насамкінець побіжно зверну увагу на ще один момент — несхожість образів «зовнішнього ворога» у текстах Михайла Грушевського та Івана Франка. Франкова модель непорівнянно еластичніша, м'якша та більш відкрита і на Польщу, і на Захід у цілому. Двоє геніїв, що силою випадку творили в одному місті й в одному середовищі та переслідували, по суті, спільну «націотворчу» мету, належали до цілком відмінних інтелектуальних традицій — австрійсько-європейської (Франко) і російської (Грушевський).

Станіслав Кульчицький: Слово надається доктору Кіштимову з Мінська.

Андрій Кіштимов (доповідь, авторська редакція):

«Свои и Чужие: белорусская историческая Интернет-версия»

Массовое историческое сознание, этноконфессиональные и социокультурные стереотипы в последнее время весьма активно исследуются историками Беларуси. Эти сюжеты занимают одно из центральных мест в новейших работах по истории белорусского крестьянства, созданных на основе новых для отечественной историографии методик микроистории¹⁹³. Исторические стереотипы второй половины XVIII в. — 1820 гг. — времени распада Речи По-

сполитой и начального процесса трансформации белорусских земель в составе Российской империи, детально рассмотрены в книге С.Куль-Сельверстовой¹⁹⁴. Феномен так называемой «краёвасці» — поиск поляками «своего» места в белорусской истории второй половины XIX-начала XX в., стал объектом многолетних исследований А.Смоленчука, обобщенных в монографии, выдержавшей два издания¹⁹⁵. Есть и весьма обстоятельная монография И.Марзалюка, в которой, во многом в рамках дихотомии «свои» и «чужие», интерпретируется ментальность населения Беларуси X-XVII вв.¹⁹⁶ Эта монография стала основой успешно защищенной докторской диссертации, но при этом вызвала далеко неоднозначную, местами диаметрально противоположную по своей направленности, оценку рецензентов¹⁹⁷.

На основе сравнительного анализа исторического пути народов Центрально-Восточной Европы рассматривается специфика этнической истории Беларуси XIX — начала XX вв. в монографии П.Терешковича¹⁹⁸. При этом автор, с одной стороны, соглашается с тезисом польского этносоциолога Р.Радзика о том, что «для белорусской традиционной культуры был характерен чрезвычайно низкий уровень исторического сознания», с другой — справедливо отмечает, «что формы традиционного исторического сознания белорусов изучены явно недостаточно, «и — «эти представления были не столь бедны, как это может показаться на самом деле»¹⁹⁹.

Как это не парадоксально, еще менее мы знаем о массовом историческом сознании наших современников, белорусов начала XXI столетия. Хотя информационное поле современной Беларуси буквально пестрит многочисленными публикациями и даже политическими заявлениями, эксплуатирующими тему исторических традиций и традиционной приверженности Беларуси и белорусов к историческим ценностям то Великого княжества Литовского, то Советского Союза, на этом фоне явно недостает научного, квалифицированного разговора о тех исторических доминантах, которые сегодня действительно присущи массовому сознанию.

Положение усугубляется и тем, что за последние 15–20 лет, в процессе национального государственного строительства, при явной слабости таких фундаментальных аргументов, как экономическая мощь или внятная внешняя и внутренняя политика, и властные, и оппозиционные элиты не смогли устоять перед искушением привлечь исторический ресурс. Отсюда идут и многочисленные попытки доказать ссылками на прошлое свою современную и будущую правоту, а также использование исторического наследия в качестве разменной политической монеты. Чаще все-

го такое политизированное обращение к истории идет по линии «мы» и «они»; «свои» и «чужие».

На наш взгляд, профессиональные историки сегодня готовы более-менее уверенно рассуждать про исторические стереотипы своих предков, а вот массовое историческое сознание наших современников для них мало известная величина. Понятно, что такие исследования требуют, в первую очередь, широкомасштабных «замеров» общественного мнения, проведение совместной работы историков, социологов и, возможно, политологов; в конце концов — соответствующего социального заказа. Между тем, некоторые новые реалии современного мира, а именно — Интернет и сайты на историческую тематику, не только стали новым инструментом для формирования массового исторического сознания, но и практически пригодны для его замера. Они предельно формализованы, репрезентативны, обладают своей внутренней, иногда весьма жесткой, структурой, легко поддаются статистическому анализу.

Каков же он, виртуальный мир современного массового белорусского исторического сознания? Следует сразу оговориться, что в поле нашего зрения сознательно выбраны самостоятельные белорусские исторические сайты. То есть, это не официальные сайты исторических учреждений и институтов, не сайты отдельных историков, не Интернет-версии исторических трудов или исторической периодики. Речь пойдет о содержании именно самостоятельных, неофициальных, если угодно — непрофессиональных и неинституциональных исторических сайтов (далее, для краткости, будем именовать их СИС), содержательном наполнении их и их форумов.

Отдельный вопрос — посетители и пользователи СИС, особенно активные участники их работы и форумов. Конечно, это среднестатистический (если таковой существует) пользователь Интернета, но, преимущественно, со значительной поправкой на его молодежный сектор — школьников старших классов и студентов. То есть — возраст, когда историческое сознание формируется, убеждения уже есть, но устойчивого стереотипа еще не сложилось. Эти убеждения и проходят своеобразную «проверку боем» на форумах СИС.

На СИС мощно влияет специфика работы в Интернете, что сказывается на их облике, характере и господствующем стиле общения. Во-первых, это анонимность пользователя, что явно раскрепощает завсегдашняя СИС. Гетман, Шляхтич, Воевода, Полещук, Неисторик, Войшелк, Максим Литвин, Старый Кнут — таков самый краткий примерный перечень псевдонимов, которые выбира-

ют себе завсегда и СИС. Причем эти имена далеко не самые экзотические среди тех, что встречаются на СИС.

Во-вторых, погружение в историю, помноженное на анонимность, дает еще один эффект — переход пользователей СИС в виртуальную ипостась. Это означает, что среди них имеет место ярко выраженная потеря ощущения и времени, и пространства. При этом не только теряется их восприятие как исторических величин, но происходит явный отрыв от их прошлого и современного содержания. Временные эпохи и исторические регионы на СИС легко меняются местами и, соответственно, дают возможность построения самых причудливых исторических спекуляций.

Анонимность СИС развязывает языки (в нашем случае — скорее руки на клавиатуре), оппонентов — не любят, в споре с ними не стесняются ни в оценочных суждениях, ни в поиске аргументов. Складываются впечатления, что для многих СИС сродни новой компьютерной игре, а прошлое для них — «Великая шахматная доска», с историческими «стрелялками и догонялками».

Сложнее говорить про организаторов таких сайтов. Явное или плохо скрываемое, стремление конкурировать с уже известными историческими версиями, ниспровергнуть основы, бесспорно, выступает одним из ведущих стимулов при создании СИС. На фоне внешней, временами вполне научнообразной, оболочки в СИС явно проступают черты первобытного, примитивного, черно-белого исторического мышления. Превалирует слепая вера в источник, причем далеко не всегда во всей его полноте, а чаще — на уровне избранного цитирования. Проще всего было бы окрестить создателей СИС маргиналами от исторической науки. Так что, едва ли это наши коллеги. Но они и не конкуренты. У них другое информационное поле, свой исторический товар и свой Интернет-потребитель.

При этом мы понимаем, что монополизировать свое право на историческое знание историкам-профессионалам никогда не удастся, ибо мы сами раз за разом оказываемся в положении, когда наука делится на официальную и неофициальную, когда придворный сервиллизм соседствует со смелым научным поиском. А само понятие исторической памяти всегда шире понятия исторической науки.

Главный сюжет СИС — борьба за «свою» историю, защита ее от посягательства чужаков. Все это соседствует с неуклонным поиском собственно «своей» истории и «своего» в истории. Рядом с выступлениями против «приватизации» белорусского исторического прошлого ее историческими соседями пропагандируется белорусская историческая экспансия. Такая логика ведет к тому,

что в поисках «украденного» белорусского исторического наследия авторитеты СИС «уверенно» идентифицируют истории своих соседей — русских, литовцев, поляков, проводят смелую ревизию их историографии, и, как не парадоксально, весьма слабо ориентируются в реалиях собственной истории. Еще не став белорусскими патриотами, местная публика с ожесточением, достойным лучшего применения, доказывает друг другу и миру свое право называться белорусскими националистами.

СИС формируют не науку историю, как науку о прошлом, а изобретают прошлое, которое предлагается в качестве строительного материала для новой исторической версии.

На наш взгляд, наиболее полный перечень белорусских исторических сайтов можно найти по <http://all.by> в разделе «История и библиография». Отмеченные в нем СИС можно поделить на следующие категории: универсального содержания; краеведческие (посвященные истории одного региона, чаще всего города) и специальные (например, СИС военно-исторических клубов). Среди универсальных СИС, которые готовы вести разговор про весь период письменной истории Беларуси, а, нередко — еще и активно вторгаться в историю ее соседей, по своему оформлению, структуре, широте охвата тем, частоте обновления и устойчивости присутствия в сети выделяется «Исторический клуб старый Гетман»²⁰⁰. В течение достаточно долгого времени он занимает первую строку в рейтинге белорусских СИС, и поэтому стал для нас своеобразным индикатором при их анализе.

В Интернете «Исторический клуб старый Гетман» появился 6 августа 2003 г. В его структуру входит «Календарь событий», исторические новости, «Общий исторический форум», «Дополнительный форум» и «Форум историков», библиотека текстов, библиотека слайдов, каталог web-ресурсов, статистика клуба.

Визитная карточка клуба размещена на его первой странице:

«Вітаем гасцей беларускага гістарычнага віртуальнага клуба «OLD HETMAN CLUB»!

Наша гісторыя пераканаўча сведчыць, што Беларусь — еўрапейская краіна з багатай і слаўнай мінуўшчынай.

Больш за тысячу гадоў налічвае традыцыя беларускай дзяржаўнасці. Яна бярэ пачатак ад Полацкага княства — моцнай старажытнай дзяржавы, якая займала большую частку абшару сучаснай Беларусі і мела выйсце да Балтыйскага мора.

У XIII стагоддзі нашы землі сталі стваральным ядром новай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, дзе панавала беларуская культура, а наша мова была дзяржаўнай.

Аб'яднаўшыся, беларускія княствы, адрозна ад расейскіх, пазбеглі мангола-татарскага прыгнёту. Айчына нашых продкаў пасяхова бараніла сваю незалежнасць ад захопнікаў з захаду і з усходу. Беларускія ваяры здабылі вечную славу ў пераможных бітвах пад Грунвальдам і Воршай.

Беларусь была арганічнай часткаю агульнаеўрапейскай цывілізацыі. Нашы гарады, як і ва ўсёй Еўропе, жылі паводле магдэбургскага права. Вялікае Княства стала ўсходнім аванпостам Рэнэсансу. Дзякуючы выдатнаму гуманісту Францішку Скарыну мы атрымалі друкаваную Біблію на сваёй мове раней за палякаў і летўвісаў, украінцаў і расейцаў, сербаў і балгараў, ангельцаў і французаў. Зацверджаны ў 1588 годзе Статут Вялікага Княства быў самым перадавым зборам законаў у тагачаснай Еўропе.

Палітычны заняпад Рэчы Паспалітай, часткаю якой пасля Люблінскай уніі стала Вялікае Княства, прывёў да захопу нашых земляў Расейскай імперыяй. Але нашы прадзеды не скарыліся: лепшыя сыны народа зноў і зноў уздымаліся супраць чужынскага панавання. Сярод паўстанцаў Кастуся Каліноўскага было нямала тых, хто змагаўся ўжо не за аднаўленне Рэчы Паспалітай, а за будучую дэмакратычную Беларусь.

На пачатку XX стагоддзя рух нацыянальнага Адраджэння паставіў на парадак дня аднаўленне дзяржаўнасці. 25 сакавіка 1918 года адбылося абвясчэнне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі.

У XXI стагоддзе Беларусь уступіла суверэннай дзяржавай, якая імкнецца заняць годнае месца ў дэмакратычнай еўрапейскай супольнасці. Наблізіць гэтую будучыню нам дапамагае наша еўрапейская гісторыя».

С моманта появления, то есть с августа 2003 г. и по состоянию на конец ноября 2005 г. зарегистрировано 1.870.861 просмотров сайта, при максимуме 21749 страниц за сутки (27 ноября 2005 г., воскресенье). На сайте 13 активных тем, то есть тех, чье содержание продолжает обсуждаться на форумах, 581 зарегистрированный пользователь и, еще более — анонимных. Здесь же помещено 158 статей, при этом топ-лист 20 наиболее читаемых выглядит следующим образом (в скобках — количество просмотров):

- 1: «Основы идеологии белорусского государства» — (1217)
- 2: Историю Беларуси опять переписывают!!! — (962)
- 3: Заблякаваны доступ да інтэрнэт-сайтаў недзяржаўных арганізацыяў і СМІ — (942)

- 4: «Ибо я тебе из-под виселицы говорю, Народ...» — (912)
- 5: 60 лет назад советские войска освободили узников Озаричского концлагеря на Гомельщине — (731)
- 6: П. Шеремет, С. Калінкіна: «СЛУЧАЙНЫЙ ПРЕЗИДЕНТ» — (719)
- 7: В Минске проходит выставка, посвященная 750-летию коронации Миндовга — (694)
- 8: Новые учебники по истории. — (679)
- 9: ИНФАРМАЦЫЙНЫ БЮЛЕТЭНЬ «БЕЛАРУСЫ Ў СВЕЦЕ» № 1 (38) студзень 2005 г. — (670)
- 10: Литва получила из белорусских архивов копии важных документов времен ВКЛ — (664)
- 11: СА СВЯТАМ! — (621)
- 12: По Августовскому каналу — к Пизанской башне — (615)
- 13: ГАДАВІНА РАССТРЭЛУ ПОЛЬСКІХ АФІЦЭРАЎ У КАТЫНІ — (609)
- 14: Технические работы — (607)
- 15: Замки Беларуси — (605)
- 16: Встреча официальной делегации Республики Беларусь с представителями диаспоры — (587)
- 17: ШОУ «БОРОДИНСКОЕ СРАЖЕНИЕ» — (578)
- 18: 14 жніўня ў Бельгіі адбудзецца Зъезд беларускай палітычнай эміграцыі — (576)
- 19: Андрей Киштымков — (556)
- 20: Правила форума — (552)

Сайт probelarus.ru. «Исторический клуб старый Гетман» имеет белорусско-, русско-, англо- и немецкоязычные версии.

В библиотеке форума электронные варианты текстов, сгруппированные по разделам: «Журналы» (два номера «Беларускага гістарычнага агляда»); «Историография» (22 работы); «Первоисточники» (так на сайте), среди которых тексты некоторых летописей и хроник, Статут ВКЛ 1588 г.; «Воспоминания» (мемуары трех авторов), «Новейшая история» (три работы). Здесь же две завершённые темы с форума probelarus.ru: «ВКЛ — белорусскоязычное государство» и «Проблема литовского языка».

Топ-лист 20 наиболее часто загружаемых посетителями сайта файлов выглядит так (в скобках — число загрузок):

- 1: 150 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі (Разьдзел: Гісторыя Беларусі) — (403)
- 2: Залаты век Беларусі (Разьдзел: Гісторыя Беларусі) — (340)
- 3: Затерянный Мир. Игорь Литвин (Разьдзел: Гісторыя Беларусі) — (324)

- 4: СЛУЧАЙНЫЙ ПРЕЗИДЕНТ (Разъезд: Сучасная гісторыя) — (303)
- 5: ПАДАННІ ПРА ПОЛАЦКІХ КНЯЗЁЎ (Разъезд: Летапісы, хронікі, дакументы) — (228)
- 6: I robicca tryvozna (Разъезд: Гісторыя Беларусі) — (227)
- 7: СТАРОНКІ РЫЦАРСКАГА ЭПАСУ (Разъезд: Летапісы, хронікі, дакументы) — (225)
- 8: БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛІЗМ. Даведнік (Разъезд: Даведнікі) — (224)
- 9: Нашествие (Разъезд: Сучасная гісторыя) — (213)
- 10: Гісторыя і міфы (Разъезд: Гісторыя Беларусі) — (210)
- 11: Тэўтонскі ордэн. Ад Ерусаліма да Грунвальда (Разъезд: Гісторыя Беларусі) — (209)
- 12: ВІЦЕБСКІ ЛЕТАПІС (Разъезд: Летапісы, хронікі, дакументы) — (209)
- 13: СТАРОНКІ ПОЛАЦКАГА ЛЕТАПІСУ (Разъезд: Летапісы, хронікі, дакументы) — (204)
- 14: Брэсткая унія 1596 г. (Разъезд: Летапісы, хронікі, дакументы) — (202)
- 15: КРОНІКА БЫХАЎЦА (Разъезд: Летапісы, хронікі, дакументы) — (197)
- 16: МЕНСКАЯ ВЯСНА — 1996. Кроніка падзеяў (Разъезд: Сучасная гісторыя) — (197)
- 17: «Рэканструяванне нацыяў: Польшча, Украіна, Летува, Беларусь (1569–1999гг.)» (Разъезд: Гісторыя Беларусі) — (196)
- 18: Успаміны з Менску, Будслава, Вільні, Прагі, савецкай турмы (Разъезд: Успаміны, мемуары) — (185)
- 19: МАЛЫ КАСПІРАТАР (Разъезд: Даведнікі) — (169)
- 20: Shto treba vedac“ kozhnamu belarusu (Разъезд: Даведнікі) — (169)

Цэнтральным месцем сайта являюцца форумы «Исторического клуба старый Гетман». Тематика форумов обширна, причем ряд проблем явно превалирует над остальными по популярности. Не рискну провести сравнение содержания и предпочтений форумов с тематикой проблем, наиболее интересующих профессиональный исторический мир, но, вероятно, у каждого из нас могут возникнуть свои соображения на этот счет.

Итак, «Общий исторический форум», активные темы по состоянию на ноябрь 2005 г. (после названия первая цифра — число тем, вторая — число сообщений):

1. Первоисточники по истории: 10/430.
2. Большая Литва и литвины: 10/862.

3. Язык и народ: 9/2997.
4. Города и местечки: 16/1088.
5. Церковь и вера: 2/129.
6. Символика, геральдика: 4/111.
7. Войны и армия: 9/478.
8. Личности: 9/536.
9. Роль в истории Беларуси других стран: 7/1185.
10. Государственный и политический строй: 4/253.
11. Формирование этноса: 5/121.
12. Денежное обращение: 1/5.
13. Материальные условия жизни: 2/7.
14. Толковый словарь: 4/70.
15. Праздники: 3/30.
16. Другое: 4/23.

Таким образом, по числу тем список лидеров выглядит следующим образом: Города и местечки — 16 тем, Первоисточники по истории — 10 тем, Большая Литва и литвины — 10 тем и далее по 9 тем — Язык и народ, Войны и армия, Личности. По числу сообщений картина несколько иная: Язык и народ — 2997 сообщений, Роль в истории Беларуси других стран — 1185, Города и местечки — 1088, Большая Литва и литвины — 862, Личности — 536, Войны и армия — 478.

Ни одной темы не было предложено и не обсуждалось по проблемам: «Территория, административное деление», «Структура сословий», «Сельское хозяйство, ремесло, торговля», «Образование, литература, искусство». Здесь следует внести поправку в статистику. Безусловно, эти проблемы затрагивались, но в контексте выше названных тем, как бы растворившись в них.

В «Дополнительном форуме», по состоянию так же на ноябрь 2005 г., следующее положение дел:

1. Идеи и предложения: 2/25.
2. Путешествия по историческим местам: 4/73.
3. Политическое обозрение: 33/993.
4. Культура и общество: 10/135.
5. Диаспора: 5/39.
6. Белорусы Москвы: 17/84.

Анализ хода обсуждения тем на форумах «Исторического клуба старый Гетман» выходит за рамки данного сообщения и требует, вероятно, нового исторического инструментария. Поэтому ограничимся лишь некоторыми замечаниями. Чаще всего такое обсуждение и начинается, и заканчивается в рамках «мы» и

«они». Лексикон форумов весьма пестрый: от собственных рассуждений до обильного цитирования, от призывов к толерантности до откровенной ксенофобии. Предлагаемые темы свидетельствуют о желании обсуждать наиболее «актуальные» и современные, в понимании завсегдатаев форумов, темы. Здесь массовое историческое сознание иногда опережают профессиональный исторический анализ. Например, в числе наиболее активно обсуждаемых тем в ноябре 2005 г. оказался новый российский государственный праздник — 4 ноября, День народного единства. При этом тема была сформулирована следующим образом — «День освобождения России от белорусско-польской интервенции».

Своеобразной проверкой на понимание — «свои и чужие» в истории — стал диалог создателя СИС «Исторический клуб старый Гетман» с украинским сайтом «Изборник»²⁰¹. 16 апреля 2005 г. на его форуме Netman оставил сообщение следующего содержания: «Сябры, не сенья дык заўтра Беларусь адновіць назву сваей краіны Літва альбо Вялікая Літва (Большая Литва). Як Вы ставіцеся да этага? Цікавы Вашы думкі. Дзякуй. Netman». И буквально на следующий день получил ответ, не оставляющий сомнения в том, что взаимопонимания нет, диалог не удался: «Навряд чи Ви знайдете тут прихильників сучасного білоруського литвінізму. В принципі, претензії Білорусі на свою частину спадщини ВКЛ досить обґрунтовані, але для того, щоб реалізувати саме цю концепцію білоруської «Литви» без литовців, необхідно виконати декілька політичних завдань, таких як встановлення в Білорусі авторитарного режиму, який би був оснований на «литвінізмі» та здійснити військове захоплення і етнічну чистку Вільнюса та околиць (бо без білоруського Вільнюса будь-які концепції спадковості завжди провисатимуть у повітрі, як це сталося з «російським» Києвом). Оскільки масштабна військова операція виглядає малоімовірною, а сучасний авторитарний режим в самій Білорусі не виявляє зацікавлення до спадщини ВКЛ, тому що ґрунтується на радянських концепціях, то «литвінізм» найближчим часом залишатиметься втіхою маргіналів, розколюючи і без того незконсолідовану політичну еліту вашої країни. Максим».

Такая реакция показывает, что белорусские СИС, при всей своей всеядности и претензиях на белорусский исторический мессианиззм, все же остаются продуктом для собственного, местного, употребления. Это продукт для белорусов и Беларуси. Но это не значит, что они не имеют своих аналогов с иной этно-исторической окраской. Рискну предположить, что наибольшую активность СИС проявляют на пост-советском пространстве.

Таким образом, не думаю, что Беларусь является исключением, и поднятая проблема — есть специфическая особенность только Бай-нета и белорусского общества²⁰². Современное массовое национальное историческое сознание, которое иногда уже именуют folk-history, активно-агрессивно. Оно развивается. Формально открыто к диалогу. Молодо (новая государственность), и потому зиждется на оппозиции — «свои-чужие». Высокотехнологично, и заняло свою нишу в Интернете.

На наш взгляд, появление и довольно активное функционирование белорусских СИС показывает, что сегодня в Республике Беларусь существует какой-то зазор между официальной и национальной историографиями, который и заполняется бай-нетом. И здесь мы имеем дело с новой формой массового исторического сознания. Это достаточно убедительное свидетельство того, что официальная версия истории Беларуси устраивает далеко не всех. Этот, с позволения сказать, исторический темперамент и находит свое выражение в И-нете.

Как интерпретируется эта историческая оппозиция и есть ли ее рефлексия? Кто является более «чужим» в этом массовом историческом сознании? Как, по каким критериям, оценивается профессиональная (то есть — написанная профессионалами) история? Как, в каких категориях, в СИС обосновывается сфера актуальности? В том числе, какое историческое время более актуально? Кто для тех, кто делает и посещает эти сайты, является «чужим» в самой Беларуси? В чем состоит логика и паралогика СИС? Какова суть самопрезентаций в СИС, и в чем состоит их аргументация? Вот только краткий перечень тех проблем, которые возникают даже при самом кратком знакомстве с СИС.

Поэтому, безусловно, данное сообщение не исчерпывает всей полноты поднятого вопроса. Однако, уверен, что виртуальный, самодетельный, исторический Интернет-мир — новая реальность, пройти мимо которой уже невозможно. Лабиринты массового исторического сознания, параллельный исторический мир, требуют профессиональной исторической оценки.

Станіслав Кульчицький: Дякуємо, слово надається Ігорю Кузнецову

Ігор Кузнєцов (доповідь, авторська редакція)

«Чужой в тоталитарном государстве: история и современность»

Среди трагедий, потрясавших мир в XX веке, коммунизм — этот грандиозный феномен эпохи, начавшейся в 1917 году и окончившейся в Москве в 1991, — занимает одно из самых значительных мест. Коммунизм родился ранее фашизма и нацизма и пережил их на много лет, затронув четыре великих континента.

От преступлений единичных, от резни ограниченной, вызываемой обстоятельствами, коммунистические режимы в целях обеспечения своей власти переходили к преступлениям массовым, к террору как средству управления.

Преступления коммунизма не укладываются в рамки законности и обычной ни с точки зрения исторической, ни с точки зрения моральной.

Исторический анализ коммунистических режимов и коммунистических партий, их политики, отношений со своим обществом и со всем остальным миром не сводится к измерению размаха этих преступлений, размаха террора и репрессий.

Преступления коммунизма неисчислимы: назовем прежде всего преступления против духа, а также против культуры вообще и национальных культур в частности.

Но как бы ни были тяжелы эти варварские акции для отдельных народов и для всего человечества, еще более тяжким грузом ложатся на их плечи массовые убийства людей, гибель мужчин, женщин, детей.

Остановимся только на преступлениях против личности, что составляет суть такого явления, как террор. Мы включаем их в общий перечень, не уточняя, какая практика характеризует тот или иной режим.

Расправа осуществлялась самыми различными способами: расстрел, повешение, утопление, забивание до смерти; смерть в результате искусственно вызванного голода, оставление на произвол судьбы жертвы с запретом оказывать ей помощь; депортация — смерть во время транспортировки (передвижение пешком порядком или в непригодных вагонах), в местах высылки и принудительных работ (изнурительный труд, болезни, недоедание, холод).

Использовались также боевые отравляющие вещества, организовывались автомобильные катастрофы. Что касается периодов, именуемых гражданской войной, то в этом случае провести раз-

личие между теми, кто погиб в вооруженных столкновениях с властью, и жертвами массовой резни среди гражданского населения достаточно сложно.

Общее число убитых приближается к отметке в сто миллионов. Эти данные обнаруживают большую диспропорцию.

Геноцид не всегда бывает того типа, какой обрушили нацисты на евреев и цыган, — его жертвами могут стать и социальные группы. В книге русского историка-социалиста Сергея Мельгунова «Красный террор в России», изданной в Берлине в 1924 году, приводится инструкция, данная одним из первых шефов ЧК Лацисом своим подручным:

«Мы не ведем войны против отдельных лиц, — пишет Лацис 1 ноября 1918 года, — Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материала и доказательств того, что обвиняемый действовал словом или делом против советской власти. Первый вопрос, который вы должны ему предложить, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого» [1, с.14].

С самого начала Ленин и его сподвижники определили для себя рамки беспощадной «классовой войны», когда политические и идеологические оппоненты, а также упрямо неподдающееся население рассматриваются как злейшие враги, подлежащие уничтожению.

Большевики решили устранить физически, придав этому законную форму, любую оппозицию, любое сопротивление, пусть даже и пассивное, их власти. Устранению подлежали не только политические, но и социальные группы, такие как дворянство, буржуазия, интеллигенция, духовенство, а также группы профессиональные — армейские и флотские офицеры, чины жандармерии и т.д.

Эти действия зачастую принимали характер геноцида. Проводимое с 1920 года *расказачивание*, несомненно, подходило под определение «геноцид»: группа населения, расположенная в пределах строго очерченной территории, казаки, уничтожалась как таковая, мужчин расстреливали, детей, женщин и стариков депортировали, поселения стирались с лица земли или передавались новым поселенцам, не принадлежащим к казачьему сословию.

Раскулачивание 1930—1932 годов было всего лишь повторением расказачивания в гораздо больших масштабах. Предпринятое по требованию Сталина, оно проводилось под официальным лозунгом, усердно повторяемым пропагандой: «Ликвидация кулачества как класса» [2, с.52].

Кулаки, оказывающие сопротивление коллективизации, были расстреляны, другие — вместе с женщинами, стариками и детьми — подверглись высылке. Конечно, они не были ликвидированы поголовно, но тяжкий принудительный труд в необжитых районах Сибири и Крайнего Севера оставлял им мало надежд на выживание.

Сотни тысяч людей сложили там свои головы, но точное число жертв так и осталось неизвестным. Что же касается грандиозного голода 1932—1933 годов на Украине, вызванного упорным сопротивлением крестьян насильственной коллективизации, то он за несколько месяцев обрек на гибель 6 миллионов человек.

Здесь классовый геноцид смыкается с геноцидом расовым: голодная смерть детей украинского кулака, жертв сталинского режима, «тянет на весах» столько же, сколько голодная смерть еврейского ребенка в гетто Варшавы, жертвы режима нацистского. Знак равенства между двумя этими фактами ни в коем случае не затрагивает исключительности «освенцимского феномена»: мобилизации современных технических средств для налаживания самого настоящего «промышленного процесса» — строительства подлинной «фабрики уничтожения» с использованием газа и кремационных печей.

Но подчеркнем все же одну особенность многих коммунистических режимов: систематическое использование голода как оружия — власть стремится взять под контроль все наличные запасы продовольствия и через систему рационирования, зачастую довольно сложную, перераспределять их по своему усмотрению в зависимости от «заслуг» тех или иных субъектов.

Такой прием может дойти до провоцирования голода, охватывающего гигантские пространства. Вспомним, что начиная с 1918 года странам, находившимся под властью коммунистов, пришлось испытать ужасы голода, уносившего сотни тысяч, если не миллионы жертв.

Анализ сути феномена коммунистической власти — диктатуры и террора — не слишком легкая задача. Жан Элленштейн определил сталинизм как гибрид методов греческих тиранов и восточных деспотов. Формула соблазнительная, однако она не объясняет своеобразия этого опыта новейшей истории, его всеохватности, весьма отличной от диктатур, знакомых нам по прошлым периодам. Посмотрим же, каково оказалось в реальности коммунистическое правление в разных странах.

Прежде всего стоит напомнить о русской традиции подавления инакомыслия. Большевики боролись с самодержавным режимом

царской России, но жестокости этого режима бледнеют в сравнении с ужасами большевистского господства.

Российский император предавал своих политических противников суду, где защита могла излагать свои аргументы наравне с обвинением (если не в большем объеме) и призывать в свидетели общественное мнение страны, которого при большевиках вообще не существовало, а также общественное мнение всего мира.

Как на предварительном следствии, так и после осуждения с арестантами обходились в соответствии с установленным регламентом, а режим ссылки был сравнительно легким.

Ссылные имели право взять с собой семьи, им было позволено читать и писать что угодно, государство определяло на их содержание известную сумму денег, они могли заниматься охотой и рыбной ловлей, свободно встречаться с товарищами «по несчастью». И Ленин, и Сталин могли убедиться в этом на собственном опыте. Даже «Записки из мертвого дома» Достоевского, так поразившие в свое время многие умы, представляются довольно безобидными на фоне коммунистических злодеяний.

Разумеется, в царской России жестоко подавлялись бунты и восстания. За период 1825—1917 годов в России было приговорено к смертной казни за политические преступления 6360 человек, в 3932 случаях приговоры были приведены в исполнение: 191 — с 1825 по 1905 год и 3741 — с 1906 по 1910 год. Но большевики превысили эти цифры уже к марту 1918 года, всего за четыре месяца пребывания у власти [3, с.205].

Число жертв царских репрессий не идет ни в какое сравнение с жертвами коммунистического террора.

Мы не ставим себе целью заниматься этой мрачной сравнительной арифметикой, двойной бухгалтерией ужаса, устанавливая иерархию жестокостей. Но факты упрямы, и они показывают, что преступления коммунистов затронули около ста миллионов человек, тогда как нацисты расправились с 25 миллионами.

Это простое сопоставление побуждает задуматься о сходстве между режимом, который начиная с 1945 года рассматривается как самый преступный режим нашего века, и другим, который пользовался до 1991 года международным признанием, до сих пор является правящим в некоторых странах и сохраняет своих приверженцев по всему миру. И хотя многие коммунистические партии запоздало осудили преступления сталинизма, они, по большей части, не отреклись от принципов Ленина и не задались вопросом о своей собственной причастности к феномену террора.

Методы, пущенные в ход Лениным и возведенные в систему Сталиным, не только схожи с методами нацистов, но являются их предтечей. Нацисты были во многом подражателями коммунистов.

Однако тот факт, что масштабы и методы массовых насилий были впервые введены коммунистами и наци могли лишь перенять этот опыт, не означает всё же, по нашему мнению, что можно установить прямую связь между приходом большевиков к власти и появлением нацизма.

На рубеже 1920-х и 1930-х годов ГПУ положило начало методу *квотирования*: каждая область, каждый район должны были арестовать, выслать или расстрелять определенный процент лиц, принадлежащих к «чуждым социальным группам». Этот процент спускался сверху как партийная директива. Безумие планирования и учета, мания статистики захватили не только сферу экономики, но и определили тактику и стратегию террора.

Начиная с 1920 года, с победы Красной Армии над белыми в Крыму, стали применяться эти статистические, даже социологические методы: жертвы отбирались по строго определенным критериям, на основании анкет, заполнения которых никто не мог избежать.

Особенно активизировалась борьба с «чужими» в 1937 году. На выявленных «шпионов» каждые 10 дней составлялись списки (так называемые «альбомные списки») по категориям с кратким изложением следственных и агентурных материалов, характеризующих степень виновности арестованного, которые направлялись на окончательное утверждение в НКВД СССР. Деление на категории производилось наркомом внутренних дел республики, начальниками УНКВД области или края совместно с соответствующим прокурором. После утверждения списков в НКВД и Прокурором СССР приговор немедленно приводился в исполнение.

В это время прекратилось освобождение из тюрем и лагерей «осужденных по признакам польского шпионажа», у которых заканчивался срок заключения. О каждом из них представлялся материал для рассмотрения Особым Совещанием НКВД СССР.

В декабре 1938 г. были подведены итоги «польской операции» в БССР. Всего были арестованы 21407 человек, из них 9196 поляков, 10 120 белорусов, 1059 евреев, 383 русских, 181 украинец, 105 немцев, 122 латыша, 133 литовца и 110 человек «прочих национальностей» [4, л.20].

За недоказанностью были освобождены 451 человек. Из 15 741 человек, арестованных до 1 июня 1938 г. по 1-й категории были осуждены (расстреляны) 14 034 человека [4, л.24].

Кроме польской были проведены немецкая и латвийская операции. По первой из них были арестованы 563 человека (из них немцев — 428 человек), по второй — 1459 (из них латышей — 1089 человек) [4, л.22].

О том, что арестовывались невинные, было известно руководству страны. В мае бюро ЦК КП(б)Б рассмотрело заявление жен репрессированных колхозников колхоза «Гайсма» Быховского района Могилевской области, в котором они просили сообщить, за что арестованы их мужья и где они находятся. Бюро приняло следующее решение: «считать установленным, что старое вражеское руководство НКВД БССР (Берман, Эпштейн, Ягодкин) допустило контрреволюционный разгром колхоза «Гайсма», руководствуясь в основном национальным признаком. Из 70 насчитывавшихся в колхозе «Гайсма» семейств латышей арестовали и осудили 69 глав семей. В связи с тем, что есть основание полагать, что многие из них были арестованы и осуждены по провокационным подложным данным, — поручить тов. Цанава в 2-х декадный срок расследовать полностью данный вопрос и материал доложить бюро ЦК КП(б)Б» [5, л.12].

Через месяц массовые аресты латышей были названы происками врагов, виновные следователи, руководители районных отделений НКВД, районные прокуроры арестованы, часть из них (евреи) расстреляны. Реабилитации расстрелянных латышей, однако, не последовало. Очередная кампания списания допущенных ошибок на «происки врагов» закончилась.

Тот же самый «социологический» метод применялся Советами при организации массовых высылки из Балтийских государств и оккупированной части Польши в 1939–1941 годах. Перевозка высланных в товарных вагонах — непременная деталь таких акций — представлялась настолько важной, что в 1943–1944 годах, в самый разгар войны с нацистами,

Сталин считал возможным отозвать с фронта тысячи вагонов и десятки тысяч солдат специальных войск НКВД, чтобы в кратчайший срок провести массовую депортацию народов Кавказа. Эта логика геноцида, когда можно пожертвовать на какое-то время успехами в борьбе с внешними врагами ради уничтожения части своего народа, объявленного врагом внутренним, нашла свое крайнее выражение в пароксизмах Пол Пота и его красных кхмеров.

Как мы видим, удар наносится не столько по отдельной личности, сколько по группе людей. Эта группа, определяемая деятелями террора как «вражеская», является частью общества, и, согласно логике геноцида, она искореняется именно как группа. И

тогда механизмы сегрегации и отторжения, свойственные «классовому тоталитаризму», становятся удивительно похожи на методы «расового тоталитаризма» [6, с.46].

Нацисты предполагали выстроить свое общество будущего на основе «чистоты расы», коммунисты — на основе пролетариата, очищенного от всякой «буржуазной скверны». Переделка обоих обществ замышлялась в похожей манере, даже если критерии отторжения неугодных и были разными.

Поэтому несостоятельны претензии коммунизма на универсальность, всеобщность: если план предназначен для осуществления в мировом масштабе, а какая-то часть человечества провозглашается недостойной этого нового идеального мира, то отличие от нацизма лишь в одном: здесь — страты (классы), там — раса.

Попробуем провести некоторые исторические параллели. В первую очередь из-за того, что не изучены остальные формы репрессий, кроме расстрелов и высылки в лагеря — это исключение из учебных заведений, лишение работы, высылка из республики, публичное осуждение, клеймение — эти и другие меры репрессий калечили человеческие судьбы не меньше.

Особенно важны эти «тихие» формы репрессий сегодня: штрафы воспринимаются населением более болезненно, чем кратковременное лишение свободы. Если говорить о масштабах репрессий в советской Беларуси, то нет ни одного рода, в котором не было репрессированных в той или иной степени. Мы и сейчас мыслим или масштабами цивилизации, или отдельной человеческой жизни. Поэтому сразу не становится страшно от фразы — государством наказан каждый род. Многие роды были вовсе истреблены, уничтожена родовая память. И если, как любят повторять некоторые священники, всякая власть от Бога а, тогда за что был так жестоко наказан наш Народ?

Установление в Беларуси президентской формы правления стало началом перехода нашей страны к авторитарному режиму со многими элементами тоталитарных структур. Особенно этот процесс усилился после так называемого ноябрьского референдума 1996 года. Для осуществления репрессий созданы благоприятные условия. Сегодня в республике практически не действует Конституция, подзаконные акты имеют большую силу, чем закон. Не только фактически, но и юридически наш суд не является независимым. Число учреждений, практически осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, постоянно увеличивается, права спецслужб расширяются.

По масштабам, характеру, формам осуществления репрессии в Беларуси в начале XXI века подобны на то, что происходило здесь во второй половине 1930-х. Однако есть и отличия. В чем они заключаются?

Характер репрессий — устрашающий в обоих периодах. В 1935–1938 гг. для устрашения использовались массовые митинги, собрания коллективов трудящихся, газеты, радио, публичность судов. Запугивалось население: с одной стороны, описанием злодеяний инакомыслящих, с другой, быстрой и четкой реакцией власти на любое, высказанное даже в частной беседе инакомыслие. Созданная мощная осведомительная сеть, хорошо разрекламированная, вынуждала людей доносить о случаях инакомыслия даже своих родных и знакомых. Власти старались придать репрессиям вид абсолютно законных актов. Все незаконные или сомнительные моменты тщательно скрывались (отсюда ночные аресты, тайные избиения, расстрелы).

Репрессии сегодня также имеют устрашающий характер. Достигается он, в отличие от 1930-х годов, открытыми публичными, жестокими избиениями инакомыслящих, унижающих человеческое достоинство условиями содержания в местах лишения свободы.

Так называемые «зачистки» опасных, с точки зрения спецслужб, районов городов, публичные задержания, осуществляемые без предъявления каких-либо документов лицами, иногда в масках, их подчеркнутая безнаказанность, конечно, подействовали устрашающе. Какой-то период профилактика инакомыслия «страхом» оказалась успешной. Но только на очень небольшой период. Возникли новые массовые формы выражения инакомыслия. Стали традиционными митинги, шествия, собрания протеста, сформировалась оппозиционная инакомыслие, то сейчас наоборот, инакомыслящими становятся уже целые социальные группы.

Борьба с ними требует новой эскалации репрессий, что мы, к сожалению, наблюдаем. Действительно, в середине 1990-х годов главным носителем инакомыслия являлась сравнительно небольшая (в масштабах республики) группа людей, преимущественно гуманитарной интеллигенции, объединенной в движение и партию Белорусского Народного Фронта (БНФ). Именно в отношении БНФ репрессии были особенно массовыми.

В знак протеста первоначально лояльные к власти политические и общественные организации перешли в оппозицию.

В 1930-е годы главными были репрессии, направленные против формирования национального самосознания белорусов, «ка-

питализации» экономических отношений, политического инакомыслия в самой КП(б)Б. И сегодня они являются основными. Только борьба с вредительством называется борьбой с коррупцией, вчерашние нацдемы—это националисты БНФ, троцкисты, бухаринцы и т.д.—ничто иное, как политическая оппозиция в виде партий, Национального исполнительного комитета. Однако время все-таки другое, другая международная ситуация.

Широкомасштабные «чистки» отраслей сельского хозяйства (вредительство в системе ветеринарии («Трактороцентр», дело «ТКП»), в спичечной промышленности, лесном хозяйстве, органах управления народным хозяйством (вредительство в системе Госплана), борьба с нацдемами (процессы Белорусская Народная Грамада, Саюз вызвалення Беларусі, Белорусский Народный Центр), различными кулацкими организациями и, наконец, антисоветским подпольем—операции, проведенные белорусскими чекистами в 1930-е годы—это прошлое. По признанию Б. Бермана, народного комиссара внутренних дел БССР в 1937–1938 гг., только при ликвидации «антисоветского подполья» репрессировано 60 тыс. человек [7, с.202].

Сегодня масштабы пока гораздо скромнее. И не потому, что КГБ, МВД, Служба безопасности президента слабее НКВД. Нет, сегодня репрессивный аппарат в стране более мощный, лучше снаряженный, чем в 1930-е годы. Наши милиционеры одеты в камуфляжную форму, их мы много раз в день встречаем на улицах, каждый раз как бы получая предупреждение «знай, кто в стране хозяин».

Причины того, что у нас пока массово не сажают в тюрьмы, не в слабости репрессивных органов. Они — в расширяющемся массовом сопротивлении. Невозможно избить, унижить весь народ. И очень популярные в государственных СМИ утверждения о любви к президенту, хвалебные песни и стихи отдельных поэтов и композиторов, как и 1930-е годы скрывают ядовитые и насмешливые анекдоты, частушки, всеобщее неодобрение репрессивной политики.

Кроме того, те, кто призван осуществлять репрессии, также поражены страхом и понимают, что в тоталитарной стране они сами одни из «частей» репрессивной машины. В 2001 году издательство «Беларуская Энцыклапедыя» выпустило книгу тиражом в 2000 экз., где приводятся биографии всех руководителей госбезопасности Беларуси. Из довоенных наркомов, а их было 15, никто не умер естественной смертью [8].

Следует еще раз напомнить власти об исторической бесперспективности политических репрессий. Это, однако, может быть в

далекой исторической перспективе. А пока мы вынуждены констатировать увеличение числа репрессированных инакомыслящих граждан из различных социальных групп (молодежи, в первую очередь учащихся-школьников, студентов, предпринимателей, государственных и политических деятелей, представителей других стран, журналистов). Меры репрессий самые разные: кратковременные и длительные сроки тюремного заключения, штрафы, иногда равные почти годовому заработку, увольнения с должностей, практический запрет на профессию.

Последнее особенно тяжело воспринимается интеллигенцией. Сужение, а в последнее время и уничтожение институтов частной собственности неизбежно повлечет за собой сужение демократии и увеличение репрессий. Третьего не дано.

Политические ветры, которые периодически проносятся над Беларусью с востока и запада, оставляют разные следы в общественном мнении и государственной политике. Сторонники современных демократических норм, принятых цивилизованным сообществом, категорически отвергают репрессии как форму взаимодействия государства и личности. Целый ряд международных документов, главный из них—Декларация прав человека существенно ограничивают любые попытки со стороны государства использовать силу власти против свобод человека. Эти международные документы—конвенции, билли, пакты—подписала и Беларусь. Но это ветер с запада.

Восточный ветер, чрезвычайно популярный у определенной части белорусских историков, государственных деятелей, творческой интеллигенции, менее определен. Ищутся различные оправдания красному террору, сталинским репрессиям, борьбе с так называемым белорусским национализмом. Государственная «Народная газета» в 1998 году публикует большую, в нескольких номерах, статью доктора исторических наук А.И. Залесского «Массовые репрессии в сравнительно-историческом освещении», где целый раздел называется «Вполне юридически обоснованные и исторически обусловленные репрессии в Советском государстве». В 2002 году выходит в свет его двухтомник «Сталин и коварство его политических противников», в котором обеляются преступления сталинизма [9]. В 2004 году в Беларуси опубликован сборник «Сталину, Европа, поклонись» [10].

Что же, для сегодняшних репрессий создано историческое обоснование, учителя готовят достойных учеников: школьника и студента осуждают к лишению свободы за надписи на стенах, называя позорное судилище исторической необходимостью.

Политические репрессии укрепляют в обществе страх, цинизм, безнравственность власти. Как мы видим на примере нашей истории, не одно поколение расплачивалось, расплачивается и будет расплачиваться за это. Если в обществе действует не сила закона, а закон силы, то тогда каждый сильный может действовать, как ему захочется—убивать, насиловать, грабить.

Тоталитаризм всегда старается показывать себя самым большим другом народа, а на деле стремится всеми средствами удерживать его в состоянии бездумного послушания, неразвитости, политического невежества, гражданской пассивности и нравственного равнодушия.

Легкомысленное, наплевательское отношение к своей судьбе, к будущему потомков, готовность идти все равно куда, лишь бы по линии наименьшего сопротивления, не утруждая себя нелегким осмыслением истории, покаянием, признанием ошибок и извлечением из них должных уроков, имеют в обществе давние корни.

Сейчас работает старая схема: народу постоянно вдалбливается постулат, что у него нет никаких друзей, кроме власти, кругом действуют внешние, а в нем самом сидят внутренние враги. Вот расправимся с ними и тогда заживем хорошо. Знакомая, звучащая через всю советскую историю песня! Но отклик она, к сожалению, имеет. Не помогло и обнародование спрятанных в архивах КГБ, партийных схронах убедительных документов, раскрывающих злодеяния сталинизма и в целом тоталитаризма. Удивительно, но, имея возможность все прочесть, продумать, взвесить, сравнить, многие люди так и не сделали разумных выводов. Ярким примером этому стала недавняя установка памятника Сталину в г. Свислочь.

Власть сама понуждает людей задумываться над своим существованием, когда неустанно, напористо и даже истерично заклинает, что в Беларуси невозможны никакие революции.

Если в стране все так прекрасно, то откуда же эта, пусть и гипотетическая, но постоянная боязнь каких-то будущих перемен? Видимо, власть знает нечто такое, что неведомо простому народу. Во всяком случае, выплачивая людям на крупных предприятиях незаработанные рубли, она упреждает их забастовочный выход на улицы.

А теперь несколько слов о «человеческом факторе». При тоталитаризме неминуемо происходит выбраковка граждан по принципу, «свои и чужие». И попасть из «друзей народа» во «враги» сегодня, при контрактной системе, очень легко. Стоит только не то что покритиковать, а просто не согласиться в чем-то с началь-

ником, и ты уже на улице. Даже не на улице, вообще нигде, так как тебе выдан «волчий билет».

Унижение талантов, достойных, думающих людей и вознесение на политический, государственный, производственный и творческий олимп серости — показательная черта любой авторитарной власти. Эту механику превосходно отладил еще Сталин. Пользовался ею Хрущев. И Брежнев при всей своей безличности, даже после тяжелой болезни — инсульта, весьма лихо расчищал вокруг себя место, изолируя соперников. А.Лукашенко даже превзошел своих учителей.

С недоумением и даже брезгливостью смотрят многие люди на поведение российских политиков, СМИ, которые злорадно и самодовольно торжествуют по поводу любой ошибки или неудачи у независимых соседей. Такой «патриотизм с нечеловеческим лицом» претит каждому нормальному человеку.

Считать, что разворованная олигархами, погрязшая в коррупции, скатывающаяся в тоталитаризм Россия является образцом государственного устройства, было бы просто нелепо. Критикуя изменения, происходящие в Украине, Грузии и других постсоветских странах, соседи забывают о том, что, хотя революции отнюдь не самый демократичный механизм социального прогресса, но, минуя их, пока еще нигде не утвердилась ни одна демократия.

Да и где брать идеальных, «белых и пушистых» политиков, если все они варились в одном советском котле? Проблемы, оставленные в наследство казарменным социализмом, смешались, сплелись в огромный клубок, и трудно найти ту ниточку, за которую можно было бы потянуть и размотать его, добираясь до истины, до верного решения...

«Друзья народа» загнали наше общество в тупик, из которого выбраться теперь очень непросто. Даже многие умные, толковые люди опустили руки или подняли их вверх, обреченно соглашаясь с унылой поговоркой: «Плетью обуха не перешибешь». Но далеко не все...

Вот и посмотрим, что же представляют из себя «враги народа»? Люди, которых нынешняя власть именует этим зловещим, памятным с 1920–1930 годов минувшего столетия термином, не прилетели с иных планет. Они так же, как и «друзья народа», — продукт советской эпохи. Отличие у них только то, что действительность осмысливается ими с учетом исторического, политического, социального и духовного опыта и с точки зрения нравственности, помня библейские слова: «Ибо кто из человеков знает, что в человеке, кроме

духа человеческого, живущего в нем?». Среди тех, кто смело опшпонирует власти, есть много представителей интеллигенции.

У нас так повелось, что каждое новое поколение начинает осмысление общественной жизни с азов. Получается, как сказал поэт, «годы потрачены на постижение того, что должно быть известно с рождения». Это касается и понимания роли интеллигенции в обществе. Нашими людьми, особенно в условиях тотальной пропагандистской промывки мозгов, нападок и клеветы, фальсификаций и откровенной лжи, нелегко усваивается простая истина: интеллигенция — это наиболее активная часть народа, выделяемая всеми его социальными слоями и объединяющая их.

Многие люди еще ностальгируют по отошедшему в историю СССР, где были репрессии и расстрелы, ссылки и психушки, но имелся и вожделенный кусок хлеба как показатель благополучия, достойной жизни. Они даже не подозревают, что никуда не ушли, а остаются и сегодня в прежнем состоянии. Однако я всегда утверждал и до конца останусь при своем мнении, что наш народ — не враг демократии, а ее блудный сын. И он обязательно вырвется из тоталитаризма, придет под крыло правды, справедливости и гуманизма.

Как бы там ни было, но оптимизм не покидает меня, когда вижу, что реальная жизнь заставляет людей даже в неблагоприятных условиях восстанавливать истинное человеческое начало; проявлять творческую инициативу, желание созидать, иметь кусок земли, свое дело, быть хозяином, получать не лагерную пайку (зарплату), а плоды труда собственной головы и рук.

Единственная заслуга казарменного социализма заключается в том, что он убедительно показал — идеалы мифического равенства, отсутствия собственности, полного слияния с вроде бы всемогущественным государством не выдержали испытания временем и ничего сегодня не стоят. Человеку надлежит, не надеясь на пресловутую «социальную справедливость», ибо ее никогда не будет, жить не чужим, начальствующим, а собственным умом, самому строить свою судьбу и отвечать за нее.

Наивно думать, что живительные изменения произойдут у нас очень скоро. Не использовав данный шанс сразу после первых демократических перемен, после получения государственности, независимости, мы, возвратясь в советское, только слегка модифицированное прошлое, обрекли себя на долгий, мучительный путь к лучшему будущему.

Демократия не предоставляется, не объявляется властным чиновником или какой-то партией, не падает на головы людей, как манна небесная. Она — плод творчества всего народа. И теперь не

остается ничего другого, как по крупице настойчиво утверждать демократию, организовывать, отвоевывать ее у тоталитаризма.

Да, сегодня достойным людям почти невозможно прийти к власти в обществе, где другие индивиды специализируются лишь на захвате ее и ничего, кроме этого, не умеют делать. И талантливому человеку трудно здесь занять свое заслуженное место, ведь вокруг него роится множество тех, чья профессия заключается только в борьбе за это место любыми средствами. Но ясно и другое — неизбежность процесса движения граждан страны к свободе для своего самосохранения, выживания и построения нормального общества никто и ничто не отменит, она бесспорна и неотвратима.

Подлинная жизнь заключается в мужественном и упорном противостоянии силам зла. Спасаясь сам — спасешь вокруг тысячи других, говорил великий христианский подвижник св. Серафим Саровский. Эти слова важны для всех нас не только в религиозном, но и в бытийном, гражданском понимании.

Нельзя впадать в грех уныния. Сегодняшнее наше положение похоже на состояние человека, пораженного радикулитом — не согнуться, не распрямиться. И вдруг приходит спасительный прострел, после которого наступает желанное облегчение. Так и здесь: разумная чужая, но ставшая внезапно своей мысль, мужественный поступок кого-то порождает и твою человеческую, гражданскую смелость. Ведь могут же люди! так думать, так поступать. А! я что — хуже их?..

Для того чтобы ответить на извечные вопросы «Кто виноват?» и «Что делать?», далеко ходить не надо. Достаточно подойти к зеркалу и посмотреть в него, а еще лучше, как советуют мудрецы, «обратить очи внутрь души своей». Мы — тот народ, о котором идет речь, и в роли друзей или врагов своих всегда выступаем сами.

Источники

1. Таккер Р. Сталин. Путь к власти. 1879–1929. История и личность. М., 1990.
2. Режим личной власти Сталина. К истории формирования. М., 1989.
3. История и сталинизм / Сост. Мерцалов А.Н. М., 1991.
4. НА РБ Ф.4. Оп.21. Д.1397.
5. НА РБ Ф.4. Оп.3. Д.706.
6. Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. 1991. № 7.
7. Кузнецов И.Н. Конвейер смерти. Мн., 2000.

8. Генералы органов безопасности Беларуси: краткий биографический справочник / Под ред. И.З.Юркина. Мн., 2001.

9. *Залесский А.И.* Сталин и коварство его политических противников. В 2 т. М., 2002.

10. Сталину, Европа, Поклонись. Сборник статей, материалов, документов о руководителе СССР в 1934–1953 годы И.В.Сталине / Авт.-сост. Ю.Н.Гуменюк. Мн., 2004.

Вільфрід Ільге: Запитання до професора Яковенко. Ви там згадували про великий перелом в наративі Грушевського, якщо він говорить про Магдебурзьке право і ви сказали, що це треба досліджувати, звідки це появилось. Чи знаєте ви, до якої міри був Грушевський знайомий з німецьким історичним і національним дискурсом у Німецькому Рейху (1871–1918) і у Веймарській республіці, де ішлося про те, що Німеччина принесла всі модернізації до Сходу. І тому мені просто цікаво чи може тут бути якісь конкретний приклад цього. І друге питання до білоруського колеги, пана Кіштимова: Ви говорили про велику кількість респондентів Інтернет-сайту. Це цікаво, бо, здається, тут нові форми неофіційної комунікації. Тому мені було б дуже цікаво знати, чи маєте ви якісь індикатори, звідки ці люди або чи вони, наприклад, з закордонних країн або діаспори?

Наталія Яковенко: Поза всяким сумнівом, Грушевський знав німецьку історіографію, може чи не найкраще з усіх інших історіографій. Не забуваймо й те, що він як історик остаточно сформувався в Австрійській імперії. Залишається досі не дослідженим імовірний вплив на його концепцію Краківської історичної школи та, зокрема, перегук із працями тих вихованців Краківської академії, що викладали у Львівському університеті. Адже, скажімо, один із речників неоромантизму, Станіслав Закшевський, був львівським професором у той самий час, коли й Грушевський. Зараз увага дослідників здебільшого спрямовується на політичну дільність Грушевського, натомість з поля зору випадає його творчість як феномен інтелектуальної історії, вже не кажучи про дослідження ширшого інтелектуального клімату, в якому він формувався у Києві та працював у Львові. Тому мені важко дати чітку відповідь на Ваше питання про перегуки дискурсу Грушевського з дискурсом істориків Бісмаркського Рейху. Зважаючи на впливовість пруської історіографії, це, безсумнівно, мало відбуватися, але в чому саме — потребує детальнішого аналізу. Що ж до магдебурзького права, то, за моїми спостереженнями, його опис (разом із випадками в бік протестантизму) — це два основні стрижні «антизахідності» в гранднاراتиві Грушевського. Він не просто «не любить» магдебурзького права — воно в нього постає якоюсь нищів-

ною силою, котра зруйнувала все, що було доброго та перспективного в давньоруському світі. Незрозуміло, чи тут слід говорити про ментальне неприйняття «озахіднення» як такого (бо під вердикт «поганого» підпадає і вестернізоване шкільництво, і «псування» православ'я), чи, не виключено, спротив німецькій ідеї *Mitteleuropa*, що активно експлуатувалася власне в час написання «докозацьких» томів «*Історії України-Руси*». Але для того, аби дати відповідь на це питання, треба уважно проаналізувати не лише тексти, а й листування Грушевського.

Вільфрід Ільге: Один маленький додаток. Грушевський у 1918 році, коли було засновано УНР, пропонував у контексті дискусій навколо державного герба самостріл як один елемент. В українських дебатах про символіку самостріл був представлений як символ магдебурзького права Києва. Як Ви це інтерпретуєте?

Наталія Яковенко: Але самостріл на міському гербі Києва не асоціюється з магдебурзьким правом — це символ того нібито давньоруського міського устрою, який нібито забезпечував лад та гармонію, аж доки не був витіснений «шкідливим німецьким устроєм».

Андрій Кіштимов: Меня, может больше всего поразило когда я анализировал этот сайт все таки за два с небольшим года почти два миллиона просмотров, мы такой популярностью в своем кругу не пользуемся, и тут нужно отметить как я и говорил два миллиона просмотров зарегистрированных пользователей там 581 то есть это те по которым я могу судить откуда они особенно по доменному имени, хотя они могут меняться я могу сказать так читать долго эти обсуждения профессионала не хватает. Потому что там такой идет поток исторического сознания и самодетельности что окунешься поначитаешься нет это не в моих дальше силах. Ну могу сказать что как только идет разговор особенно про Литву, Прибалтику Украина вот есть тоже некоторые отзывы то есть этот сайт активно посещается людьми из за пределов Беларуси, и очень много таких людей начинают свой заход на сайт с того что я уже не в Беларуси но из за пределов Беларуси я вижу я думаю. То есть он имеет экспортный вариант.

Софія Грачова: У мене питання до пана Кіштимова. Скажите пожалуйста, судя из вашего доклада в Белоруссии сформировалась определенная субкультура, объединенная интересом к истории. Как исходя из содержания дискуссии, эта субкультура позиционирует себя по отношению к современному белорусскому государству, к официальному видению белорусской истории, обсуждаются ли какие то официальные

мероприяття или позиції или публікації? Судя по всьому повинна бути така розбіжність в трактуванні визначених історических сюжетів, или это совершенно параллельный мир, эти люди которые не читают учебников, они не изучают историю в ВУЗах и они этим не интересуются.

Андрій Кіштимов: Сразу могу ответить, во-первых, что это явно неофициальная линия историческая, во-вторых можно просмотреть список про который я говорил — «наиболее читаемости», или топ лист наиболее часто загружаемых из библиотеки текстов, первая по посещаемости тема знаете какая? Основы идеологии белорусского государства — 1217 [посещений], причем как раз эти основы идеологии, причем туда лезут естественно не для того чтобы сказать спасибо нам за основы вашей идеологии. Либо например, вторая тема — 962 обращения — «Историю Белоруссии» опять переписывают (!!!), шестая тема — книга Шеремета Павла из ОПТ корреспондента известного и Светланы Колинкиной под названием «Случайный президент». Случайный президент — сами знаете кто... Или же наиболее загружаемые темы — топ лист первая тема: 150 вопросов и ответов из истории Беларуси, вторая тема — золотой век Беларуси, четвертая тема — тот же самый случайный президент, так как его трудно купить — в Москве книжка издавалась, так ее скачивают прямо из Интернета. Ну и дальше — «Белорусский национализм: история и мифы», «Тевтонский орден» — кстати вот сегодня говорил про немецкую эту тему, ну и так далее. То есть, явно пользуется популярностью неофициальная историография, но с другой стороны и не профессиональная историография, а скорее вот эти мифы вокруг истории Белоруссии. Я бы сказал так.

Станіслав Кульчицький: Леонід Опанасович.

Леонід Зашкільняк: В мене питання до Наталії Миколаївни. Багато в чому у нас погляди збігаються. Хочу зауважити щодо ставлення Грушевського до слов'янофільства. Я в свій час написав таку статтю про слов'янофільські погляди, там Грушевський виступає, якщо не як противник, то хоча б протагоніст слов'янофільства. Я би хотів вас запитати про його православну свідомість, релігійну свідомість, яка так би мовити відіграла ту роль, що він протиставляв східне слов'янство і західне латинство. Тобто, чи в цьому проглядає слов'янофільство, чи це швидше православний світогляд, релігійний. Мені скидпється більше друге.

Наталія Яковенко: Тут, як то завжди з геніями, однозначно відповісти тяжко. Світогляд Грушевського, людини геніальної, мені здається дуже багаторівневим, протирічним та, сказати б, поліфункціональним. Я абсолютно згідна з тим, що неабиякий вплив на концепцію Грушевського

справляла його православна ідентичність — причому виразно акцентована, що, зрештою, цілком природно для вихідця з православної священницької родини, який замолоду навіть схилився до думки про чернече служіння. Зрештою, про це свідчить і сам текст «**Історії України-Руси**», де випадки проти католиків, єзуїтів, Римо-Католицької Церкви та уніатів виходять надто далеко за рамки обіцяного автором «безперестанного скептицизму», себто об'єктивності. Разом з тим я припускаю, що Грушевський-учений, який знав, що істориком годиться бути «об'єктивним» (на відміну від Грушевського-православного!), легко міг знайти «наукове» узasadнення своєї антипольськості/антикатолицькості у слов'янофільстві, а точніше — у слов'янофільському сентименті, закладеному, очевидно, ще гімназичним та студентським читанням. Адже слов'янофільський дискурс, на якому формувався Грушевський-учений, пронизує всю російську історіографію XIX століття, себто можна було стати слов'янофілом, навіть спеціально цього не усвідомлюючи.

Леонід Зашкільняк: Підсвідомо.

Наталія Яковенко: Так, підсвідомо — артикульовано не ототожнюючи себе із на той час уже дещо анахронічними ідеями «старих слов'янофілів». А ці ідеї, як відомо, щільно переплетені з православ'ям. Тож у яких пропорціях суміщалися обидва фактори впливу на свідомість та концепцію Грушевського — це справа спеціального дослідження.

Невідомий: Досить недавно вийшла книжечка (**нерозбірливо**). І якраз одна з його знахідок реферат у гімназії Грушевського, який називається слов'яни, і який цілком присвячено викладу основних слов'янофільських ідей.

Наталія Яковенко: Так, звичайно, дякую. Це і згаданий Вами студентський реферат, і певні репліки в щоденнику, і коло читання Грушевського в гімназії та університеті. Це все, гадаю, не могло проминути безслідно. Коли писалася «**Історія України-Руси**», «старе слов'янофільство» справді вже було анахронізмом, тож навряд чи його можна кваліфікувати як усвідомлений пріоритет, але засвоєний в молоді роки слов'янофільський сентимент, переплетений із православною ідентичністю, теж не зник безслідно.

У мене питання до пана Кіштимова — про сайт «Старий гетьман». Ви говорите, що цей сайт, нехай і наївний, є до певної міри альтернативним стосовно офіційної історіографії. Але, як видно з Вашої доповіді, сайт виходить чотирма мовами, а такі речі не робляться даром. Хто ж тоді оплачує цю альтернативну історію?

Андрій Кіштимов: Ну, во-первых, самое трудное при анализе интернета — это анонимность. Кто такой этот «Старый гетман»? — Не знаю. Где на сайт найдены средства? — Для меня тоже загадка.

То, что сайт на четырех языках означает, что вводные части — календарь, памятные даты либо исторические новости даются в переводе на четыре языка. Но, конечно, форумы идут на тех языках — русском или белорусском — как они есть.

Могу сказать, почему я обратил внимание на этот сайт и вышел на эту тематику. Буквально три месяца назад они сами ко мне обратились. Предложили сотрудничать. Я, при условии, что это сотрудничество будет иметь действительно профессиональный характер, а не такой кустарный, как это часто у нас бывает, согласился. Могу сказать, что кроме меня согласились еще четыре белорусских историка, хотя обращение получили многие. То есть, вероятно, на тот момент они дошли до понимания, что им уже нужен иной, профессиональный взгляд на своем сайте. Сначала они хотели сделать «форум профессиональных историков». Такой форум, на котором мы что-либо обсуждаем, а остальные имеют право следить за ходом обсуждения, но не имели права вмешиваться в ход этой дискуссии. Здесь я сразу ответил «Старому гетману», что у нас уже есть наработанные формы — конференции, симпозиумы и так далее, мы, в конце концов, общаемся в виде рецензий и статей, и поэтому выносить на общее обозрение нашу профессиональную кухню я не считаю целесообразным. Вероятно со мной согласились и коллеги, потому что форум историков так и не заработал. Тогда нас попросили быть консультантами по некоторым темам. Но и из этого, по большому счету, ничего хорошего не вышло. Потому что, по моему мнению, учиться они все-таки не хотят. Все больше хотят учить других.

(Реплика): Это естественно.

Андрій Кіштимов: Учиться они не хотят, а я до сих пор «вишу» на этом сайте, и оказался одним из самых популярных по тематике...556 просмотров за полтора месяца.

Наталя Яковенко: У мене є ще одне питання до сайту. Назви згаданих Вами форумів та їх тематика сформульовані цілком професійно. Байдуже, що там пише «увлечений першокурсник» — важливіше й цікавіше, хто ним уміло й грамотно диригує.

Андрій Кіштимов: Наверное Вы правы, рука профессионала чувствуется, но, с другой стороны, можно открыть любой учебник истории и взять набивку его параграфов — вот Вам и будут все эти форумы и проб-

лемы. Что касается тем, то темы еще более интересны. Например, для обсуждения была предложена тема «Судьба пленных красноармейцев в Польше в 20-м году».

Георгій Касьянов: В мене є питання. Бракує в доповіді професора Яковенко одного моменту. Чи був Грушевський антисемітом?

Наталя Яковенко: Був, причому достатньо виразним. Але моя доповідь, обмежена 15 хвилинами, присвячувалася «зовнішньому ворогу», не торкаючись «ворогів внутрішніх». Євреї ж у тексті «Історії України-Руси» позиціонуються як «внутрішній ворог», і згадуються у цій непривабливій ролі доволі часто.

Тетяна Люта: Тут, по-моєму, не прозвучало прізвище Антоновича. У вивченні магдебурзького права це був дуже великий авторитет. Чи накладался його вплив на Грушевського? Друге питання до пана Кіштимова: Проверяли ли вы домен, какой на этом сайте?

Андрій Кіштимов: Ru.

Тетяна Люта: Вот. Весь ответ на все эти вещи. Потому что домен .ru свидетельствует о том, что люди фиксируют себя в совершенно другом месте для того, чтобы белорусские власти не могли обнаружить этот след [?]. Второе. Я понимаю ваше положение на этом сайте, потому что все анонимны — вы должны быть открыты.

Андрій Кіштимов: Абсолютно верно.

Тетяна Люта: ... И безусловно, я представляю, в общем как-бы это страшно для вас...

Андрій Кіштимов: Прошу прощения, я в свое время ответил на это прямо: «С одной стороны моя фамилия, а с другой — Мальвины и Буратины».

Тетяна Люта: Вот видите, я... Да. Вот это, собственно и определяет. Хотя для белорусского нынешнего положения такие дискуссии — это очень важно. Для Украины это, очевидно, является маловажным моментом: кто-то хочет — читает эти сайты, кто-то хочет — отвечает, хотя в общем-то ответ этого Максима, как вы понимаете, говорит от том, что все-таки как-то в поле зрения попадает эта мечта [?]. Спасибо большое.

Наталя Яковенко: Відповідаючи Тетяні Лютій, я би сказала, що, з одного боку, вплив Антоновича на Грушевського не викликає сумніву — на

те і вчитель. Але з іншого боку, при всій повазі до Володимира Антоновича, спеціальним «метром» у проблематиці магдебурзького права він не був. Пріоритет у професійному вивченні специфіки магдебурзького самоврядування українських міст належить знаменитому київському професору Владімірському-Буданову — до речі, переконаному слов'янофілу.

Софія Грачова. У мене питання до пані Наталі Яковенко. Назвіть, будь-ласка, якщо не було на це часу у вашій доповіді, які ще, крім євреїв, були «внутрішні вороги» у Грушевського?

Наталія Яковенко: Якщо їх розкласти в певну ієрархію за емоційною напругою та за частотністю інвектив, то ворог № 1 — це єзуїти, що завоювали, поза всяким сумнівом, з російської церковної історіографії XIX століття. Ворог № 2 — це, сказати б метафорично, — «внутрішні ренегати», тобто соціальні верхи, склянуті, як висловлюється Грушевський, «у вир танцюристого шляхетського раю» шляхом спольщення й покатоличення. Тут Грушевський, як здається, був першопрохідцем, бо до нього ні літературна, ні історіографічна традиція так соціологічно й по-серйозному питання не ставили. Ворог № 3 — вже згадані євреї, які трактуються у контексті так нелюбого Грушевському «польського й німецького» міського устрою — як інструмент руйнації давньоруського міського життя. Це звинувачення виконує вагомую функцію у концепції Грушевського: адже давньоруське місто (в сенсі міста й з'єднаного з ним волості) тлумачиться як осередок оприявлення «громадського начала» в соціальному житті. Магдебурзьке право, за Грушевським, відірвало місто від волості, і тим самим було розірвано ту цілість, що сполучала в єдиний політичний організм Давньоруську державу. Врешті, на «мапі іншування» ворогів дрібнішого калібру, звичайно ж, знаходиться місце для уніатських ієрархів.

Олександр Лисенко: Я хотів би спокутувати свою провину, оскільки не зміг бути на першій частині конференції, і дуже шкодую, що не почув доповідь Вільфріда Їльге, Але ниточку мені подав Кузнецов Ігор з Мінська. В його доповіді йшлося про тоталітарні режими. Я хотів би трошки сказати про вияв тоталітарного режиму в такій цікавій площині як юридичне оформлення Чужого. Взагалі так тоталітарна держава, очевидно, влаштована, що образ Чужого часто перебуває в латентному стані, час від часу вибухає або десь приховується. Війна дуже робить рельєфним оце сприйняття і оце межування Чужого і Свого. Навіть більше, тоталітарна держава намагається кожну нову ситуацію обов'язково закріпити законодавчо, надати цьому якісь юридичні дефініції. І от відразу, щойно почалася війна, з'являється, крім зовнішнього ворога, з яким все зрозумі-

ло — це агресор, з'являються юридичні дефініції, які оформлюють цілу масу понять: шпигун, шкідник, саботажник, диверсант, зрадник, дезертир і т.д., і т.д. І під кожну таку дефініцію — ще десятки розгалужень у вигляді оформлення абсолютної відповідальності — і термінів перебування «в местах не столь отдаленных», і навіть вищої міри покарання. Дуже цікава ще одна річ відбувається. На персональному рівні, на індивідуальному рівні сприйняття Чужого далеко не завжди співпадає з державним статусом Чужого. Бо той же військовополонений, чи поліцей, чи колаборант, військовий чи цивільний, в міській адміністрації, староста і так далі — вони є чиймись родичами, близькими, а іноді виконують одразу дві функції. Одна — колаборантська, інша — це, власне, служіння отому маленькому соціуму, з якому він вийшов, у якому він перебуває. І навіть той засуджений дезертир, чи людина, яка воювала в дивізії «СС-Галичина», чи той самий поліцей — вони сприймаються людьми близького кола як Свій. У той же час для держави той самий оstarбайтер, який навіть не добровільно потрапив у Німеччину, чи військовополонений, повертаючись у свою державу як репатріант, підпадав під підозру і проходив принизливу процедуру «фільтрації», а потім ще й інколи був засуджений за це. Я хотів би сказати ще про два образи Чужого, які з'явилися тільки під час війни. Це — учасник польського підпілля і учасник українського національного підпілля. Ці дві категорії взагалі можна розглядати окремо, бо вони становили політичну небезпеку для держави, були явною збройною опозицією в державі. Але й тут відбувається інколи перетікання смислу. Коли цих людей вдавалося залучити до колаборації, вони ставали на певний час Своїми, з певною обумовленістю, ви розумієте, специфіку цього терміну.

У військових таборах, де німецькі полонені навіть помирили, не дочекавшись виїзду на батьківщину, з них створювали ці пропагандистські групи, на які покладалося завдання агітувати основну масу військовополонених, зробити їх лояльними до влади, і вони на певний час ставали Своїми. Те саме робили і з оунівцями і упівцями. Коли оголошувалося кілька амністій (по-моєму, близько семи амністій), і ці люди виходили з лісу, їх залучали до співпраці, і вони на певний час для радянської влади ставали Своїми. Що траплялося потім — ну, в кожного була своя доля. Хтось гинув, когось убивали ті ж самі бандерівські боївки чи упівці, а хтось, можливо, таким чином отримував право на життя. Чудова читата була про те, що хтось залишався живим в часи терору. Я хотів би останній аспект, коротенький. Поляризація оцих понять — Свій і Чужий — вона відбувалася настільки успішно, що ми сьогодні маємо не тільки в Білорусі, але й в Україні ці стереотипи, які поділили чітко суспільство на дві нерівні частини, несиметричні, але це є. Ми це чуємо під час кожного ювілею, пов'язаного з війною, під час інших якихось катаклізмів суспіль-

них, і що цікаво: держава не тоталітарна, ніби-то, але намагається вирішувати ці проблеми, знову ж-таки, згори. Ми не рекомендували Юценку, ми не мали зустрічі з Юценком, але от Станіслав Владиславович Кульчицький, я, там ще кілька істориків було запрошено у Секретаріат Президента, і ми, ніби-то, виробляли якісь формули для того, щоб дати рекомендації Президенту. Ми не рекомендували прирівнювати в правах учасників національно-визвольного підпілля. Ми дали рекомендацію придумати для них іншу дефініцію якусь, яка б їх окреслила як певну частину соціуму нашого, який має право на соціальні гарантії і так далі. Президент, пройшовши всю експозицію національного музею (я був там присутній як науковий консультант музею), вийшов на вулицю і сказав, що «ми хочемо примирити ветеранів УПА і радянських ветеранів». З ним випили горілку ветерани радянські, але після цього давали інтерв'ю і виступали скрізь у пресі, що це абсолютна глупота. Зрозуміло, що такі речі не вирішуються згори, я думаю, що ми будемо цей рудимент ще дуже довго переносити в собі, і очевидно, тут якісь культурницькі просвітні акції спроможні щось змінити в цій сфері. Я, взагалі, прихильник екстенсивного шляху, а не інтенсивного, в цій сфері, на жаль.

Станіслав Кульчицький: Створення Інституту національної пам'яті — це на взірць польського.

Влодзімеж Менджецький: Я хотів би немножко сказати о проблеме истории и Интернета. Вы спрашивали о том, как это выглядит в других странах. В общем, с начала 90-х годов были надежды, что Интернет может стать очень важным инструментом исторического воспитания и элементом научной жизни. Но очень скоро оказалось, что это плохой медиум для дискуссий. В Интернете очень трудно читать длинный текст. Только короткий и точный, не такой сложный, как это привычно для ученого. Второе. Людям очень быстро становится скучно от Интернета, они не хотят в нем долго пребывать. Хотели построить форум... В Польше есть Польское историческое общество, 10 тысяч членов, и думали что они должны построить огромную Интернет-страницу для всех. Не вышло. Немножко что-то написали, а потом оно не получало новых голов, новых дискуссий. Также у политических сил, у политических партий, которые хотели что-то пропагандировать в Интернете, это не вышло. Остались, и действуют несколько лет только такие форумы, которые живут с рекламы и коммерции, и в которые приходят любители — старого оружия, любители моды, одежды, любители коммунистического плаката...

Репліка (Кульчицький?): По интересам.

Влодзімеж Менджецький: По разным конкретным интересам. В таком смысле, это не формирование сознания, а просто элемент социального дискурса на разные темы, которые интересуют то одного, то другого. Есть одно, где Интернет очень нужен — это публикация источников. Ученники и студенты ищут в Интернете тексты Конституции, тексты какого-то договора — разных конкретных вещей, которые можно дать для реферата, для анализа, студенческой работы. Такие [ресурсы] могут стать очень популярными, но не для формирования чего-то и кого-то.

Георгій Касьянов: Шановні колеги, хочу всім подякувати за активну участь в дискусії, мусимо завершувати сьогоднішнє засідання, пропоную продовжити наші дискусії в неформальному ключі. Нагадую, що завтра у нас надзвичайно цікава сесія, присвячена шкільним підручникам.

Сесія 3

Magistra vitae? Образи Іншого в шкільній історії

Наталія Яковенко (головає) Слово має доктор Влодзімеж Менджецькі, Варшава.

Влодзімеж Менджецькі (доповідь)

«Образ України та українців у польських підручниках у 1999–2005 роках»

У 1999 році у Польщі було проведено реформу національної освіти. Впроваджено трьохетапну систему навчання (шестирічна основна школа (I), трирічна гімназія (II), середня професійна або загальноосвітня школа (III)). Інституційні зміни супроводжувалися істотними змінами у програмі. Виходили з принципу, що в польських школах можна реалізовувати різні програми навчання і використовувати різні підручники. Про їхній допуск до шкільного використання вирішує Міністерство Національної Освіти, яке перевіряє відповідність програми або підручника щодо міністерської інструкції (основна програма), яка визначає завдання, зміст, мету вивчення даного предмету в кожному з типів шкіл. Одним із результатів змін, впроваджених у 1999 році, була необхідність опрацювати нові програми навчання та підручників. Це дало можливість відійти від попередніх схем та створити нову освітню пропозицію для молодих поколінь поляків.

Окреме питання, яке поставив собі автор тексту, стосувалося того, яким чином шанс, що запропонувала реформа, був використаний авторами гімназійних підручників щодо презентації України та українців. Було вибрано гімназію, оскільки в новій системі цей етап слід трактувати, як найважливіший період освіти. Основна школа була задумана як місце, де в учня повинна розвинути допитливість до світу, і він повинен здобути основні вміння, що створять можливість для системного навчання у майбутньому. Гімназія повинна закласти фундамент культурного коду поляків. Передбачається систематичне пізнання основ найважливіших галузей знань (рідна та іноземні мови, історія, громадянська освіта, математика, фізика, біологія, географія ітд). Вона (гімназія) охоплює, в принципі, усіх громадян Польщі віком від 14 до 17 років, незалежно від їх місця проживання, суспільної позиції та зацікавленості наукою. Після гімназії шляхи учнів розходяться. Значна частина їх потрапляє до середніх загальноосвітніх шкіл, решта до професійних шкіл різного типу.

Проблема образу різних держав і народів, у тому числі України й українців, у шкільних підручниках цікавила багатьох авторів, однак об'єктом їх аналізу були підручники з одного предмету (найчастіше історії), а дослідницьке питання звучало — що автор підручника хотів і що передав учням. У моєму аналізі я вирішив винести на розгляд інше питання — що дізнається про Україну та українців учень польської гімназії від початку і до кінця свого навчання. Щоб на нього відповісти треба провести аналіз підручників з усіх предметів, де з'являється українська проблематика. Крім історії, це також польська мова і географія. Співставлення змісту цих різних підручників дозволить відповісти на питання про сукупність знань і поглядів на українську проблематику, яку пропонує молодому полякові найважливіша національна освітня установа. Можемо перевірити, чи ця пропозиція відповідає дійсності та інтересам Польщі у найкращому розумінні цього поняття, і врешті, наскільки вона відповідає очікуванням українців, як би вони хотіли, щоб їх бачили поляки.

До цього часу Міністерство Національної Освіти дозволило школам користуватися кільканадцятьма конкуруючими між собою серіями підручників з кожного із предметів, які нас цікавлять. Очевидним є однак, що не всі мають такий самий діапазон впливу. Найбільш популярними на польському освітньому ринку видавництв є: Шкільні та педагогічні видавництва, Нова Ера і гданське освітнє товариство. Більш того, доречним був би аналіз менш популярних підручників (які охоче використовуються у

школах найвищого рівня навчання), розроблених видавництвом Знак і Шкільним видавництвом ПВН (Польське Наукове Видавництво).

Проводячи аналіз підручників, я намагався звертати увагу не тільки на те, яку інформацію отримує учень, але й на контекст і спосіб їх подання.

Єдині підручники, в яких знаходиться окремий розділ, присвячений Україні, це підручники з географії для другого класу гімназії. Завданням цих розділів є представлення синтетичної інформації про українську державу. У вступі автори подають енциклопедичні дані про населення, площу, рельєф, кліматичні умови і т. д. Потім намагаються максимально скорочено представити коріння української державності. Наприклад, у підручнику видавництва «Вікінг» читаємо: «Народи, що проживали на схід від Польщі, протягом багатьох століть не мали шансів створити власну державність. Їх землі знаходилися під чужим пануванням — татарським, литовським, російським чи польським — причому володарі постійно змінювалися. І лише поступове пробудження національної свідомості у ХІХ столітті і перетворення століття ХХ створили можливість повстання/виникнення суверенних держав». Частина авторів розбудовують ширшу рефлексію. Інші автори присвячують особливу увагу окремим питанням історії, що повинно пояснити сучасну ситуацію (особливо формування міжнародних стосунків). Варто звернути увагу на те, що більшість підручників не зачіпає питання участі поляків в історії України та оминають справи, що можуть бути причиною різних контроверсій (нп. міжнародні конфлікти чи територіальні суперечки).

Щодо сучасності усі підручники однотайно вживають майже одні й ті ж самі формулювання, що «беручи до уваги природні багатства, інфраструктуру, географічні умови та людські ресурси, можна віднести Україну до групи держав з дуже великими перспективами». Підручники хором захоплюються умовами для розвитку сільського господарства та багатством мінеральних добрив (руди, заліза, магнію, вугілля і т. д.) Та одночасно всі чітко підкреслюють, що перелічені потенційні можливості залишаються цілком невикористаними. При цьому симптоматичним є те, що, на думку авторів підручників, проблеми України мають дуже конкретні причини: «Україна має досконалі природні умови, щоб стати багатою країною. Це вона годувала Росію, а частково й інші республіки, коли ще існував Радянський Союз... зараз економіка змагається з багатьма труднощами... Багато громадян Укра-

їни шукають працю поза межами держави, включаючи Польщу, погоджуючись на будь-яку роботу...». Інший автор переконує, що «Україну, ще за СРСР називали годувальницею Європи, але сьогодні українське село/сільське господарство переживає кризу». Причиною її стали дві конкретні обставини. По-перше, були втрачені взаємопов'язання російської та української економіки. Як можна дізнатися з підручника, «втрата старих (взаємо)зв'язків України, а також відсутність чітких концепцій змін в економіці призвели до кризи». До того ж, «після здобуття незалежності Україна розпочала процес впровадження економічних змін та ринкової економіки... наслідком було зменшення рівня видобутку мінеральних ресурсів, зменшення обсягів промислової та сільськогосподарської продукції, інфляція та безробіття. Це негативно відбилося на якості життя людей». Учні мають шанс довідатися дві речі про мешканців України. Перша стосується демографії, а саме значного зменшення природнього приросту населення, спричиненого економічною кризою. Друга пов'язана з поділом України на «схід» і «захід».

Авторський текст є ілюстрований фотографіями. У більшості підручників — це 3–4 світлини. Одна з них представляє Київ з обов'язковим силуетом Печерської Лаври, друга — це, як правило, панорама Львова. Інші світлини є дуже різні. Трапляється панорама Кам'янця Подільського, інколи — жінка, яка подає вилами сніп для обмолоту (для ілюстрації екстенсивності українського сільського господарства).

У підручниках з історії українська проблематика виступає майже виключно, як аспект історії Польщі. Лише під час обговорення Середньовіччя представлена жменя інформації про Київську Русь, як важливу європейську державу (час зародження державності, християнізація, феодална роздробленість, татарське поневолення). Однак, вже події з XIV століття розглядаються виключно з перспективи історії Польщі. Дізнаємося, зокрема, що коли Казимир Великий захопив Галицьку Русь, власне тоді й відбувається перелом у стратегічній політиці польської держави. Західний напрям замінюється орієнтацією на Схід.

У всіх підручниках для вивчення історії знаходиться інформація про те, що у 1569 році українські землі були відокремлені зі складу Великого Литовського Князівства та приєднані до Польської Корони, хоча про експансію Литви на південь раніших часів не обов'язково згадувалося.

Обов'язковий сюжет польських підручників — це опис подій 1648–1667 років. Всі автори однаково описують генезу повстання

Хмельницького. Пишуть про розвиток великих латифундій на Русі, систему панщини, виникнення козаччини, реєстр, а також про повстання козаків, що періодично спалахують від кінця XVI століття. Невід'ємним елементом генези є опис особистої долі Хмельницького та підкреслення приватних чинників його дій у першій фазі повстання. Всі підручники сигналізують швидке розростання конфлікту, однак, що викликає подив — жоден з них не формує бачення, згідно з яким повстання Хмельницького набрало характеру всеукраїнського народного повстання, ані теж, що його метою була побудова незалежної держави. Польські автори виділяють опір польській владі та утискам магнатів, а далі натякають, що детермінація в опорі проти Польщі підштовхнула козаків в обійми Москви. Більше того, з'являється думка, що козаки швидко визнали Переяслав за помилку і пішли на порозуміння з Польщею у Гадячі. Однак, Річ Посполита, яка переживала кризу, не могла втілити Гадяцьку унію в життя. Можна сміливо стверджувати, що опис повстання 1648 року в польських підручниках для гімназій був запозиченим із польської історіографії міжвоєнного періоду з відчутним домішком популярного марксизму у суспільному аналізі.

На наступну появу українців на сторінках шкільних підручників треба чекати аж до XIX століття. Частина авторів зауважує появу та розвиток українського національного руху, експонуючи при цьому роль Галичини. Їхні думки зазвичай є спільними. Частина пише про дискримінацію з боку поляків, частина підкреслює сприятливі умови розвитку національної культури.

Вартим уваги видається велике різноманіття способів опису української історії у 1917–1921 роках. Частина підручників намагається ретельно інформувати про розвиток національного руху в 1917 році та утворення Української Народної Республіки. Та одночасно з'являються такі дивні висловлювання, як: «ще перед закінченням I Світової війни німці підтримували прагнення незалежності литовців та українців, намагаючись у такий спосіб ослабити більшовицьку Росію. Таким чином, у 1917 році виникають зародки нових держав у Вільні та Києві».

Зрозуміло, що велику увагу авторів притягує польсько-українська суперечка про Східну Галичину. Підручники, які описували розвиток українського національного руху перед 1914 роком, представляють війну 1918–1919 років, як чергову фазу конфлікту. Є, однак, і такі підручники, автори яких переконують учнів про істотну роль австрійців у виникненні ЗУНР. Можемо, зокрема, прочитати, що «після падіння держав Антанти австрійці від-

дали їм [українцям] зброю та владу у їх частині України, до якої належав Львів. Українці заснували там власну державу». Хід польсько-української війни у Східній Галичині обговорюється, що не дивно, з польської перспективи. Слід, однак, підкреслити, що всі автори формулюють висновок про те, що польська перемога не завершує конфлікту, але навпаки 1918–1919 роки спричинилися до подальшого загострення стосунків між обидвома народами.

Обов'язковим елементом розповіді у польських підручниках з історії є польсько-більшовицька війна, включаючи київський похід у квітні-травні 1920 року. Автори одноставно експонують бажання поляків, передовсім Йозефа Пілсудського, допомогти у реалізації українських самостійницьких аспірацій. При нагоді, щоб уникнути неясності, зазначають, що українці погодилися на приналежність Східної Галичини до Польщі. Причини поразки спроби відбудувати українську державу зі столицею у Києві польські підручники вбачають у слабкості українського національного руху, відсутності ширшої підтримки для Петлюри, а також мілітарній активності більшовиків. Разом із поразкою ЗУНР та київським походом, Україна зникає зі шкільних підручників, щоб з'явитися знову лише у 1991 році, як одна з республік, які після ліквідації СРСР проголосили незалежність. Вона не з'являється навіть при описі подій 17 вересня 1939 року, які трактуються виключно, як елемент польсько-советських відносин.

Українці з'являються після 1921 року, як одна з національних меншин II Речі Посполитої. Їх презентація супроводжується чіткою амбівалентністю. З одного боку, автори підкреслюють той факт, що польська влада проводила політику, не вигідну національним меншинам, що обмежувала можливості навчатися рідною мовою та займатися політичною діяльністю. З іншого боку, українці характеризуються, як суспільна група, неприязна до польської державності, яка підтримує радикальні угруповання, що не зупиняються перед застосуванням терору, як форми політичної боротьби. Це пояснювало репресивну політику польської влади.

Помітною проблемою для авторів польських підручників є питання, пов'язані з польсько-українськими стосунками у 1939–1947 роках. Найчастіше виходом стає замовчування. Статистичні дані показують, що у більшості підручників ані про події на Волині та Східній Галичині, ані на т.зв. «Закерзонні» (включно з акцією «Вісла») немає нічого. У решті маємо до справи з сухими інформаціями про «злочини українських націоналістів щодо польського населення», причому назва УПА, як правило, опу-

скається. Треба, однак, зазначити, що є також підручники, які намагаються коротко описати та проаналізувати цю проблему.

Так видається, що автори підручників польської мови трактують українську тему як менш істотну, а одночасно й небезпечну. В результаті уникають її, як вогню. У жодній із десяти аналізованих серій підручників не з'являється жоден український поет чи письменник. Більше того, промовистим є той факт, що замовчується також інформація про твори польських творців, у яких порушуються українські проблеми. При обговоренні творчості Словацького сюжетна лінія Кременця та відношення поета до України відсутня. Тенденція уникання проблеми ще виразніше виступає у випадку Генріка Сенкевича. У більшості підручників подані фрагменти «Трилогії». Як правило, вони служать авторам за матеріал презентацій рицарських, патріотичних принципів або сарматських звичаїв. Як у виборі фрагментів, так і в редакційному опрацюванні текстів помітним є уникання українських справ. Герої «Трилогії» беруть участь у війнах, які Польща вела у XVII столітті з «козацтвом», шведами, татарами чи турками (с. 75), але не з українцями. В одному з підручників наведений фрагмент «Вогнем і мечем», що описував битву під Збаражем. Ані в тексті Сенкевича, ані у коментарях видавців не з'являється термін «українці». Натомість, ідеться там про козаків і молодців (*molojcamy*) і...наддніпрянців (76–77). У цьому контексті не дивно, що черговий автор у поясненнях до фрагменту «*Sklepow cynatomowych*» Бруно Шульца не подає назви Дрогобич, ані навіть «Галичина».

Аналіз польських підручників для гімназії приводить до двох висновків. Перший, який має песимістичне звучання, можна сформулювати наступним чином — автори самі не цікавляться українською проблематикою і не бачуть потреби ширшого ознайомлення з нею учнів. В результаті учень гімназії не має шансів здобути навіть підставових, системних знань про історію українського народу й держави та про найважливіші елементи його культурної спадщини. Оскільки одночасно підручники подають ряд інформації про Україну та українців у контексті історії Польщі (українські землі, як частина Речі Посполитої, або Україна як сусід Польщі), існує небезпека формування серед учнів уяви, що Україна становила/являє і становить не самостійний об'єкт історії та сучасності, але суб'єкт діяльності/історії інших — особливо Польщі й поляків та Росії й росіян. Таке враження може бути додатково закорінене характером наративу багатьох підручників. Українці виступають в них як упосліджена група, що бореться за свої права, але слаба і нездатна до самостійного досягнення своїх

цілей. Тому вони безперервно шукають помічника, можна навіть сказати, протектора. Супроти Польщі українці шукають допомоги в Росії (Переяслав), проти Росії в Польщі (Гадяч, Пилсудський). Вони також часто виступають з нарядом маніпуляції — особливо німців та австрійців (у 1918 році).

Однак, порівняння сучасних гімназійних підручників з підручниками для останніх класів основної та початкової школи з 1990-х років дозволяє сформулювати також позитивні висновки. Автори усіх без винятку аналізованих підручників підкреслено уникають будь-якої інформації чи формулювань, які б, на їх думку, могли бути потрактовані як прояв ворожості, злої волі щодо України й українців. Усі декларують визнання прав українців на власну державу, симпатію до сучасної української державності, як вогню уникають таких історичних віднесень/*powiazan*, які можна було б потрактувати як *kwestionowanie podwazanie* (оспорювання) прав українців на землі, які колись входили до складу польської держави. У випадку підручника польської мови кидається в очі свідоме скорочення інформації про значення міту України у польській культурі XIX і XX століть (що одночасно збіднює образ тієї ж польської літератури в очах учнів).

Існуючу ситуацію можна трактувати як ситуацію перехідного періоду. Відбувся відхід від старої, неприхильної щодо України й українців, схеми, яка довго існувала у польській освітній системі. Автори підручників декларують готовність замінити її новою, без сумніву, більш позитивною схемою, однак, на сьогодні вона все ще не опрацьована та не віддана на суд громадськості в наукових та популярно-наукових працях — звідки автори підручників могли б її адаптувати для своїх потреб.

Наталія Яковенко: Дякуємо. Слово надається Гермові Янмаатові, Лондонський університет.

Герм Янмаат (доповідь, авторська редакція)

«The ‘other’ in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians»

National consolidation is usually one of the top priorities of new states and education is often seen as the key agent in this process. By educating youngsters in the national language, history and culture, the political elites of these states hope to strengthen national unity and patriotism and abate internal divisions of an ethnic or so-

cial nature. Nation building policies like these have been well documented for both western and eastern states both now and in the past. Many studies have pointed to the problematic nature of these policies in multi-ethnic societies by noting that the promotion of one language and culture automatically leads to the demotion of another (e.g. Linz and Stepan 1996; Kymlicka 2001). In this sense, as one observer has perceptively noted, nation building also entails ‘nation destroying’ (Connor 1972). There is a wealth of literature highlighting the tensions that arise between the ethnic majority on the one hand and one or several minorities on the other when the latter resist the cultural unification programme of the former. Most of this literature has focused on language issues, territorial autonomy, and the representation of minorities in state institutions. Relatively few studies have examined the role of history education in the construction of national identity despite its obvious relevance for nation building. Through education in national history the state attempts to nurture youngsters in a historical narrative that legitimizes state independence and the cultural politics of the state.

An important aspect of this history education is the portrayal of ethnic others. As Callas (2001) has noted, in states with nationalizing programs ethnic others are usually portrayed negatively in history textbooks. Harmful effects of contacts with ethnic others are highlighted whereas positive results are downplayed or omitted altogether. This negative stereotyping of ethnic others may be said to have four functions for identity construction. First, it sets boundaries and distinguishes the in- from the out-group. This boundary setting involves more than the simple ethnic labelling of persons and groups. By assigning certain vices to the out-group and certain virtues to the in-group, nation-builders can reinforce the uniqueness and depth of the in-group’s identity and give its members the assured feeling of moral superiority. Second, by stressing the hostility of the out-group, it sweeps conflicts within the in-group under the carpet, which contributes to the latter’s cohesion. Third, it provides a justification for a liberation struggle against a foreign «oppressor» and for the establishment and consolidation of an independent state. Finally, it acquits the governing elite of a newly independent state from bad management by holding the former foreign regime responsible for the current problems in society (i.e. the scapegoat mechanism).

This paper examines representations of the ethnic other in Ukrainian history textbooks. Ukraine, as I need not explain to you, is a new state that arose from the ashes of the Soviet Union; it is a mul-

ti-ethnic and multi-lingual state, which means that the majority-minority problematic very much applies. Moreover, it is a state for which it is extremely easy to find a suitable ethnic other for the identity construction project: Russia and the Russians. From the partition of Poland at the end of the eighteenth century, much of what is present-day Ukraine has been ruled by Russia and its communist successor — the Soviet Union (Szporluk 1997). This paper therefore focuses on portrayals of Russia and the Russians.

The ethnic other in history textbooks: differences between East and West?

A factor that is likely to contribute to the negative stereotyping of the others in textbooks is a national narrative of victimization. As Koulouri (2001) and Kymlicka (2001) observed, there is a marked tendency among nations in the Balkans and in Eastern Europe to see themselves as victims of centuries of foreign oppression. Thus the Serbs and the Greeks hold grievances against the Turks, the Czechs against the Austrians and the Germans, the Slovaks and the Romanians against the Hungarians, and the Poles, the Ukrainians and the Baltic nations against the Russians. In multi-ethnic states where minorities constituted the former rulers or were seen as collaborators with the foreign regime by the majority, inter-ethnic relations have remained tense in the post-communist period. As a rule, the majority distrusts the minority and suspects that it will opt for secession as soon as an opportunity arises. In conditions of ethnic conflict negative images of the ethnic other seem almost inescapable. Indeed, Koren (2001) observes that Croatian history and geography textbooks tend to give unflattering accounts of Serbs and stress hostility and conflict rather than cooperation in their descriptions of Croatian-Serb relations. Looking at it from the other side, Janjetovic (2001) remarks that Serbian textbooks under the Milosevic regime are equally if not more depreciative of non-Slav neighbours, ignoring any positive contribution that neighbouring peoples made to the economic and cultural development of the Serbs.

This discussion raises an interesting point: given the prevailing sense of historical injustice in Eastern Europe, is historiography in that region fundamentally different from that in Western Europe? Some scholars support this view. Hans Kohn (1944; 1994), for instance, saw nationalist historiography as a necessary companion of an ethnic intolerant nationalism. This type of nationalism looked to the past as a source of inspiration, perceiving the nation as an eternal, natural and cultural entity defined by common historical expe-

rience, culture and descent. It prevailed, in Kohn's view, in those regions of Europe where feudal relations predominated, i.e. in Central and Eastern Europe. He contrasted this with a civic liberal nationalism which «arose in an effort to build a nation in the political reality and the struggles of the present without too much sentimental regard for the past» (Kohn 1994, p. 164). He saw civic nationalism as characteristic of societies with strong middle classes — America, Britain, France, The Netherlands and Switzerland. In similar vein, Velychenko (1998) argues that «the poorer, authoritarian societies east of the Elbe» pay much more attention to the identity construction function of historiography than the «wealthier, pluralist and constitutional societies of Western Europe» because their national identities rely to a much greater extent on historical myths and legends.

Kohn's view has been denounced for failing to recognize that Western nations also have ethnic and historical roots (Smith 1986). It is not denied that there are differences between nations in the strength of ethnic conceptions but these are seen as a matter of degree and not of absolute difference (Smith 1991). Kuzio (2002) has suggested that the mix of ethnic and civic conceptions of nationhood in any given state has nothing to do with geography but is contingent on the age of that state and on the consolidation of democracy. Moreover, returning to historiography, it has been noted that historical writings in the West have not always been friendly on ethnic others as well. Marsden (2000) for instance notes that the glorification of war and the vilification of neighbouring states permeated the history and geography textbooks of Great Britain, France, United States and Germany from the 1880s to the 1940s, despite efforts of the League of Nations to curb rampant chauvinism in textbooks in the interwar period. Berghahn and Schissler (1987) observe that it took a world war and a sustained effort of UNESCO and the Council of Europe before western states began removing nationalist leanings and ethnic stereotypes from their educational materials. Thematically, history textbooks diversified, addressing socio-economic and cultural issues and paying more attention to international events. In terms of pedagogical objectives, they exchanged the infusion of values, identities and pre-digested, unquestioned knowledge for the promotion of critical thinking, causal understanding and independent analysis. Antoniou and Soysal (2005) remark that Greece and Turkey, recently, have also turned their backs on nationalistic content and stereotypical images of the other in the teaching of national history.

Is history going to repeat itself for Eastern Europe? Can we, in other words, expect eastern states to start off with ethnocentric narratives in the immediate post-communist era and gradually substitute them for more neutral accounts of the ethnic other as their institutions and democracies mature and they grow more self-confident? The assumption that Eastern Europe will simply copy the trends witnessed in the West overlooks the fact that the world is not the same as 70 years ago. Human rights, liberalism, democracy and recognition of cultural difference have become influential worldwide discourses in the post-colonial era (Soysal and Schissler 2005). At the same time, developments in communication technology have given ordinary citizens an unprecedented opportunity to familiarize themselves with information and points of view not appreciated by the state. As a result, the nation-building projects of new states have been challenged both from below, by independent well-informed citizens and national minorities, and from above, by international agencies that closely monitor these states' cultural policies. Is it at all possible in these conditions to pursue monolithic nationalizing projects that denigrate the ethnic other? Or are we all deceived by the rhetoric of globalization, and is a very thin layer of highly visible successful urbanites disguising the fact that the rest of the population in the newly independent states still thinks in traditional terms? Indeed there seems to be some evidence that long-established ethnocentric views are much more resilient to change than international organizations are willing to admit (who seem to have the image of citizens as well-informed, non-prejudiced, vocal and rational decision makers). Anderson (2005), for instance, observes that a new history course, introduced by the Moldovan government in 2003 and supported by the Council of Europe, was met with suspicion and hostility by ethnic Romanian teachers and parents, who perceived it as a shrewd attempt by their government to re-Sovietize and de-nationalize them.

Method of analysis and selection of textbooks

In the light of all these observations, how are the Russians as Ukraine's main ethnic other presented in history textbooks? Is Ukraine, in Kohn's terminology, behaving like a typical «ethnic intolerant» state by attributing only bad intentions to the Russians? Do we see differences between generations of textbooks reflecting a change towards more balanced accounts of the ethnic other?

I will explore these questions by analysing two generations of textbooks for the History of Ukraine course, which the government

instituted after independence. The ethnic other can be conceived of as a foreign ruler (Russia and the Soviet Union) or as a national group (the Russians). I will examine textbook representations of both these manifestations. I have further identified three 'positive' periods and three 'negative' periods in history when Ukraine was ruled by a foreign power. The positive periods are characterized by peace, rising standards of living and an expansion of civic and cultural liberties. By contrast, war, famine, sharply declining standards of living and/or increased oppression feature in the negative periods. I identified the reign of Alexander II (1855–1881), the Soviet 1920s, and Khrushchev's Thaw (1956–1965) as the positive periods and the rule of Catherine II (end of eighteenth century), the consolidation of Bolshevik power in Ukraine (1917–1921), and the collectivization of agriculture in the 1930s as the negative periods.

To assess how the textbooks write about the ethnic other in these periods, I will employ the following criteria:

1. *Positive appraisals*. Do the textbooks also offer positive judgments about the foreign ruler's policies or their results, or about the actions of members of the other national group? Are these judgments immediately followed by qualifications?
2. *Intentions*. Is the ethnic other described as motivated solely by malign intentions?
3. *Ethnic labelling*. Is there explicit ethnic labelling of perpetrators and victims? Are Russians exclusively seen as perpetrators and Ukrainians only as victims?
4. *Normative language*. Are negative appraisals of the ethnic other reinforced by strong normative language?

I selected the following textbooks for the analysis:

First generation²⁰³:

Kul'chyt'skyi, S. V., Y. Kurnosov, and M. V. Koval' (1994) *Istoria Ukrainy: Chastyna I*. Kyiv: Osvita.

Sarbei, V.H. (1996) *Istoria Ukrainy: XIX — Nachalo XX Veka*. Kyiv: Heneza.

Serhienko, H.Y. and V.A. Smolyi. (1995) *Istoria Ukrainy: S Drevneishikh Vremen do Kontsa XVIII Veka*. Kyiv: Osvita.

Turchenko, F.H. (1995) *Noveishaia Istoria Ukrainy: Chast' Pervaia (1917–1945 Gody)*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H.; P.P. Panchenko and C.M. Tymchenko (1995) *Noveishaia Istoria Ukrainy: Chast' Vtoraia (1945–1995 Gody)*. Kyiv: Heneza.

Second generation:

Kul'chyts'kyi, S.V. and Y.I. Shapoval (2003) *Novitnia Istorია Ukraiyny (1914–1939)*. Kyiv: Heneza.

Shvyd'ko, H.K. (2003) *Istoria Ukrainy: XVI–XVIII Stolittia*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H. (2002) *Novitnia Istorია Ukrainy: Chastyna Persha 1914–1939*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H. and V.M. Moroko (2004) *Istoria Ukrainy: Kinets' XVIII — Pochatok XX Stolittia*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H.; P.P. Panchenko and C.M. Tymchenko (2004) *Novitnia Istorია Ukrainy: Chastyna Druha 1939–2001*. Kyiv: Heneza.

There is good reason to assume that these textbooks were and are widely used as they are all officially approved by the Ukrainian Ministry of Education.²⁰⁴ After independence, the Ministry chose to continue the centralized Soviet approach to history education by issuing detailed national curricula and by closely supervising the textbook adoption, production and dissemination process.²⁰⁵ It also copied the practice of splitting history up in a world history and national history course, thus underlining the distinctiveness of Ukrainian nation- and statehood. Yet, from the onset the Ministry has been careful to involve other agencies in the textbook writing and adoption procedure. In cooperation with the National Academy of Sciences, the Academy of Pedagogical Sciences and private publishers and foundations, it organizes annual competitions for new textbooks. The awarded textbooks are first tried and tested in schools and — if necessary — revised before receiving the official stamp of approval. Schools are obliged to use the officially approved textbooks but are free to use any kind of additional materials. Moreover, the Ministry seeks to diversify the offer of textbooks by providing schools with a choice of at least two textbooks per grade (Krylach and Kul'chyts'kyi 1999). Thus, the Ministry seems committed to allowing some measure of pluralism in the teaching of national history in schools.

Portrayals of the ethnic Other in 'negative' periods

The elimination of the semi-autonomous Cossack state by Tsarina Catherine II in 1775 is an important negative event in Ukrainian historiography. It not only signals the total subjugation to Russian Tsarist rule, but also the reinforcement of serfdom and a retreat of the Ukrainian language from public affairs. Indeed, Serhienko and Smolyi (1995) and Shwyd'ko (2003), the two textbooks examined for

this period, both present lamentations of injustices and oppression in their description of Ukraine in the second half of the eighteenth century. The actions of the Russian government are seen as being solely motivated by a lust for power and a desire to extract profit from Ukraine's thriving agricultural economy. On occasion using strong normative language, the books recount how the plight of the peasants and free Cossack farmers worsened under Catherine's rule by the imposition of taxes, the re-introduction of labour duties, and regulations tying peasants to the land. The implication of these extracts is clear: the attitude of the Russian government toward the Ukrainian peasantry was one of complete indifference at best and of open hostility at worst. Yet, although the peasantry is presented as the cornerstone of Ukrainian nationhood, class relations are not exclusively cast in ethnic terms with an 'innocent' Ukrainian peasantry being exploited by 'cruel' Russian or Polish nobility. To the contrary, Shwyd'ko (2003) argues that Catherina II restricted the freedom of movement of the peasantry on request of some Ukrainian nobles. He also notes that the Ukrainian landed gentry appealed to the tsarina to be given the same rights as the Russian nobility, seeing their request fulfilled by the Decree on the Independence of the Nobility (*Ibid.* 266). It is interesting that Shwyd'ko identifies the nobility as Ukrainian while its predecessor (Serhienko and Smolyi 1995) is silent about the ethnicity of the aristocracy. This could be a sign that the new generation of textbooks is less apprehensive about challenging the myth that everything was peace and amity within the ethnic Ukrainian community.

Although the two textbooks by and large present the same narrative, there is another aspect on which they differ conspicuously. Serhienko and Smolyi (1995), the first generation textbook, still echoes the Soviet preoccupation with class issues by highlighting social relations and using terminology that is typical of a Soviet version of history: «social oppression», «social injustice», «toiling masses» and «exploitation by entrepreneurs» (*Ibid.* pp. 221, 241, 236, respectively). By contrast, Shwyd'ko (2003), the second generation textbook, deals primarily with political events and offers an extensive account of the steady subordination of the Cossack Hetmanate to Russian rule.

The second period that could be qualified as particularly traumatic in Ukrainian history is the establishment of Bolshevik rule in the early 1920s. The books covering this period (Turchenko 1995, 2001; Kul'chytskyi and Shapoval 2003) all meticulously discuss how the Bolsheviks after the October Revolution became involved in a fierce

struggle with the Central Rada to win the hearts and minds of the Ukrainian population. Unsurprisingly, they present the latter as the only political body that legitimately represented the Ukrainian nation and argue that the Bolsheviks were essentially a foreign power that imposed its rule on Ukraine. Although the books concede that the Bolsheviks had significant support among the urban proletariat and the population in the Donbass, they claim that the vast majority of Ukrainians remained loyal to the Central Rada. To underline this, they note that the rival assembly in Kharkiv, established by the Bolsheviks in December 1917, attracted delegates of no more than one-third of the Ukrainian local councils and that it hosted very few representatives of the Ukrainian peasantry. Turchenko (1995, 2001) points out that the Bolsheviks quickly resorted to other means to establish power when they realized that the Ukrainians would not join them voluntarily. In strong language, he accuses the Bolsheviks of eliminating democracy, persecuting Ukrainian culture, terrorizing the population and pillaging cities and countryside, and argues that these tactics merely provoked more resistance: «The establishment of Bolshevik power in Ukraine, by means of deceit, violence and direct interference from abroad, inevitably had to become and became the object of nationwide opposition» (Turchenko 1995, p. 58; 2001, p. 97).

Kul'chits'kyi and Shapoval (2003), on the other hand, refrain from using emotionally charged terminology and present a more cautious account of the Bolshevik takeover. They note, for instance, that the popularity of the Bolsheviks rose steeply after they exchanged their initial principles regarding the continuation of the war and the collectivization of agriculture for slogans which called for an immediate end to the war and an unconditional handover of land to the peasants. Nonetheless, the authors stress the undemocratic ideology of the Bolsheviks and claim that Lenin's followers only adopted populist slogans to increase their chances of organizing a successful coup d'état. Moreover, the Bolsheviks are said to have stooped to terror after their capture of Kyiv in February 1918, instigating a massacre «the Ukrainian capital had not seen since the raids of Khan Batia [following the collapse of Kyivan Rus' in the thirteenth century, JGJ]» (*Ibid.* 69).

Despite their differences, neither Turchenko nor Kul'chits'kyi and Shapoval engage in ethnic boundary making. The Bolsheviks are not presented as a uniquely Russian movement as it is conceded that workers and the poorer sections of the Ukrainian peasantry were allured by their message. Nonetheless, Turchenko (1995, p. 180, 181;

2001, pp. 224, 225) underlines the foreign origin of the Bolsheviks by stating that Ukrainians made up less than a quarter of the members of the Communist Party of Ukraine in the early 1920s and that many top ranking officials frowned upon the Ukrainian language, seeing it as a symbol of a backward, petty bourgeois peasant culture.

Undoubtedly the third negative period examined here, the collectivization of agriculture and its dramatic consequence the 1932–33 Famine, is the most traumatic episode in Ukrainian history. Understandably, the textbooks are highly critical of the role of the Soviet regime in these events, attributing sole responsibility to Stalin's government for the occurrence of the disaster. Both Turchenko (1995, 2002) and Kul'chyts'kyi et al (1994; 2003) note that Stalin's main reason for pursuing the collectivization of agriculture was an easy extraction of and control over resources from the countryside. They also agree that the famine was artificial, being caused by food confiscation campaigns rather than natural events, and that it was a deliberate instrument of the authorities to crush the opposition of the Ukrainian peasantry to the collectivization drive.

Yet, as was the case in the narrative about the Bolsheviks, there are conspicuous differences between the authors. Turchenko's text has a more radical tone as it is littered with words carrying strong negative value judgements, all of which are used to characterize Stalin's regime. We read, for example, about the 'cruel crimes' of Stalinism, about 'cruel aggressors', the 'monstrous' scale of the Famine in Ukraine, victims of the 'genocide' of 1932–33, and about a totalitarian regime 'terrorizing' the countryside (Turchenko 1995, pp. 225–228). Kul'chytskyi et al (1994; 2003) are equally condemning of Stalin's regime but use more neutral terminology. A second difference concerns the identification of the victims. Whereas Kul'chyts'kyi et al (1994, p. 194) argue that the collectivisation campaign and the confiscations of food were solely aimed at the peasants — 'In reality however these activities were consciously geared towards the slow physical annihilation of peasant families' — Turchenko tends to extend victimhood to the whole Ukrainian nation. Thus he opens his account of the Famine with the following statement: 'One of the most cruel crimes committed by Stalinism against the Ukrainian nation was the Famine of 1932–1933' (Turchenko 1995, p. 225; 2002, p. 279). In the concluding paragraph he writes:

The Tragedy of 1932-33 decisively crushed the resistance to the Kolchoz-feudal system and essentially eliminated the forces that stood up for the vexed national rights. Precisely this is what the tota-

litarian regime aimed for, what its representatives in Ukraine cynically discussed (*Ibid* 1995, p. 227; 2002, p. 282).

By hinting that the rest of the Ukrainian nation was as much attacked by the Soviet authorities as the peasants resisting collectivization, this extract clearly reinforces the nationalist image of the Soviet regime as a hostile, malicious force suppressing the Ukrainians. Although Turchenko acknowledges that regions with an intensive agriculture outside Ukraine, such as the North Caucasus, the Kuban, the lower Volga and North Kazakhstan, also suffered greatly from the Famine, he claims that it assumed 'the most monstrous proportions' in Ukraine (*Ibid* 1995, p. 227).

Given the severity of the disaster and the obvious involvement of the Soviet regime, one would expect the Famine period to be the prime candidate for nationalist myth-making of the type that sees ethnic others as the sole perpetrators and ethnic 'us' as the sole victims of the catastrophe. Yet, as in the account of the Bolsheviks seizure of power, the textbooks shy away from ethnic stereotyping. Thus the state and party officials responsible for the collectivisation and food confiscation programmes are not branded as Russians or Jews. Nonetheless, the downside of not addressing ethnic differences is that ethnic Ukrainians are not presented in an unfavourable light either. Thus the participation of many ethnic Ukrainians in the grain-requisition bands that pillaged the countryside (Wilson 2002) is an unpleasant circumstance not mentioned by any of the textbooks. Therefore the textbook narratives do leave the overall impression that ethnic Ukrainians were only victims of the collectivisation campaign and the Famine.

Portrayals of the ethnic Other in 'positive' periods

Let us now turn to periods of foreign rule that are characterized by peace, economic growth, rising standards of living and expanding liberties, in other words the 'positive' periods. The first of these episodes is the reign of Alexander II (1855–1881). In the aftermath of the lost Crimean War this 'enlightened' tsar initiated major reforms, including the abolition of serfdom, an overhaul of the justice system, a tempering of censorship, autonomy for the universities, elected assemblies at the local and provincial levels, and universal military conscription. Following the Polish uprising in the early 1860s, however, he also curtailed the cultural liberties of national minorities and pursued a policy of Russification. How do the textbooks appreciate this mixed legacy of expanding civic liberties, political reform and economic

growth, on the one hand, and repression of Ukrainian cultural activities on the other?

As it turns out, the textbooks (Sarbei 1995; Turchenko and Moroko 2004) do appreciate the reforms but they immediately qualify them by saying that they were largely ineffective or served other interests than those of the Ukrainians themselves. Both books for instance acknowledge that the abolition of serfdom constituted a major step forward, freeing serfs from their landlords, offering them freedom of movement and allowing them to buy land and goods and engage in commercial activities. Yet, both authors are quick to point out that the reform was designed from above by the landowning nobility and therefore primarily served the interests of the landowners. They also observe that the reform did not improve the living conditions of the vast majority of peasants, crippled as these rural masses were by rents and feudal labour duties that the reform had not eliminated.

More fundamentally, the reforms are judged as being solely inspired by a desire to strengthen the Russian state and to catch up with western powers in socio-economic development. The Russian government thus never truly intended to grant more liberties to the population and to the non-Russian nationalities, it is argued. Turchenko and Moroko (2004) for instance explain that the emancipation of the serfs created the supply of labour necessary for the development of industry in Ukraine. This industrialization, however, is described as one-sided, producing only raw materials and semi-manufactured goods as input for Russian industries, and is presented as the centre's major tool of economic colonization and exploitation. Understandably, both textbooks also deplore the tsarist decrees banning the use of Ukrainian in schools and in the printed media, seeing them as prime examples of the policy of domination and oppression by the Russian state. Turchenko and Moloko (2004, p. 153) are particularly outspoken on the intentions of the Russian state under Alexander II: «As before, Russian domestic politics rested on three fundamental principles: unification, bureaucratization and Russification».

As it turns out, bad intentions are not just attributed to the Russian state. Sarbei (1995) for instance is overtly depreciative of the Russians, Poles, Jews and other non-Ukrainians. Discussing the plight of the Ukrainians in the second half of the nineteenth century he observes that «The majority of the landed nobility, and most of all those of Russian or Polish descent, displayed a hostile attitude towards the Ukrainian national idea. (...) The trade sector fell almost completely in the hands of Russians, Jews, Armenians and Greeks, who often did not operate as civilized merchants but as barba-

ric-predatory wholesale buyers and sellers» (*Ibid.*, pp. 105, 108). The succeeding textbook by Turchenko and Moroko (2004), by contrast, refrains from depicting inter-ethnic relations in stereotypical terms. Comparing the social position of Ukrainians to those of other nationalities, it provides a neutral description of the economic activities and settlement patterns of Russians and Jews and avoids negative qualifications. As with the narrative on the elimination of the Cossack Hetmanate, this could be indicative of a trend in textbook writing to produce more de-nationalized historiographies.

The 1920s in the Soviet Union are generally appreciated as a period of relatively liberal conditions in both socio-economic and cultural domains. Lenin's pragmatic New Economic Policy (NEP) left the countryside in peace, which enabled peasants to freely manage the lands allocated to them by the Bolshevik land reforms. In the cultural sphere, the Ukrainians benefited from the Bolshevik campaign to combat illiteracy and invigorate the languages and cultures of the non-Russian nationalities in the Soviet Union (the so-called *Korenizatsia* policy, which in Ukraine came to be known as *Ukrainizatsia*). For these reasons, we selected the 1920s as the second 'positive' period to be reviewed.

It appears that the textbooks are ambivalent about this episode. They present a cautious and qualified positive appraisal of the NEP. Turchenko (1995, 2002) and Kyl'chyts'kyi and Shapoval (2003) for instance both note that the conditions for the peasantry improved markedly after the authorities exchanged the rationing policy of the civil war period for taxation in kind. They further observe that the land redistribution scheme greatly benefited the poorest sections of the peasantry and that agricultural output rose sharply and had caught up with pre-revolution levels by 1927. The textbooks are even unreservedly positive about the government campaign to stimulate agricultural cooperatives, saying that the peasantry eagerly made use of these incentives to found cooperatives for the processing and sale of their products. Yet, it is argued that the Communist Party from the very onset had a much more comprehensive kind of cooperative in mind, and never abandoned the idea of a complete collectivization of agricultural land. Turchenko (1995, p. 189; 2002, p. 236) contends that this constituted a major threat which hung like the «sword of Damocles» over the peasantry. More fundamentally, he deplores that the freedom in the economic sphere was not matched by political rights, leaving the peasantry powerless and exposed to the arbitrariness and ambitious industrialization plans of the communist apparatchiks.

An equally hesitant account is given of the party-endorsed Ukrainianization campaign in the 1920s. On the one hand, this language policy is appreciated, as it «attracted many representatives of the Ukrainian intelligentsia to the process of cultural rebuilding, who sincerely attempted to serve the nation and to contribute to its social-economic and spiritual revival» (Turchenko 1995, p. 194; Turchenko 2002, p. 240). In a similar manner, the books value the achievements such as the reduction of illiteracy, the mass admission of Ukrainians into the student population and the expansion of Ukrainian-language education, publications and official documents. On the other hand, they argue that Ukrainianisation was not strong enough to have a lasting impact on the language regime in the most important sphere of public life, the Communist Party bureaucracy, where Russian remained the dominant language. Turchenko notes that many party officials, particularly Russian or Russian-speaking ones, were negatively disposed towards Ukrainianization, «sabotaging it in all possible ways» (*Ibid.* 1995, p. 194, 2002, p. 241). Moreover, the books accuse the Bolshevik regime of seeing Ukrainianisation only as a tool to indoctrinate the population with the communist ideology rather than as a goal in itself. Kul'chytskyi and Shapoval (2003, p. 200) for instance note:

The cultural activities of the state were mainly directed at the education of the masses in the spirit of communism. The party controlled the content of the national-cultural process and demanded that cultural life was national in form and socialist in content, so that it did not contradict the communist doctrine.

In sum, the books argue that the economic and cultural liberties of the 1920s were always subordinate to industrialization and the consolidation of the state and the party. As soon as the former began to seem as conflicting with these objectives, they were abandoned.

The third 'positive' period of foreign rule investigated here is Khrushchev's Thaw (1956–1965). This period is widely recognized as a welcome and promising change to the suffocating totalitarianism of the Stalinist era. It stands out for its increased openness, economic decentralization, diversification of industry, rising standards of living, flowering of national cultures, and rehabilitation of the victims of Stalinist persecution. The man who set this in motion, Nikita Khrushchev, is generally depicted as a rather rude and unsophisticated man with nonetheless good intentions. An authoritative source like the *Encyclopaedia Britannica* (EB) for instance describes him as «a patriot who genuinely wanted to improve the lot of all Soviet citizens» (*Ibid.*, 1994, p. 994). The BE also observes that

Khrushchev was a Russian who had grown up in Ukraine and that this facilitated the careers of many Ukrainians in Moscow. Khrushchev's 'Thaw' however is also remembered for its continuing Russification, failed agricultural experiments and rash diplomacy.

The textbook narratives of the Khrushchev era are very much in line with those of the other two 'positive' periods of foreign rule in Ukrainian history. On the one hand there is genuine appreciation for the reforms. Turchenko et al (1995, 2004) for instance note that the economic decentralization was conducive for the modernization of industry and the development of light industries, and that standards of living and the construction of new homes rose sharply in the second half of the 1950s. Similarly, they value the relative freedom of expression which is said to have enabled a resurrection of Ukrainian literature and arts. On the one hand, it is implied that the Soviet authorities are not recognizing the intrinsic value of the reforms, perceiving them instead as instruments for the attainment of other objectives. As Turchenko et al (1995, p. 56; 2004, p.124) phrase it:

The party leadership realized that without a certain measure of democratization it would not be possible to modernize the country, accelerate its economic development and maintain its status as a military superpower.

Turchenko et al are further never tired of reminding the reader that the freedom of expression was still very much restricted and that people who dared to cross the line were relentlessly persecuted. Moreover, they deplore Khrushchev's conviction that all Soviet nationalities would come closer together and eventually merge (*sblizhenia i sliania natsii*) into a Russian-speaking Soviet nation, claiming that it ushered in a renewed Russification drive that further weakened the position of Ukrainian in education, the media and other public domains.

As in the narratives of the other periods the textbooks refrain from highlighting the ethnic background of the people and characters discussed. This has the distinct advantage that ethnic others are not judged negatively. Yet, it also excludes positive appraisals. It could be argued that the Khrushchev era — par excellence — has all the ingredients for more positive evaluations of ethnic others given Khrushchev's own origin as a Russian Ukrainian, the careers of Ukrainians in central institutions and the socio-economic progress in Ukraine itself. The fact that the textbooks fail to portray Russians or other Soviet nationalities in a more favourable light could reflect the allergy Ukrainian historians have to the Soviet slogan of 'the brotherhood of all Soviet nationalities', but it could also be indicati-

ve of a nationalist motivated unwillingness to acknowledge the positive contributions ethnic others made to Ukraine's development.

Discussion

This article has examined how Ukrainian history textbooks portray the ethnic 'other' — both as foreign regime and as non-native national group. The most conspicuous feature of the textbooks is the unanimous condemnation of the foreign ruler — Russia in the years prior to the October Revolution and the Soviet Union in the years thereafter. The tsarist authorities and the Soviet regime are attributed malicious intentions, irrespective of their policies and the consequences for Ukraine. Never are the rulers in St Petersburg or Moscow perceived as being genuinely committed to the improvement of the living conditions and civic rights of Ukrainians. Always are they shown as being motivated by a determination to strengthen their hold on power and to consolidate the state vis-a-vis other powerful states in the international arena. The textbooks do not deny that there have been periods of relatively liberal rule when Ukraine benefited from economic and cultural reforms initiated by the centre, but they contend that the Russian and Soviet authorities had an instrumental attitude towards these reforms, never seeing prosperity and democratization as ends in themselves. As soon as liberal reforms were seen as conflicting with the consolidation of power and the unity of the state, the centre would abandon them, the books argue. It needs to be reminded that Tsarist Russia and the Soviet Union were, of course, not democratic regimes, which lends some credence to the argument that they were mostly driven by power considerations. Yet, it would seem to harsh a judgement to assign only bad intentions to these foreign rulers, particularly in the face of evidence from other sources which credit some Soviet leaders with positive moral qualities. The exceptionally critical accounts of foreign rulers are therefore likely to reflect a desire to find a solid justification for Ukrainian statehood and to foster strong feelings of patriotism among youngsters. They send the political message that prosperity and freedom for the Ukrainian people can only be guaranteed by an independent Ukrainian state (Shapoval 1999). In this sense the textbook narratives on foreign regimes have a distinct nationalist bias.

The same cannot be said about appraisals of the ethnic other as a national group. The majority of the textbooks analysed in this study refrained from putting ethnic labels on individuals or groups. The few instances where this does happen and where negative judgements fall onto Russians and Jews are counterbalanced by excerpts

criticizing ethnic Ukrainians or highlighting conflicting interests within the Ukrainian ethnic group. Only the failure of the books to present Russians, Jews or other non-Ukrainian groups in a positive light may be seen as an omission constituting a small ethnic bias. Nonetheless, the absence of any positive evaluations of ethnic others in combination with the harsh judgement of Tsarist Russia and the Soviet Union may well produce or maintain strong feelings of alienation among Russians and other minorities. These groups could well interpret the textbook rhetoric as a verdict condemning them for their 'collaboration' with the foreign regime in the 'suppression' of Ukrainians, and as a message telling them they are not welcome in Ukraine.

There is no reason, however, to end this paper with gloomy conjectures

The analysis has also shown that the newest generation of textbooks present more balanced accounts of inter-ethnic relations than the first series of textbooks. Moreover, although Kuchma's rule will not be remembered for its commitment to human rights, democracy and the rule of law, Ukraine's educational authorities have increasingly sought to involve international agencies in the preparation of educational reforms over the past ten years. From 1996, for instance, the Ministry of Education in corporation with the Council of Europe (COE) has organized a series of seminars and conferences in Ukraine on reforming the teaching of history and on the COE's Education for Democratic Citizenship program. Remarkably, the participants of these seminars (civic servants, teachers and textbook writers) were not afraid to be highly critical of the state of history education in Ukraine, urging textbook authors to write books that present multi-perspective views including those of minorities and encourage student creativity and critical thinking. One civic servant, for instance, denounced the current textbooks for ascribing intentions to historical leaders that they could not have possessed (Council of Europe 1999; 2000). The policy recommendations resulting from these conferences did not fall on deaf ears as the Ministry of Education incorporated them in the central requirements (the so-called State Standards) for the curriculum of the new 12 year school system. The new standard for the theme 'Knowledge of Society', which includes History of Ukraine, for instance, mentions the cultivation of tolerance and respect for other nations, critical thinking, responsibility, independent judgement, and the ability to make a conscious choice as key objectives of the new curriculum (Cabinet of Ministers of Ukraine, 2004, p. 3).

Not only higher circles are pressing for changes. There are movements at the grassroots level which suggest that there is broad support for reform. A survey among history and civics teachers conducted in September-October 2001 for instance found that making myths of past events and outdated approaches to the selection of facts and their interpretation in schools were mentioned as key problems in the current history courses (Verbytska 2004). Moreover, the all-Ukrainian Association of History Teachers Nova Doba has taken the initiative to develop an auxiliary textbook on Ukrainian history for the tenth grade in cooperation with the international umbrella organization of history teachers Euroclio and several foreign experts. This book (Komarov et al 2004) closely resembles western textbooks in approach and teaching method as it presents a variety of historical sources and encourages pupils to work independently and make their own inferences from the presented material.

All these events suggest that the importance of nurturing patriotism as a specific educational objective is diminishing in Ukraine, which bodes well for the portrayal of the ethnic other in history textbooks.

Наталія Яковенко: Дякуємо, слово для доповіді має професор Олександр Удод.

Удод Олександр (доповідь, авторська редакція)

«Зміст української історичної освіти в сучасній російській історіографії: стереотипи і міфи»

Зміст історичної освіти (як шкільної, так і вузівської), що є квінтесенцією історичної науки, а отже об'єктивно відображає рівень, стан, тенденції національної історіографії, завжди був і є предметом пильної уваги суспільства. Оновлення змісту історичної освіти, що втілюється у підручниках, є однією із «вічних» проблем, бо відноситься до динамічних систем, які характеризуються постійним пристосуванням до реалій сучасності [1]. Після 1991 р. українські підручники з історії (як із вітчизняної, так й із всесвітньої) перебувають також постійно під пильним критичним поглядом багатьох зацікавлених зарубіжних інституцій [19]. Підвищена увага до змісту історичної освіти в нашій країні пояснюється цілим рядом факторів: по-перше, Україна першою серед СНД (крім Російської Федерації, звичайно) створила повний комплект власних підручників з обох курсів історії, що викладаються в загальноосвітніх закладах; по-друге, викладання історії в школі добре віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історіо-

графії, її стан, наукові досягнення [21], бо авторами програм, підручників та навчальних посібників є, як правило, найвідоміші і найавторитетніші історики, які займаються вітчизняною минувиною (бути автором масового підручника в Україні все ще є престижним); по-третє, вивчення історії в Україні є організованим державою (має, по суті, статус легітимативної історіографії), а отже, відображає політичний курс країни і опосередковано свідчить про її державотворчий потенціал.

Справедливо підкреслював професор Станіслав Кульчицький, що «громадяни України сприймають підручник з вітчизняної історії як елемент державотворчого процесу, нарівні з територіальним розмежуванням держав, недопущенням подвійного громадянства і двох державних мов, утвердженням національної символіки як державної» [8].

Ось чому наші підручники з історії критично аналізуються саме нашими сусідами — Росією. В 1999 р. у Москві було реалізовано проект «Національні історії в радянській і пострадянських державах» (організатори — Фонд Фрідріха Науманна, Асоціація дослідників російського суспільства ХХ ст., Інститут російської і радянської культури ім. Ю.М. Лотмана Рурського університету в Бохумі). У виданій за результатами дослідження книзі [13] розглянуто унікальний процес творення національних історій у державах СНД. Особливий інтерес — до досвіду України. В дослідженні С. Константинова та О. Ушакова аналізуються українські підручники початку 1990-х років на предмет висвітлення в Україні історичного образу Росії. Т. Гузенкова назвала свою розвідку красномовно: «Українська історія: стратегія етнозахисного націоналізму». На її думку, «український етнозахисний націоналізм у значній мірі будується на запереченні Росії і російської історії, особливо радянської. В підручниках другої половини 1990-рр. Росія все частіше виступає в ролі агресивного, егоїстичного сусіда, що нав'язує свій лад і спосіб життя. Україна набуває образу колонії, а український радянсько-партійний апарат розцінюється як колоніальна адміністрація, що обслуговує інтереси окупаційного режиму і московських верхів» [13, 126]. Подібні висновки були зроблені російськими аналітиками після прочитання підручника Ф. Турченка, П. Панченка, С. Тимченка «Новітня історія України. Ч. II. 1945–1995 рр.» (К, 1995). У московській «Независимой газете» вона ж, Т. Гузенкова, в публікації «Жертва історії» бореться з північним сусідом» продовжує обурюватися відстоюванням українськими істориками права на власну історію. Під «жертвою історії» розуміється, звичайно, Україна [4]. А висвітлення в

наших підручниках проблеми русифікації, на її думку, переросло «в російсько-українське відчуження», набуло «апокаліптичного характеру» [13, 127].

І остаточний висновок: український націоналізм стає змістовою частиною освітніх програм. А тому Т. Гузенкова із задоволення констатує, що наприклад, в Криму історію до сьогодні викладають «за більш нейтральними в етнічному відношенні підручниками початку 1990-х рр.» [13, 128]. Але гнів Т. Гузенкової, очевидно, ще не досяг критичної точки, як це є в протистоянні між КНР, Південною Кореєю та Японією з приводу трактування останньою у своїх шкільних підручниках воєнної історії часів Другої світової [15]. Ніхто з російських політиків і вчених-істориків ще не відрізав собі жодного пальця.

Позицію російської історіографії щодо змісту історичної освіти в Україні можна було спрогнозувати і знайти їй пояснення в глибинних коренях велико-імперських настроїв більшості політиків і науковців (істориків) Росії. Майже як заповіт російському політикуму й істориками лунають з далекого 1893 р. слова барона О.М. Корфа (флігель-ад'ютанта Олександра II): «Не одни товары движутся по этой дороге [железной], а книги, мысли, обычаи, взгляды... Капиталы, мысли, взгляды, обычаи великороссийские и малороссийские перемешаются, и эти два народа, и без того так близко стоящие один от другого, сперва сроднятся, а потом и сольются. ... Пускай тогда украинофилы проповедают народу, хотя бы и в кипучих стихах Шевченки, об Украине и борьбе её за независимость, и о славной Гетманщине.» (журнал «Гражданин», 1893 г., № 38). Ще одним засобом стратегічного «перемішування» українців і росіян фон Корф вбачав у конкретній програмі «наводнення края до чрезвычайности дешевыми русскими книгами», що позбавить «малороссийскую литературу шансов скольнибудь существенно расширить круг читателей.» (Коментарі щодо нинішнього співвідношення російської і української книги як 9 до 1 на тлі «заповіту» Корфа є зайвими).

Росії не вдалося в першій половині 1990-х рр. нав'язати Україні свої підручники з історії («Просвещения», «Дрофы» та ін. видавництва): не оригінальні, не перекладні. Україна має свій національний підручник. Прямий тиск не вдався. Тому й почалася тривала компанія щодо дискредитації українського підручника з історії та експансії на книжковий ринок України. Ідеологічні інтереси російського істеблішменту тісно переплелися з економічними...

Чому з боку російської історіографії превалує вкрай негативна оцінка українських підручників? Які засади такої критичної позиції російської сторони? Причин багато. Найголовніші з них:

1) Росія бачить в Україні конкурента (суперника) на пострадянському просторі, насамперед, не в економічній сфері, а в гуманітарній;

2) імперські настрої великої частини росіян: «як окрема нація, ми для росіян не існуємо» (С. Кульчицький [9]);

3) ностальгія за СРСР, великою державою. В. Путін був щирий, заявивши 12 лютого 2004 р. у своїй програмі діяльності на другий президентський строк: «По моему глубокому убеждению, развал Советского Союза — это общенациональная трагедия огромного масштаба.» Подібні настрої росіян влучно охарактеризував Ігор Шафаревич («Путь из-под глыб». — Москва, 1991. — С. 90–91): «Это неумение видеть границу, отделяющую нас от других наций, отсутствие внутреннего убеждения в их праве существовать именно в их самобытности. Как часто приходилось мне слышать, что русские с каким-то наивным недоумением пытались понять, почему украинцы, белорусы или литовцы не хотят хорошенько выучить русский язык и превратиться в настоящих русских...»;

4) економічно-експансивна причина: із підкореного книжкового ринку України залишився один не захоплений Росією сегмент — навчальна література;

5) внутрішні процеси в самій російській історіографії, охарактеризовані Г.Д. Алексеевою: «В современной России наблюдаются противоречивые и опасные явления... — целенаправленное уничтожение памяти о прошлом и достаточно стихийное, весьма противоречивое её созидание... Народу России навязываются, активно внедряются в сознание широких масс исторические ценности столетней давности. СМИ при участии... историков распространяются идеи монархизма, идеологизированного православия, патриархальщины, общинности, корпоративности... Оголтелые западники гайдаровско-яковлевского толка, стремясь покончить с социализмом и марксизмом, заодно разрушают и основы национального сознания российского народа, цивилизации особого типа» [1, 90] (Це «м'яка» і «скромна» російська самооцінка стану їхньої історіографії).

З яких же міфологем і стереотипів виходять російські вчені-історики, характеризуючи (критикуючи) зміст історичної освіти (підручників) в Україні?

1. Головне мірило: є цей підручник антиросійський чи проросійський. Інші сюжети, окрім російсько-історичних, критиків не

цікавлять (Т. Гузенкова, С. Константинов, О. Ушаков, Л. Моїсеєнкова та П. Марциновський класифікували перше їх покоління як проросійські, а нові — антиросійські. При цьому критики допускаються великої методологічної помилки — змішування історії народів з історією політичних режимів (антинародних), інакше вони не вбачали б у війні більшовицької Росії проти України (УНР мається на увазі) 1918 р. тільки вияв «глибокої ненависти к России» [12]. А нейтральний опис у підручнику В. Власова, О. Данилевської для 5 кл. діяльності ОУН і УПА в роки II Світової війни (без жодної згадки Росії) вони взагалі назвали цинізмом, стверджуючи, що «УПА верой и правдой служила нацистам». Інших оцінок, очевидно, в Росії не пролунає, бо з початком XXI ст. там міцно знову ствердилась брежнєвсько-сусловська концепція Другої світової війни (Великої вітчизняної).

2. Більшість російських істориків, аналізуючи взаємини із сусідніми народами (українцями і білорусами), дотримуються концепції «загальноросійської культури», центральною частиною якої є теза про російський суперетнос («большая русская нация») з його безперервним розвитком від Давньоруської держави до імперії Романових. За оцінкою московського професора Л. Горизонтова, визнається що внесок малоросів і білорусів у загальноросійську культуру в XVII–XVIII ст. був більший, ніж внесок великоросів. Звідси роблять висновок: загальноросійська культура є законним надбанням малоросів і білорусів. А звідси вже — ідеологічна міфологема: наявність загальноросійської культури і мови зробили зайвим самостійний розвиток кожної з частин триєдиного народу у сфері високої культури. Отже, винайдено такий собі модернізований замітник віджилої теорії про «колиску трьох братніх народів».

До речі, коли вже вчені-історики перестануть оперувати зовсім не «вченими» термінами «братній народ», «братська дружба», «спільна доля» та ін.?

3. Російська історіографія, оглядаючи зарубіжну для неї українську історичну освіту (до кінця не погоджуючись із таким її статусом), традиційно виходить з дуже поширеного міфу про місіонерську місію російської держави (в усіх її історичних формах). Ось чому, ознайомившись з українськими підручниками, Борис Тарасов з подивом пише: «Нельзя не отметить то обстоятельство, что положительных оценок роли русского государства в истории отдельных народов и государств региона явно меньше, чем можно было бы рассчитывать... Учащимся навязывается представление о России как о соседнем, но чужом государстве.» [17]. Цікаво, які підстави є у наших колегах для сподівань на кращу оцінку

ролі російської держави? Так само апріорі російські історики розраховували й на особливу думку українських авторів підручників. Той самий Б. Тарасов пише: «Одними из наиболее принципиальных борцов за национальную самобытность оказались, как и следовало ожидать, украинские авторы. Начиная от популярных книг по истории для маленьких детей и кончая вузовскими учебниками, они последовательно проводят мысль о враждебном существовании Московского государства и Украины» [17].

4. Надмірна політизація історичної освіти в самій Російській Федерації адекватно транслюється на аналіз російськими істориками української історичної освіти. Для росіян «учебник истории — больше чем учебник» [11]. Лунають голоси про єдиний державний підручник історії. Є відверте грубе втручання держави у зміст підручників історії: досить тільки, для прикладу, згадати скандал навколо підручника І. Долуцького «Отечественная история. XX века.» [16]. Відверто політизованими були оцінки російської сторони нових українських підручників з історії для 5 кл., що вийшли в Україні до початку 2005/2006 н. р. Особливе обурення викликали сторінки, що присвячені Помаранчевій революції. Реанімувався методологічний підхід щодо «відстоювання» історичних подій, заперечувалось право українців на власну оцінку подій листопада — грудня 2004.

Російські історики взяли на озброєння слова В. Путіна, який теж висловився з приводу «казуса Долуцького»: «В своё время историки напирали на негатив, так как была задача разрушить прежнюю систему. Сейчас у нас иная, созидательная задача. Необходимо снять всю шелуху и пену, которые за эти годы наслоились. В учебниках должны быть изложены исторические факты, они должны воспитывать у молодёжи чувство гордости за свою историю и свою страну». А так як позиція російського керівництва щодо помаранчевих подій в Україні була занадто одіозною, то який вже тут предмет гордості? А тому за оцінкою російського політикуму та слухняних істориків і політологів — не було в Україні революції, був переворот. Крім критики українських підручників позиція Москви була підкріплена цілою низкою видавничих історико-політичних проєктів, реалізованих, наприклад, видавництвом «Європа» (Москва). Гліб Павловський у передмові до книги «Оранжевая революция: украинская версия» (Москва, 2005), відмовляючи в праві українців на революцію, на самостійне вирішення своєї долі, висловлював позицію щодо української державності, провівши деякі історичні паралелі: «Именно в августе 1991-го, а не в 2004-м Россия потеряла Украину, испугавшую-

ся — и справедливо — революционных безумств Москвы, оградившись от Ельцина *независимостью*. Та революція стоила нам і Союзу, і України». Ось такі й подібні стереотипи в мисленні росіян накладають свій відбиток на ставлення до української історії.

5. Російська історіографія та історична освіта продовжують відстоювати міфологему щодо української і російської історії як «єдиної вітчизняної». У російських підручниках «отечественной истории» присутні сюжети з української історії, в Україні російська історія — у всесвітній. Найбільшим гріхом українських істориків, на думку російських колег, є «сепарація історії України із історії Росії, позбавлення російської історії раз і назавжди статусу вітчизняної і переміщення її у всесвітню історію» [12].

6. Не погоджуються російські вчені з україноцентричним баченням всесвітньої історії, що стверджується в українській історіографії та історичній освіті. Різко критикуються підручники 8 кл. за показ України у загальноцивілізаційному процесі, за розгляд України як «географічного означення кордону між західною цивілізацією і східним «варварством» Руського православ'я». Гнів російських критиків викликає будь-яка спроба українських авторів показати внесок національних діячів культури і науки у світову культуру. Безневинна теза про досягнення у авіабудуванні, пов'язані з іменем конструктора з України І.І. Сікорського (1889–1972), викликає «наукову» оцінку: «Нового врага замовляли?» [12].

Стереотип, що зводиться до пошуку ворога, заповнив табір критиків українських підручників з російського боку і продовжує визначати основний лейтмотив аналізу нашої історичної освіти. А трагічний тон, який переважає в українській історіографії і освіті (така була історія — кривава, жертвна, яку важко подати тепер в рожевих тонах, хоч і лунають голоси про створення «позитивної» історії, позбавленої страждань і мортирологічного настрою) росіяни оцінюють відверто: «негативное и слезное отношение к истории, страдальческий вой, которым пропитаны новые украинские учебники истории» [12].

Як Україна реагує на такого роду «критику» історичної освіти з боку російської історіографії? Спокійно. Контакти вчених, експансія російської історичної літератури, Інтернет, спільної «круглі столи» уможливили сьогодні ознайомлення з російською оцінкою. Всі публікації, які згадувались, відомі в Україні. Та й публікувались вони, звичайно, з розрахунку на те, щоб їх прочитали саме в Україні.

Ми виходимо з того, що «українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу» [9, 13]. Ми приречені (в позитивному сенсі) на діалог з Росією. Контакти вчених-істориків є необхідними і корисними. Але мова, звичайно, не може йти про «спільний підручник». Ця ідея, висловлена некомпетентними політиками, дійшовши до професіоналів, закономірно була відкинута. Діалог з російськими істориками має бути за певних умов (правил, підходів), а саме: 1) підкреслювати позитивні моменти у взаємовідносинах України й Росії; 2) виховувати у молоді засобами історичної освіти доброзичливе ставлення до сусіднього народу, попереджувати ксенофобію; 3) при аналізі складних проблем історії, прикладів конфронтації, воєн вміти відділяти народ від політичного режиму. Зважати на те, що ніколи раніше наші народи не контролювали дії своїх правителів, які могли бути злочинними щодо інших народів або свого власного.

С. Кульчицький писав: «прагнути до встановлення доброзичливих відносин з сусідніми країнами, не треба замовчувати або пом'якшувати заподіяного нам у минулому лиха. Треба правдиво і без емоцій висвітлювати хід подій, виявляючи їх внутрішні рушійні сили і мотиви поведінки історичних діячів. Тоді історія, яка роз'єднує, не відкидатиме тіні на сучасність» [9, 98].

Такий же заклик прозвучав з уст В. Литвина у стінах Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова 7 грудня 2005: «Серйозною допомогою на шляху зближення багатьох позицій наших держав могло б стати справжнє зацікавлене пізнання національних історій, з усіма їхніми плюсами і мінусами, злетами і падіннями, величчю і, на жаль, безславністю. Безумовно, обидві держави повинні поважати вибір своїх народів, їх природне прагнення до національної самоідентифікації, побудови вільного громадянського суспільства» («Голос України». — 7 грудня 2005 р. — № 232).

Наталія Яковенко: Дякуємо, зараз у нас — запитання і відповіді.

Андрій Кіштимов: У меня два вопроса для двух докладчиков. Первый вопрос для доктора Янмаата. Вопрос такой: период Александра II вами охарактеризован как период положительный для российско-украинских отношений. На каком основании он внесен в позитив? И второй вопрос в продолжение этого: кроме периодов положительных и отрица-

тельных там есть еще большие исторические дыры. Как бы вы их охарактеризовали, то есть, что происходило в это время?

Герм Янмаат (перекладає Софія Грачова): Я відповідалиму англійською. Щодо правління Олександра II. В українських підручниках є щире визнання результатів політики лібералізації, що її провадив Олександр II. Згадано про скасування кріпацтва, якому приділено чимало уваги, і згадано, що воно мало позитивні результати в Україні, однак одразу після цього йде застереження. Підручники одразу повідомляють: «Так, але це було зроблено в інтересах поміщиків і держави, а також промисловців, тому що на початку промисловість потребувала робітників. Був попит на робітників, а доки існувало кріпацтво, промисловість не могла отримати робітників».

Я не можу дати детальної відповіді на ваше друге питання. Я відповім, як і на перше питання. Існує досить збалансована оцінка позитивних і негативних результатів політики російських царів і Радянського Союзу. Однак у підтексті завжди йдеться про те, що мотиви [цієї політики] були неправильні. Єдиним рушієм їхньої політики, також і позитивної, тієї, що дала позитивні результати, було прагнення посилити державу. Вони ніколи не дбали про людей, це ніколи не було їхньою істинною метою.

Віктор Іщенко: Доктор Янмаат, Ви охарактеризували період с 17-го по 91-й год как период иноземного правления Советского Союза, правда, выделили в этом периоде несколько позитивных моментов. В частности, это когда генеральным секретарем Центрального Комитета КПСС был Микита Сергеевич Хрущев.

Репліка: Первым.

Віктор Іщенко: Первым. Тот же Никита Сергеевич Хрущев был в другой период, который не обозначен вами как позитивный, он был первым секретарем Центрального Комитета Компартии Украины. Нет ли здесь известного противоречия?

Ян Жермен Янмаат: Здається, ви говорите про той період, коли він був першим секретарем Комуністичної Партії України. Поправте мене: це було в 1930-х?

Віктор Іщенко: С 1938-го по 1940-й.

Ян Жермен Янмаат: Так. Якщо чесно (і це дуже добре зауваження), я не вивчав період кінця 1930-х, те, як підручники пишуть про кінець 1930-х, зокрема, коли Хрущов діяв в Україні як відданий виконавець сталінської

політики, тому я не можу нічого про це сказати. Проте я приймаю ваше зауваження.

Леонід Горизонтов: У меня несколько вопросов докторам Менджецкому и Удоду касательно школьных учебников. В какой степени отражают школьные учебники состояние исторической науки? Второй вопрос — специально для доктора Удоды: что, на Ваш взгляд, отражает критика учебников? И третий вопрос этому же докладчику: что отражают ответы на критику учебников, иными словами, какое послание Вы вкладывали в свой доклад?

Влодзімеж Менджецький: Мы вчера услышали, что в Германии учебники пишут учителя. В Польше ситуация как-бы между Германией и Украиной: пишут и профессора университетов, и учителя.(нерозбірливо) Так, есть учебники, у которых высокий уровень исторической эрудиции, но в то же время есть учебники, в которых — исторические мифы, как утверждала историография довоенного периода. Проблема в том, что теперь у нас распространилась идея, что если учебник развивает те мысли, которые ему поставяет какая то ведущая историческая инсти-туция, чтобы только там не было явных ошибок, так пусть он идет. Поэ-тому — двадцать учебников истории, пятнадцать — польского языка для гимназий, 12–14 — по географии. И тут вы найдете все варианты.

Олександр Удод: Я хочу дати відповідь. В мене є додаткові факти, судження, висновки, для того, щоб проілюструвати як, на мою думку, шкільна історична освіта в Україні відображає стан історичної думки і стан нашої української історіографії. Я про це відзначав у своїх попередніх публікаціях, і в тезах, які були тут озвучені. На мою думку, стан історичної освіти в Україні — те, що закладено в програмах, підручниках, навчальних посібниках, — адекватно відображає стан української історичної науки. Аргументи: по-перше, візьміть склад авторів наших підручників з історії України і всесвітньої історії, і пройдіться по коридорах шостого-п'ятого поверхів Інституту історії. Таблички на кабінетах з прізвищами — це автори наших шкільних підручників. Директор Інституту історії України В. Смолій — автор шкільного підручника, два заступники — О. Кульчицький та О. Реєнт, заввідами — С. Віднянський, В. Верстюк — теж автори підручників. На мою думку, це були, так би мовити піонерні навчальні посібники, які здійснили певний переворот в історичній освіті — були нариси, вони використовувалися в школах з поглибленим вивченням, у гімназіях — це був навчальний посібник Наталі Яковенко (нарис із середньовічної історії України), і Ярослава Грицака — з сучасної історії — «Становлення модерної нації». Друге. У нас існує устале-

ний порядок грифування навчальної літератури. Її суть не в якійсь цензурі, а саме в науковій оцінці тієї чи іншої книжки, рукопису, підручника, навчального посібника.

Склад цієї комісії — це теж самі авторитетні науковці України, тобто, скажімо, слабкий у науковому відношенні проект, підручник не буде опублікований, не вийде у світ. Ще раз підкреслюю, це моє переконання: сьогодні історична освіта адекватно відображає стан української історіографії. Стосовно того, чому я за таку тему взявся і чи був тут якийсь месідж, чи був підтекст, скажу таке. У нашій традиції, я кажу про видавців шкільних підручників, про тих, хто їх пише, аналізує, критикує, вже є давно, понад півтора десятки років, ми, можна сказати в лапках, самі «про-вокуємо», щоб наші підручники хтось критикував, аналізував. Але критика мається на увазі з науково-історичної, з методологічної точки зору, з точки зору методики. Ми співпрацюємо з Інститутом міжнародних досліджень підручника імені Георга Екерта, який знаходиться в Брауншвайзі (Німеччина). За результатами такого взаємного аналізу, діалогу, з'явилося те видання, яке ви бачите у Георгія Касьянова «Українська історична дидактика». Якщо порівняти, як там аналізуються підручники, із тими проектами, які я назвав, що виходять в Росії — п'ять проектів видавництва «АИРО-20», за редакцією Аймермахера і Бордюгова, і співставити, то в московських виданнях — занадто політизована відверта критика. От ми вчора посміялися, коли почули як в Білорусії аналізуються підручники, які там терміни вживаються, словесні штампи, отаке сьогодні можна знайти і в цих російських виданнях. Ми за те, щоб була критика, вона на користь, поліпшує стан з історичною освітою в Україні, але вона не повинна бути політизованою, вона не повинна зводитися до народження нових етноісторіографічних стереотипів. Ми за діалог із російськими вченими-істориками на абсолютно рівноправних засадах. У нас своя національна історія, в Росії — своя національна історія. Діалог, контакт, потрібен для того, щоб розмежувати спірні питання нашого спільного минулого.

Наталія Яковенко: Дякую.

Георгій Касьянов: У мене запитання до пана Менджецького щодо підручників. Там, наскільки я зрозумів, зникає, зменшується присутність України в підручниках польських. Я хотів би запитати: є ще хтось або щось, що теж зникає, крім українців — євреї зокрема

Влодзімеж Менджецький: Еврейских сюжетов достаточно много, в то же время уходят сюжеты о «восточных соседях». Польша направляется на Запад, в социальном, глобальном смысле, и для поляков теперь вос-

точный вектор выглядит как бы не очень важным. Выглядит так, как будто мы хотели бы с Украиной жить как можно лучше, и в то же время не слишком ею интересоваться, а заниматься направлением на Запад. Поэтому — чем меньше, тем лучше. Это очень плохо.

Репліка з залу: Никуда вы от нас не денетесь [Сміх].

Влодзімеж Менджецький: Я знаю, просто эффект такого направления есть уже в книжках. Я говорил о книжках, которые вышли в 1999-2004 годах, так что это самые новые издания. И еще меньше России и россиян. Просто мы уже не строим свою идентичность на контакте с Россией. Теперь есть учебники, в которых информация о национальных восстаниях — январском или ноябрьском — одна страница. Еще десять лет тому это были два-три раздела. Теперь это одна страничка — и все.

Леонід Горизонтов: Очень странно с точки зрения самой логики польской истории!

Влодзімеж Менджецький: А есть целые разделы о жизни в городке в XIX веке, например, или в Кракове в Средние века. Просто это совсем другая идея. Намного меньше политики, меньше россиян, и намного меньше украинцев. Белорусов почти нет. (Сміх у залі).

Олексій Толочко: У мене декілька запитань до пана Удода, оскільки, я сподіваюсь, риторика Вашого виступу запрошувала до дискусії. Через те я відгукуюсь на неї. Але перш дозволю собі ремарку, що той проект барона Корфа дуже легко нейтралізувати: треба заборонити книготоргівлю і залізницю. Судячи з вчорашнього звіту Укрзалізниці, дороги у нас скоро перестануть існувати, так що все буде в порядку. А запитання такі. Перше простіше: Вас здивувало, що в Росії не сприйняли внесення сюжету з Оранжевою революцією в підручники. Ви вважаєте, що цей сюжет там мусить бути. Мене така реакція не здивувала. Хочу Вам нагадати, що половина населення України не вважає за потрібне, а тепер, я думаю, і дві третини населення. Але запитання інше: яка з вашої точки зору дистанція від події до канонізації її в нормативному курсі історії? Друге запитання. Якщо я правильно Вас зрозумів, Ви говорили про цілеспрямовану інституціонально підтримувану в Росії кампанію дискредитації українських підручників. І метою цієї кампанії, якщо я знову ж таки правильно Вас зрозумів, Ви вважаєте агресію на ринку навчальної літератури. Агресія очевидно передбачає завоювання, окупацію і домінування на цьому ринку. Як це в принципі можливо на ринку, який монополізований державою, абсолютно закритий для іноземного втручання і

контролюється відповідними органами цієї держави? Чи принципово можлива така агресія, чи це уявні наші побоювання, страхи, які живляться чимось іншим?

Нарешті, третє запитання: мені здалося, що вчора ми домовилися, що підручники, тим більше шкільні, не мають відношення до академічної науки. Вільфрід довго розказував нам, що це має відношення до політики, а не до науки. Ваша теза, наскільки я розумію, абсолютно протилежна — українські підручники добрі тим, що вони відображають стан академічної історіографії. Критика їх росіянами погана, бо вона — політиканство. Чи не бачите Ви тут суперечності? Чи готові Ви стверджувати, що підручники абсолютно адекватно відображають академічну дисципліну і не несуть в собі цього елементу історичної політики? Дякую.

Олександр Удод: Відповім коротко. Я намагався це в своїй доповіді реалізувати і Олексій Толочко так запитання своє задавав, що показав свою позицію, і в цілому я, зрозумів, що він теж поділяє мої погляди. Дійсно, коли ми написали два підручники для п'ятого класу «Вступ до історії України» і закінчувалися вони (у кого півтори сторінки, у кого — менше) сюжетом про Помаранчеву революцію, робилося це абсолютно свідомо, виходячи з тієї традиції, яка склалася в українському підручничотворенні. У нас завжди, кожного року, коли видається підручник, який доводить історію до сучасних подій (якщо підручник видається в серпні) то намагалися події довести, скажімо, до липня даного року. Немає в Україні традиції так званого «відстоювання» історичних подій або дистанції, як це є в деяких європейських державах — до п'ятдесяти років і таке інше. Колись у Франції сучасна історія викладалась тільки до завершення Другої світової війни, до 1945 року. Навіть у 1980-х роках закінчували новітню історію 1945 роком. Сучасність віддавали на відкуп політологам. У нас, очевидно, через те історики виконують «небезпечну місію» давати історичну оцінку сучасним подіям (що в принципі майже неможливо), що у нас політологія почалась з 1991 року. Коли вона набере обертів, коли вона стане рівноправним шкільним предметом — не зрозуміло. Тому у нас отакого «відстоювання», дистанції немає. Сучасні події мають бути висвітлені в шкільних підручниках з історії. По-друге, дискредитація і агресія. Абсолютно переконаний, з тих матеріалів, які у мене зібрані, а повірте, в липні-серпні 2005 року сюжети про наші підручники про «помаранчеву революцію» (такий штамп тоді був) пройшов по 22 каналах телебачення. У пресі, особливо московській — від «Независимости» до «Комсомольской правды» — була страшна, небачена реакція. Але вона була не на історію, не на історичну освіту, не на підручники. Вона була щодо оцінки самої Помаранчевої революції. І все таки, коли проводилося інтерактивне опитування, більшість громадян (52 %)

висловились за те, щоб сюжети про Помаранчеву революцію були у шкільних підручниках. Отже ми поступили тоді абсолютно правильно. А дискредитація йде, продовжується стосовно Помаранчевої революції. І тепер ясно, що вони будуть дивитися, а що ми будемо робити з цими підручниками після березневих виборів. Я, знаючи долю нашого українського підручника, можу, на жаль, песимістично прогнозувати: не виключено, що коли прийдуть до влади інші сили, почнеться процес вилучення їх із шкіл, як це робилося із підручниками, де були сюжети про Звягільського.

Репліка Олексія Толочка: Може було б не писати зопалу, і не довелося б вилучати.

Олександр Удод: Але позбавити наших дітей, тим паче п'ятикласників, наукового фахового висвітлення у підручнику самої знаменної із сучасних подій у нашій історії, найважливішої в останні п'ятнадцять років, такого ми не можемо допустити.

Андрій Кіштимов: Пока я здесь, хотел бы все ж таки прояснить ситуацию именно в украинской историографии. Мои украинские коллеги между еще успеют поговорить, а вот у меня такой возможности в ближайшее время не будет. Все-таки я бы хотел уточнить: в выступлении прозвучало, что учебники адекватны академической историографии. Причем прозвучало это очень странно. Сначала Вы говорите, что Станислав Владиславович — автор учебника и естественно своя историческая версия у него есть. Там она и изложена. Но перед этим Вы говорите, что версии Станислава Владиславовича и Ваша диаметрально расходятся. Он говорит, что была общая история Украины и России, а Вы говорите: «Нет, не было общей истории Украины и России». И это две историографические версии, которые никак не могут быть адекватными.

Станіслав Кульчицький (репліка): Было общее прошлое.

Олександр Удод (репліка): Це питання термінології.

Андрій Кіштимов: Я взял цитату из текста: «Українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу (посилання на Кульчицького «Україна і Росія: переваги і небезпеки особливих відносин. Роздуми історика». — Київ, 2004). Это я так понимаю. Может быть тут трудности перевода, но насколько я понимаю «спільна історія України і Росії» — это и есть «общая история Украины и

России». Здесь я слышу версию, что общей истории Украины и России нет. То есть налицо две историографические версии. При этом я слышу утверждение, что школьные учебники следуют одной и той же академической историографической версии. Но я их вижу две. Поэтому я хочу все таки уточнить, о чем идет речь. Я понимаю, что есть отдельная история украинской государственности, есть отдельная история украинской культуры, отдельная история украинской политики. Но, насколько я понимаю, есть и такие исторические явления, как, например, Вторая мировая война, которые являются общей историей для Германии, для Беларуси, для Украины, для России и для кого угодно. Или ее следует понимать так, что у каждого была своя война?

Олександр Удод: Я підтверджую те, що я сказав. Дійсно, Станіслав Владиславович вживає термін в цьому сюжеті як «спільна історія» і тут же я дав пояснення, що я, наприклад, вживаю інший термін (це стосується тільки термінології). Тут коректніше було б сказати про «спільне минуле». Це аж ніяк не якась там інша історіографічна концепція. Це питання тільки термінології. Це, те про що вчора постійного говорив Леонід Опанасович і те, про що я казав, коли сьогодні ми згадали «віктимність». Це трактування терміну. За цим іншого немає. І все таки, на мою думку, підручники з історії адекватно відображають стан історичної науки. В цьому жанрі — жанрі підручника. Це основи історичної науки, ази.

Наталія Яковенко: Заключне слово — Леонід Опанасович [Зашкільняк].

Леонід Зашкільняк: Під час цієї сесії ми пройшли три дуже цікаві етапи. Вони пов'язані і дають можливість виробити спільну думку. У першій доповіді професора Менджецького (до речі професор Менджецький сам є автором шкільних підручників) дуже добре показано, дуже добре прозвучало, що кожен історик або автор підручника все одно користує з тих знань, які здобуті іншими. З тих конструкцій, які існують на даний час в науці. Якраз українці в польських підручниках — це є відповідний, так би мовити, стан знань і значною мірою стереотипів, котрі, якщо немає нових знань, беруться з попередніх стереотипів польської історіографії, зокрема стосовно УПА, козащини і т.д. Але доповідь шановного колеги Янмаата показала, на мою думку, еволюцію українських підручників, української історіографії в цілому. Це взагалі дуже складна і дискусійна тема про те, наскільки підручники повинні бути науковими чи інструментальними. Наталія Миколаївна про це писала в «Двох Клію» в свій час в «Критиці». І це дуже складна проблема, бо ми розуміємо, що підручники — це є в принципі політичне конструювання. Наскільки воно політично-наукове чи науково-політичне — це проблема кожної окремої країни, по-

літики і т.д. Нарешті третя доповідь — це доповідь шановного колеги Удода, яка, так мені видається, продовжила думку Янмаата, що наші підручники кращі, ніж вони були в середині 90-х років. Ми відходимо від певних політичних навіяних конструкцій і стереотипів, і більшою мірою тепер звертаємось до науковців, котрі у нас разом з вчителями намагаються сконструювати таку науково-політичну версію історії України і всесвітньої історії. І я тут погоджуюся з тим, що сказав колега Удод, що зміст наших підручників сьогодні кращий і він краще відбиває ті дискусії в українській історіографії, які відбулися в середині і другій половині 90-х років, коли критикували українську історіографію за надмірну одномірність, за її політичну заангажованість, слугування кон'юнктурним інтересам. Це мало свій наслідок, як мені видається, сьогодні наші підручники кращі, вони більш наукові, хоча безперечно ідеалу вони ще не досягли.

Наталія Яковенко: Маємо перейти до виступу диспутанта, Павла Полянського з Міністерства освіти і науки, нам повідомили, що його немає, пан погодився замінити колегу.

Георгій Касьянов: Вчора пізно ввечері Павло Броніславович [Полянський] зателефонував, сказав, що його викликали в Кабмін на 9 годину, я думаю, що він там і далі перебуває, тому він попросив мене взяти функцію коментатора. Я спробую це зробити. По-перше, я хотів би згадати, що всі три доповідачі є, можливо, найбільш компетентними в цій галузі. Пан Янмаат займається проблемою, яку він вже висвітлює, мабуть, років сім, чи навіть більше. Це на Заході практично єдиний фахівець, який настільки глибоко і довго займається проблемою націоналізації освіти, і відповідно, національних підручників, а пан Менджецький, як ми вже сказали, є автором підручника, і в Польщі мав відношення до вироблення політики створення підручників, і пан Удод є головним редактором видавництва «Генеза» — одного з найбільших видавництв, а може й найбільшого видавництва, яке видає підручники, принаймні, гуманітарного циклу. З іншого боку, дискусія, яка відбулася, підтверджує важливість того, що ми включили в нашу програму, а саме — окремої сесії по підручниках.

Якщо подивитися на світову літературу з підручників, то я мушу повідомити, що в жодній країні немає людей, задоволених підручниками. Ніде. Тому ці дискусії будуть завжди, тільки рівень задоволення/незадоволення відрізняє підходи. Тепер по доповідях.

Дуже цікаво в доповіді пана Менджецького прозвучало про стереотипи, які існують стосовно українців... Я звернув би увагу на те, що в польських підручниках повторюються стереотипи, які є в українських підручниках. Те, що українці самі про себе наголошують, наприклад, що вони го-

дували Європу і Росію, в Польщі теж цей стереотип підтверджується, і це дуже цікаво з погляду ціннісної орієнтації. Дуже цікаво пролунала теза про те, що включення Польщі до ширшого європейського простору вже формальне, оскільки Польща стала членом Європейської унії, дуже швидко переорієнтувалося підручникотворення на інший вектор, і відповідно швидко зникає, згасає інтерес до «Сходу». І я цілком згодний з тим, що це надзвичайно небезпечно. Не буду пояснювати, чому. Це зрозуміло і так.

Щодо доповіді пана Янмаата, очевидно, надзвичайно добре структуровано всі функції, які виконує образ Іншого. Дуже цікава думка щодо двох поколінь підручників, і вона лунала в інших доповідях. Отже, ми бачимо, що три різні доповідачі відзначають спільну тенденцію, що змінюються покоління підручників і характер цих змін визначається передусім політичною кон'юнктурою. Можливо, варто було би прокоментувати це в тому сенсі, чи підручники справді змінюються. Я також з цим погоджуюся, але хотів би більш коректно сформулювати щодо змісту цих підручників, що він справді радикально змінюється. Очевидно, в підручниках важко щось радикально змінити. І саме з погляду світоглядної оцінки, я б не сказав, що так вони вже серйозно і змінюються. І мушу сказати, що їхня якість, навчальна якість, залишається низькою. У мене також було запитання, і тепер є коментар, щодо царювання Олександра II. Цікаво що те, що пан Янмаат оцінює як позитивний, той період, який в українських підручниках подається надто односторонньо, як період гноблення і переслідувань. У нас постійно відбуваються на цю тему дискусії з моїми колегами. Поряд з цим, у нас все XIX століття фактично перетворюється на історію «національного відродження», тоді як в рамках глобальних подій XIX століття — довгого XIX століття, те, що ми зараз називаємо «національне відродження», було явищем маргінальним. Тобто, виокремлюється те, що було маргінальним і стає магістральною історією. І в цьому сенсі царювання Олександра II досить негативно оцінюється в українських підручниках, тому, що там був Емський указ, і там був Валуєвський циркуляр, які в рамках того коридору, що зветься національним відродженням, є надзвичайно негативними подіями, з відповідними оцінками. А щодо тези про те, що зменшується пряме ярликування Іншого, зокрема росіян, в підручниках, я з цим погоджуюся.

За моїми спостереженнями, це також відбувається в новій генерації. Але на мій погляд збільшується контекстуальне негативне ярликування Росії і росіян. Якщо раніше говорили про варварів, як це було зацитовано, то зараз виглядає як контекстуально негативне. Я наведу одну цитату, яку люблю наводити постійно. Це цитата з підручника Турченка, якого я дуже поважаю як вченого, для 10 чи 11 класу, я не пам'ятаю. Цитата звучить, не дослівно, але приблизно так: «Ще не розвіявся трупний смо-

рід в спустілих українських хатах, (це було 32-33 року) як з півночі, в основному з Росії, вже пішли ешелони з переселенцями». А далі коментарів немає. Тобто, контекстуально вибудовується відповідна картина: спустошені хати, і вже їдуть туди росіяни-зайди. І якщо ми говоримо про друге покоління, мені здається, дуже потрібна дискусія для того, щоб уникати таких речей. Бо, знаєте, по молоді видно, що вже є покоління, для якого ксенофобія — частина світогляду.

Далі виступ пана Удода, надзвичайно полемічний. І я впевнений, що це зроблено спеціально для того, щоб якось нашу дискусію активізувати. Я з цим цілком згодний. В мене є певні коментарі щодо змісту. Ми часто, коли говоримо про підручники, встановлюємо певні понятійні рамки. Ну, наприклад, коли ми говоримо: «Росія щось робить, Росія щось хоче» і так далі. І тут трапляється антропоморфізація Росії, Росія стає таким живим тілом, живою істотою, яка чогось хоче і добивається. Мені здається, треба якось коректніше формулювати, говорити про те, що в Росії є певна тенденція, певні сили, певні люди, певні партії і так далі, які хочуть цього, але в Росії є інші люди, інші науковці, автори і так далі, які зовсім інакше оцінюють ситуацію, які налаштовані зовсім на інші речі. І сам Олександр Андрійович, власне, подав приклад цього, коли процитував Алексєєву і дав погляд з іншого боку. Я не став би Мойсеєнко і Марцинковського відносити до російських істориків, вони ж з Криму

Олександр Удод: Вони дійсно з Криму, але ж відображають позиції російської сторони і стереотипи сучасної російської історіографії.

Георгій Касьянов: В цьому сенсі так. Там у них скажімо, Таврійський університет, у них свої проблеми, тобто не треба їхню позицію екстраполювати на більший загальний випадок. Надзвичайно важливу проблему Олександр Андрійович зачепив, це проблема термінології. Терміни, які вживаються і в підручниках, і в дискусіях про підручники. І ось цей приклад з віктимністю-жертвністю — це надзвичайно важливо, а якщо говорити про термінологію, то при аналізі підручників завжди є певна вибірковість. І, власне, Олександр Андрійович це продемонстрував у своєму виступі. Реагувати і далі треба спокійно. Я з цим абсолютно згодний. Справді, в російському істеблїшменті є ті люди, про яких Ви говорили, і я згодний з оцінкою статті Ушакова, але це, здається, 2000 рік, чи навіть раніше вони про це писали. Але знов-таки, коли ми дискутуємо, варто орієнтуватися на тих, хто більш диференційовано до цього підходить в Росії і, як Ви говорите, більш спокійно, адекватно. Власне, з ними і варто налагоджувати діалог і вилучати тих, хто реагує неадекватно. Щодо відповідності підручників розвитку науки. Я не згодний з тим аргументом, що як-

що академік пише підручники, то це означає, що підручники адекватно відповідають вимогам часу. Вони відповідають адекватно позиціям тих академіків, які пишуть ці підручники, але це не означає, що вони відображають всю українську історіографію. Те, що написала пані Наталя Яковенко — це не є підручник, хоча і написано, що це навчальний посібник, але це не навчальний посібник, а те, що написав Грицак, не є монографією, хоча він захищав її як монографію, але це як раз і є навчальний підручник. Тобто з особливостями цього проекту національного, відбулася ця підміна понять. І далі, ви знаєте, в нас давно триває ця дискусія щодо якості підручників. Я висловлюю особисту думку: я вважаю, що не дуже добре те, що наші шкільні підручники пишуть поважні вчені. Вони в науковому сенсі справді часто навіть бездоганні. Але в сенсі методики, дидактики і так далі, вони бувають, м'яко кажучи, нудними, нецікавими, важкими. Олександр Андрійович[Удод], це я не про вас...

Олександр Удод: Я ще не написав...

Георгій Касьянов: Я дітей питаю, учителів. Не хочу говорити про те, чи ці підручники взагалі цікаві. Там маса, маса проблем, ми будемо ще про це говорити і далі і на інших зустрічах. В будь-якому разі, моя позиція абсолютно тверда і непохитна, скажімо так. Я вважаю, що підручник мають писати, або брати участь в підготовці підручника, люди, які мають контакт з дітьми, які мають розуміння того, що таке робота з підручником саме в школі, коли цим підручником діти там одне одного по голові б'ють.

Отже, мабуть можемо завершувати. Надзвичайно цікава сесія вийшла, і я впевнений, що друга половина буде ще цікавішою. Зараз — перерва на каву.

Сесія 3

Magistra vitae? Образи Іншого в шкільній історії (продовження)

Георгій Касьянов: Шановні колеги, ми наближаємося до завершення Ми маємо закінчити о пів на третю. Я пропоную рухатися далі. У нас у другій частині сесії, на жаль Павло Броніславович Полянський не зміг прийти, а оскільки я вже взяв на себе функцію його альтер-его, буду вже далі рухатися. Наша сесія продовжується — її тема: «Образ Іншого в шкільній історії». Слово надається пані Наврацькій з Варшавського університету з доповіддю «Конструювання історії: євреї в польських підручниках».

Моніка Наврацка (доповідь, авторська редакція)

Constructed histories: Jews in the Polish textbooks

Przedstawiam substancje narracyjne (termin zapożyczony od Ankersmita za Topolski 1990, s. 71–72) odnoszące się do Żydów, stosunków polsko-żydowskich, Izraela – jako przykład kreowania historii, języka, w podręcznikach dla 3. klasy gimnazjum. Ze względu na ograniczenia referatu, prezentuję państwu jedynie najistotniejsze i najjaskrawsze przykłady narracji.

Z analizy, opartej na założeniu interdyscyplinarności zainteresowań i metod badawczych etnografii, etnologii, antropologii kulturowej, wynika, że teksty podręczników tworzą wizerunki, mające wiele cech wspólnych – posługują się podobnym słownikiem a różnice zawierają się w konstrukcji, w której znaczącą rolę odgrywa interpretacja.

Rolą edukacji jest wprowadzenie młodego człowieka w uniwersum danej kultury (Kuligowski, Zwierzchowski 2002, s. 8), można zatem poddać refleksji to, co uważane jest za owo uniwersum i przedstawienie tego na stronach podręcznika.

Dla antropologa szczególnie ciekawym aspektem analizy gotowych produktów kultury, tu podręczników, jest kontekst tworzenia świadomości historycznej. W szczególności, że szkoła stanowi jeden z głównych elementów ją tworzących, jak również stoi przed zadaniem racjonalizacji sumy wiedzy zdobywanej z różnych źródeł. Interesujące jest, jak na kartach podręczników tworzy się historię ludzi, kultur, historię odmienności, idei narodu, obcości, swojskości itd.

W analizie 11 podręczników szkolnych znajdujących się na rynku w roku 2002 skupiłam się na substancjach narracyjnych odnoszących się do XX wieku. Proponowana analiza może być przydatna, gdy analizujemy obecną rzeczywistość z wyobrażeniami społecznymi, wiedzę o przeszłości ze stereotypami.

Zastosowałam potrójną interpretację tekstu (dzieła, autora i odbiorcy), czyli metainterpretację (Topolski 1996a, s. 110), w której warto zwrócić uwagę, że historyk zawsze relacjonuje wyniki badań, występuje w masce narratora, który narzuca swoje beliefs, obrazy rzeczywistości (Topolski 1996, s. 10 i nast.). Koresponduje to z myślą, że każdy, kto usiłuje nadać sens przeszłości, musi ją wpierw wynaleźć (invent), by ją odkryć. Należy przez to rozumieć, że nim wydarzenia, procesy, jednostki, instytucje etc. zostaną przedstawione muszą być imagined – wyobrażone. White pokazuje, że już samo zastosowanie formy, określonego języka narracji ujawnia ideologię. To, co ma być odbiciem rzeczywistości, jest w istocie konstrukcją, tworzącą efekt realności (Domańska 2000, s. 13).

Zrozumiały opis rzeczywistości można uzyskać pod warunkiem rezygnacji z pewnych historiograficznych obszarów, kształt opisu w większym stopniu uzależniony jest od tego, co nie jest w nim umieszczone niż od tego, co jest w nim zawarte (White 2000, 93–94).

Biorąc powyższe pod uwagę, można stwierdzić, że podręczniki dla szkoły podstawowej przystosowane są do etapu rozwoju intelektualnego uczniów; są uproszczone. Dlatego w największym stopniu pokazują tzw. prawdę bajeczną. W szkole średniej historia w znacznie większym stopniu powiązana jest z ustaleniami nauk historycznych (Ronikier 2002, s. 8). Poza tym, jak twierdzi Sanojca (Sanojca 2003, s. 8) podręczniki wyrażają najistotniejsze elementy stereotypów a oddziałują na dzieci i młodzież.

Wśród zadań, jakie stawia sobie państwo, jest kształtowanie postawy patriotycznej. W zadanie to bezpośrednio wpisuje się szkolnictwo, które wg Bourdieu i Passerona jest zabezpieczeniem międzypokoleniowego przekazu kultury.

Narzędziem polityki nacjonalistycznej (odwołuje się tu do konotacji języka angielskiego) jest m. in. przymusowe, kontrolowane przez państwo szkolnictwo podstawowe oraz mass media, dzięki którym przekazuje się ideologię narodową (Anderson 1997, s. 105, 116).

Jak twierdzi Anderson [p]owinność zapominania o tragediach, o których należałoby nieustannie przypominać, staje się charakterystycznym narzędziem konstruowania narodowych genealogii (Anderson 1997, s. 193–199). Komentarzem do powyższych stwierdzeń może stać się pojawienie się do niedawna nieistniejących w polskich podręcznikach tematów «drażliwych» i trudnych: historii pogromów, szmalcownictwa, polskiej winy w Holokauście.

Jak twierdzi Anderson państwo prowadzi kampanię historiograficzną, czego swoistą realizacją jest przemysł wychowawczy (Anderson 1997, s. 194). Zaś w polskim przemyśle wychowawczym dominuje idea narodu nad historią państwa, także zauważalny jest prymat polityki. Poza tym dominuje wiktoryjne i martyrologiczne ujęcie historii przeszłości narodowej (Rulka 1984, s. 115–117).

Edukacja czyli inżynieria kulturowa wg Gellnera jako najważniejszy przemysł społeczny (1991, s. 123, 50–51) s. 50–51) znajduje swoje odbicie w każdym jej elemencie, między innymi w deklarowanych celach polityków. W exposé premiera z 1997 (Biblioteczka Reformy 16, s. 3–4) wynika, że celem wprowadzanej ówczesnie reformy miało być kształcenie osób przydatnych w gospodarce, dumnych z siebie. Jednym z wielu celów w nauczaniu historii jest [p]ogłębianie i umacnianie postawy patriotyzmu (j. w. s. 21).

Powyżej tylko zarysowane rozważania pokazują historię jako proces, konstruowanie i jej język, jako wybr strategii pisania.

W procesie nauczania podręcznik pełni bardzo ważną rolę – z nim pracuje się więcej niż z nauczycielem (Eden 1997, s. 13), poza tym jest podstawą pracy samodzielnej. Teksty z poddanych analizie podręczników stawiają więcej pytań, domysłów (co Autor miał na myśli?) niż odpowiedzi. Często niefortunne sformułowania (nieprecyzyjne, niejednoznaczne, metaforyczne, kolokwialne) nie służą tworzeniu czytelnego przekazu. Poza tym warstwa teoretyczna, retoryczna, perswazyjna zupełnie nie jest brana pod uwagę w recenzjach, choć ana-

liza języka pokazuje, że ma ona niepodważalnie znaczący, kreujący, sugerujący wpływ na odbiór tej narracji.

Z mojej analizy wynika, że na pierwszy plan wybijają się strategie polskości. Opis substancji narracyjnych w podręcznikach odnoszących się do Żydów nie daje prostych odpowiedzi. Można wręcz zauważyć, że zależnie od opisywanych okresów autorzy w różny sposób radzą sobie z konstruowaniem tekstu. Jednak tym, co znacznie utrudnia śledzenie wywodów jest właściwie brak ukazania kontekstu – historii idei, historii społecznej, tego jak zmieniają się znaczenia, zawartość semantyczna używanych określeń (np. naród, obywatel, narodowość). Brakuje wyraźnego określenia tego np. kiedy Żydzi stają się osobami pochodzenia żydowskiego np. raz mówi się o obywatelach polskich narodowości żydowskiej (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 345), gdzie indziej o obywatelach pochodzenia żydowskiego (Wojciechowski 2001, s. 170- 171), w innym tekście o obywatelach wyznania mojżeszowego (Przybysz, Włodarczyk, Jakubowski, 2002 s. 160). Gdzie indziej nie zostaje wyjaśnione, co oznacza syjonizm dla historii wieku XIX i XX, i jak np. używano tego pojęcia w Polsce latach 70 ubiegłego stulecia.

Z zamierzeń programowych (odnoszących się także do podręczników) wynika generalnie, że nie kładzie się nacisku na bohaterów historii (osoby), a raczej na wydarzenia. Jednak gdy historię wydarzeniową zestawimy z celem ustawodawcy, m. in. kształtowanie patriotyzmu, można wyciągnąć wniosek, że chodzi także o pozytywne wartościowanie polskich bohaterów, przy czym cechy te są raczej zawarte w obrazach innych, obcych, aniżeli formułowane eksplicitnie. Można zatem uznać, że cel państwa w tym przedmiocie jest w podręcznikach realizowany.

Przy prezentacji Żydów, stosunków między Polakami i Żydami różnice widoczne są w interpretacji i opisie faktów (zwłaszcza poprzez dobór słownictwa, składnię – używany w nich język). Ikonografia powtarza informację tekstu głównego podręczników. Można uznać, że podręczniki realizują zamierzenia ustawodawcy – pokazują wydarzenia z dziejów z elementami historii społecznej.

W wielu podręcznikach widoczne są próby stosowania political correctness: mocne stwierdzenia obwiniające Polaków o obojętność czy antysemityzm są równoważone stwierdzeniami o pomocy udzielanej przez nich Żydom w okresie II wojny światowej. Wiele tekstów wręcz uczestniczy w dyskusji o polskiej winie, wyrażające się np. w stwierdzeniach o tym, czy można Polakom przypisywać współodpowiedzialność za Holocaust czy nie: np. brak poczucia wspólnoty losów czy po prostu niechętny stosunek do Żydów. Nie uzasadnia to jednak pojawiających się niekiedy głosów o współodpowiedzialności Polaków za Holocaust (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 245- 246).

Rażące i naganne jest stosowanie, wręcz powielanie (w większości przypadków całkowicie bezkrytyczne – choćby bez użycia cudzośćlowu) pojęć funkcjo-

nujących w propagandzie np. nazistowskiej m. in. rasa, podrasa, małowartościowi np. zapisano: «Nowy porządek w Europie» – «małowartościowi» w drodze do komory gazowej. (...) Pod określeniem «małowartościowi» należy domyślać się Żydów, ponieważ autor uniknął zwerbalizowania tego (Szcześniak 2001, s. 221).

Szcześniak cały akapit poświęcił obozom koncentracyjnym, w których ginęli ludzie różnych narodowości, i pisze, że (...) część „bezwartościowych rasowo” czekał los gorszy od śmierci (Szcześniak 2001, s. 214). Stosowany język, unikanie jednoznacznych określeń dotyczących Holocaustu stawia pod znakiem zapytania dopuszczalne granice sposobów wypowiedzania się na temat Holocaustu, a wraz z nim wartości humanistycznych.

W jednym z podręczników zapisano: naziści uznawali Żydów i Cyganów za podludzi (Wendt 2000, s. 103). W tym zdaniu słowo podludzie nie jest zapisane w cudzośćlowie, przez co można je uznać za mające ten sam status co słowa: naziści, Cyganie, Żydzi! A przecież był to absurdalny konstrukt hitlerowców.

W innym opisie idei nazistowskich użyto następującej konstrukcji: (...) Niemcy uważali ludność żydowską za złych, pasożytniczych mutantów, natomiast Słowian za „podludzi” (Przybysz, Jakubowski, Włodarczyk 2002, s. 152). Autorzy podludzi umieścili w cudzośćlowie (przywołując opinię, wyrazili dystans do niej), a przy określeniu pasożytniczy mutantki takiego zabiegu nie zastosowali (mutant: z zakresu biologii, osobnik u którego występuje mutacja – odchylenie od typu).

Kolejni autorzy w opisie gett określili ich cel jako odizolowanie Żydów od «ludzi normalnych» (Jastrzębska, Żurawski 2001, s. 120- 121) – autorzy zastosowali cudzośćlow, który jednak moim zdaniem nie chroni przed skojarzeniem, że Żydzi to nienormalni. Tym samym autorom można chyba przypisać nieporadność językową, gdy w tekście autorskim piszą o tempie wymierania Żydów (Jastrzębska, Żurawski 2001, s. 120). Wymierać oznacza umrzeć do ostatniego, jeden po drugim – jak wymieranie gatunków [naturalnie] a Żydzi byli mordowani.

Ciekawym zagadnieniem jest całkowicie dowolne stosowanie cudzośćlowu w określeniach ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej, podludzie, podrasa, rasa niższa): część autorów zamieszcza w cudzośćlowie całe to wyrażenie, inni tylko przy zbitce ostateczne rozwiązanie lub kwestia żydowska. Nadaje to tekstom wieloznaczność i sprawia, że są one niejasne, ponieważ użycie cudzośćlowu może sugerować przytoczenie, wyodrębnienie słów użytych ironicznie. A to może rodzić trudności interpretacyjne.

Przy analizie porównawczej ujawniają się liczne niezgodności faktograficzne np. czy AK pomagała w czasie powstania w getcie czy nie – na brak wsparcia wskazują jedni autorzy (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 243), gdy u innych w opisie AK dostarcza broń, (Małkowski, Rześniowiecki 2000, s. 200-201) lub wręcz przekłamania (np. że morderstwo dokonane przez Żyda było przyczyną

wydarzeń „nocy kryształowej”), niezgodności statystyczne (np. co do liczby Żydów uratowanych w czasie II wojny światowej). Dalej większość autorów wymienia Żegotę, a jednocześnie podkreśla, że była jedyną tego rodzaju organizacją w okupowanej Europie (Chmiel, Jagiełło, Syta 2002, s. 213; Szcześniak 2001, s. 218, Wendt 2000, s. 104). Rozbieżności co do jej działalności dotyczą osób, środowisk zaangażowanych w jej działalność, liczby osób, którym udzielano pomocy – wg jednego podręcznika tysiącom osób (Małkowski, Rześniowiecki 2000, s. 202), wg innego kilkuset tysiącom (Chmiel, Jagiełło, Syta 2002, s. 152) oraz środkiem jej finansowania.

W tekstach pokutują a nawet utrwalają się dwa stereotypy: łączące Żydów z komunizmem (Żyd-komunista) W jednym z podręczników po raz pierwszy nawiązanie do Żydów pojawia się we fragmencie odnoszącym się do Marksa. Autorzy zauważają, że wywodził się z rodziny żydowskiej oraz że fakt ten był wykorzystywany do przypisywania Żydom odpowiedzialności za nieszczęścia – skutki komunizmu i socjalizmu (wskazują również, że wielu socjalistów, komunistów było Żydami) (Małkowski, Rześniowiecki 2000, s. 10). Drugi przykład odnosi się do postaw Żydów w okresie Zagłady łączonych z bezwolnością, biernością (stereotyp Żyd-ofiara). Np. jeden z autorów w swoim autorskim wywodzie ukazał defetyzm Żydów, uległość, nienarażanie, bierność. Zbudował utożsamienie Żyd – ofiara, Żyd-komunista, Żyd-rewolucjonista (Szcześniak 2001, s. 216), oraz pokazujące Żydów jako innych czy obcych (nieasymilowanie się, nieutożsamianie z polskością). Cytowany autor powołuje się na autorytet historyka (Pobóg-Malinowskiego), z którego tekstu wynika, że Żydzi – w większości proletariusze, sami odgradzali się od Polaków, byli odrębni a tę odrębność konserwowali w mowie- żargonie W ten sposób jidysz pokazany jest jako coś zniekształconego. Wygląd Żydów określony jest etnocentrycznie jako niedorzeczny, a obyczaje jako pełne guseł i zabobonów. Autor mówi o rygorystycznym kultu, używa określeń sekciarstwo cadykw, fanatyzm religijny, o stosowaniu zasad etyki tylko w stosunkach z Żydami. Z tego wynika, że Żydzi są nieuczciwi wobec chrześcijan, Polaków. Podkreśla, za historykiem, że mimo zamieszkiwania w Polsce przez 700 lat nie uważają Polski za swoją ojczyznę, tylko Palestynę (Szcześniak 2001, s. 110) W ten sposób ukazuje brak wierności, wdzięczności, lojalności Żydów wobec Polski. Autor nie ocenia tego tekstu niewątpliwie o wymowie antysemickiej, pozostawia go bez komentarza.

Zwraca uwagę fakt, że w żadnym podręczniku nie napisano o dzisiejszej etniczności, a stosunki polsko-żydowskie zamieniają się w większości w stosunki między Kościołem a judaizmem albo stosunki międzypaństwowe. Współczesną problematykę Izraela, stosunków polsko-żydowskich, polsko-izraelskich autorzy sprowadzają do dialogu z judaizmem. Na przykład Wendt (w rozdziale poświęconym Oświęcimowi wspominał o marszach żywych) w punkcie „Kościoł czasów Jana Pawła II” umieścił zdjęcie z podpisem: Wspólna modlitwa wyznawców tego samego Boga – Żydów, chrześcijan i muzułmanów.

Spotkanie w Jerozolimie 23 marca 2000 r. (Od lewej: rabin Meir Lau, papież Jan Paweł II, szejk Tatzir Tammil). W ten sposób autor podkreśla uniwersalizm, nakładanie się kultur. W tekście ciągłym komentuje: Dzięki papieżowi [Janowi Pawłowi II] nastąpiło pojednanie Kościoła rzymskokatolickiego z wieloma kościołami nie uznającymi zwierzchności papieża, prawosławiem, kościołami ewangelickimi, Kościołem anglikańskim oraz z wyznawcami innych religii, judaizmu i islamu. Komentarz jak powyżej: Jan Paweł II był pierwszym papieżem, który przekroczył próg synagogi i rozpoczął prawdziwy dialog ze starszymi braćmi chrześcijan, wyznawcami judaizmu – Żydami (Wendt 2000, s. 192). Także w innym podręczniku napisano o nowych wyzwaniach dla Kościoła katolickiego i dialogu z innymi religiami, zwłaszcza judaizmem (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 343).

Obecny dyskurs pojawiający się na stronach podręczników jest dynamiczny, emocjonalny zwłaszcza w kontekście sprawy pogromu Żydów w Jedwabnem. Dotąd dyskusja była «tabuizowana», otoczona przestrzenią milczenia – wywołała dyskusje o antypolonizmie, antysemityzmie, stereotypach (wstęp J. Kofmana, w Szlajfer 2003). Jedni autorzy piszą, że pewna liczba Żydów współpracowała z nowym aparatem władzy ZSRR, np. w NKWD i przeprowadzali deportacje ludności polskiej i że Polacy nieraz odpowiadali [na to] nienawiścią nie przeciw konkretnym osobom a wszystkim Żydom. Kontynuując wywód, piszą: Tylko pamiętając o tym, można zrozumieć wydarzenia z 1941 roku i późniejsze. Następnie wspominają o pogromach Żydów np. w Jedwabnem (organizowanych przez Niemców lub do których oni zachęcali) (Małkowski, Rześniowiecki 2000, s. 202).

W tym samym tekście jego autorzy wspominają o polskich „sąsiadach” (sic!) z Jedwabnego, którzy dopuścili się morderstwa na Żydach. Dalej wskazują na fakt, że Żydów prześladowały organizacje partyzanckie związane z ideologią narodową. O Jedwabnem piszą w kontekście nienawiści przeciwko ogółowi Żydów, która była – wg autorów – spowodowana sprzyjaniem części Żydów komunistom sowieckim (Małkowski, Rześniowiecki 2000, s. 201–202) i pracą np. w aparacie bezpieczeństwa. O szmalcownikach napisali – nie oznacza to jednak, że ogół Polaków popierał takie postępowanie – większość obojętna (ratowali siebie, swoje rodziny) ale i liczni bohaterowie. Przy notatce o pogromach podkreślają współpracę Żydów z komunistycznymi władzami, a to zdaniem autorów może pomóc w zrozumieniu tego innych i pogromów (które były organizowane przez Niemców lub do których oni zachęcali).

Podobnie z narracją o pogromie kieleckim (Małkowski, Rześniowiecki 2000, s. 264): Tłum Polaków wymordował w Kielcach 42 Żydów, następnie, że po tym wydarzeniu pozostało fatalne wrażenie na świecie. Zwracają uwagę, że doszło także do innych pogromów Żydów w latach 1944–47. Autorzy nie określili istoty, przyczyn pogromów, brakuje oceny wydarzeń a użyte niefortunne sformułowania zdają się ukazywać, że najgorszym ze wszystkiego było wra-

zenie, jakie zostało po pogromach a nie one same! Inny autor opisuje pogrom w Kielcach i dodaje Pogrom kielecki utrwalił na Zachodzie fałszywą opinię o Polsce jako kraju wrogim narodowi żydowskiemu, a władzom dał pretekst do prześladowania odradzającej się opozycji (Tusiewicz 2002, s. 160). Nie jest wytłumaczone, dlaczego władza podburza do wystąpień antysemitycznych. Drugie zdanie implikuje, że wśród Polaków był antysemityzm, potem autor uznaje opinię o antysemityzmie Polaków za fałszywą. Nie precyzuje do tego kontekstu, co sprawia, że jest to niedokładna informacja. Autor dwukrotnie powtarza zdanie o fałszywej opinii na temat polskiego antysemityzmu. Określenie utrwalił sugeruje, że antysemityzm już istniał wcześniej a Polska była postrzegana jako antysemityczna. Autor nie określa tłumy – sprawcy są anonimowi, a tłum niezidentyfikowany.

Interesujące jest również to, że zagadnienie Izraela okazało się tematyką, która nie poddaje się prostemu opisowi: zza tekstu widoczne są jednostronne opisy czy to zdominowane przez pryzmat polityki izraelskiej czy arabskiej, palestyńskiej. Np. w punkcie «Pomniki nienawiści» podział Jerozolimy autorzy określili jako Mur w duszach i umysłach dalej zaś: Wspierany przez USA Izrael, wobec nieuznania przez arabskich sąsiadów, konsekwentnie prowadzi politykę konfrontacji (Przybysz, Jakubowski, Włodarczyk 2002, s. 201). Podział Jerozolimy ukazany jest jako konsekwencja konfliktu izraelsko- arabskiego, z którego opisu wynika, że wina leży po stronie Izraela.

Powszechnym zjawiskiem jest to, że autorzy nie podają źródeł, co umożliwiłoby uwiarygodnienie lub weryfikację np. budzących wątpliwość faktów, ponadto „naciągają” je, pisząc np. o Żydach komunistach. W zestawieniu z dostępnymi źródłami okazuje się to nadużyciem (por. analizy Żydowskiego Instytutu Historycznego 1997). Potwierdza to myśl Bourdieu, że operowanie cytatem (tu źródłem) jest bardzo niejednoznaczne (Bourdieu 2001, 60–61) może spełniać funkcje wybrane przez autora. Prezentowane w podręcznikach teksty źródłowe są często niepodważane – nie zadaje się pytania, czy są wiarygodne. Źródła najczęściej zostają ukazane bez kontekstu, są nie wytłumaczone ani nie wyjaśnione. Wyrazem wyjątkowej manipulacji jest prezentowanie i dobór tendencyjnych źródeł tak, by odmalować cechy stereotypowe Żydów a podkreślać szlachetność i patriotyzm Polaków. Np. Szcześniak przywołuje Dmowskiego (Szcześniak 2001, s. 24–25, 109, 110), z którego wypowiedzi wynika, że Żydzi nie są Polakami a prorosyjskimi socjalistami, knują przeciw Polsce, Polakom. Dmowski przeciwstawił historykw, psychopatw i Żydów, polskiemu sumieniu. Poprzez to wskazuje, że Żydzi należą do jednej grupy «odmieńców», «wykluczanych».

Inny autor zwraca uwagę na lata trzydzieste i pogorszenie położenia m. in. Żydów (Tomalska 2001, s. 71, 89). Ilustracją swego wywodu uczyniła fragment Z pamiętnika Wincentego Witosa, opisujący stosunki polsko-żydowskie z 1918- 1919: Witos wskazuje na wrogość wobec Żydów, którzy – jak pisze – sa-

mi dostarczali do tego (...) powodw – byli szpiegami, donosicielami, kolaborantami, a poza tym niesprawiedliwie obciążali Polaków nieuzasadnionymi zarzutami, byli także wrodozy wobec Polaków, bogacili się nieuczciwie, nadto mieli świadomość, że nie są bez winy, spodziewali się wrogiego nastawienia do siebie. Wśród pytań do tekstu autorka nie postawiła pod znakiem zapytania opinii przedstawianych przez Witosa – w jaki sposób jego stosunek wpływa na przedstawienie sytuacji, czy źródło jest wiarygodne, obiektywne. Nieokreślenie tego, niepodważenie może prowadzić do przyjęcia tez wystąpienia za prawdziw (Tomalska 2001, s. 69–70)

Poza tym w teksty wkrada się potoczność (i pod względem językowym i merytorycznym), nieadekwatność stylistyczna i językowa nie odpowiadająca opisywanym zdarzeniom i sytuacjom, która banalizuje i upraszcza przeszłość. Dzieje się to ze szkoda dla samego tekstu jak dla obrazu, zapisu historii w ogóle, a polsko-żydowskiej w szczególności. Napisano np. o antysemityzmie endecji, że nie był rasistowski, a wynikał ze względów etnicznych Żydów uważano za element obcy narodowościowo. Element to m. in. część składowa jakiejś całości, składnik nadający czemuś odrębną cechę, właściwości, czynnik, z pewnego środowiska np. element przestępczy, wiejski, sekciarski, dziś grupa odznaczająca się ujemnymi cechami. Autor używa także sformułowania: Niektórzy Żydzi odegrali bardzo ważną rolę w rozwoju polskiej kultury i nauki. Poprzez użycie słowa niektrzy (nie wszyscy, niewielka część zbioru, przeciwstawna innej całości) odnosi ich do wszystkich Żydów, eksponując niewielką grupę osób, które odegrały ważną rolę w kulturze (Wojciechowski 2001, s. 107). Z kolei w innym tekście odniesiono się do ogólnej liczby twórców, nie określając np. ich pochodzenia. Poprzestają na stwierdzeniu: Wielu twrcw (...) wywodzących się z mniejszości narodowych zapisało się trwałym wkładem w rozwój ogólnopolskiej kultury (Chmiel, Jagiełło, Syta 2002, s. 114).

Przy opisie sytuacji Żydyw w czasie II wojny światowej autor odnosi się do sytuacji Cyganyw: W podobny sposób jak z Żydami postanowili Niemcy rozprawić się z ludnością cygańską. Zwraca uwagę styl tej wypowiedzi, a zwłaszcza kolokwialny zwrot rozprawić się (czyli załatwić porachunki, konflikt spr, zatań brutalnie, stosując przemoc) (Szcześniak 2001 s. 216-217). W innym podręczniku napisano: w pierwszej kolejności na powszechną zagładę skazano ludność żydowską. Dalej W podobny sposób Niemcy chcieli wytępić Romyw (Sobaś, Szymanowski 2001, s. 101–102). Zastanawia użycie słowa wytępić. Należałoby moim zdaniem użyć bezpośredniego, «mocniejszego» słowa, biorąc pod uwagę możliwe skojarzenia językowe (prowadzenie akcji wytrzebującej, zgładzenia, niszczenia, prześladowania, zwalczania i występowania przeciw czemuś, komuś. Przykłady użycia: tępić chwasty, muchy, zło, nadużycia. Także niszczyć, zwalczać kogoś, coś. Użycie jest poprawne, jednak należałoby wziąć pod uwagę skojarzenia: raczej tępi się rzeczy, czynności, poglądy a nie ludzi.) i fakt, że to hitlerowcy (sic!) a nie Niemcy występujący na kartach

podręcznika (np. Sobaś, Szymanowski 2001, s. 101) dążyli do eksterminacji Żydów i Cyganów.

Nagminnie używane są w wywodach niby synonimy, które w rzeczywistości synonimami nie są: np. użycie określenia mniejszość żydowska zakłada relację do większości – nie-Żydów, zatem nie oznacza tego samego co Żydzi tak, jak nie oddaje tego wyrażenie społeczność żydowska. Z charakteru części narracji, można wywnioskować, że niektóre z podręczników nie tylko stawiają sobie za cel informowanie o przeszłości, ale i kształtowanie obecnych postaw (por. Sanojca 2003, s. 81).

Autorzy nie zwracają uwagi, że często choćby komentowany przez nich antysemityzm żywi się odniesieniami do wirtualnych Żydów – tworu ni mniej ni więcej fantazmatycznego (Szlajfer inspirowany przemyśleniami M. Janion 2003, s. 81). Zaś autorzy, odnosząc się w tekstach do przeszłości (dalszej i bliższej – przez starożytność i wiek XIX) sprawiają, że można mieć wrażenie, że Żydzi są przybyszami, «obcymi». Np. (Tomalska 2001, s. 68) czytamy: Żydzi w Polsce, przez stulecia wrośnięci w pejzaż polskiej kultury. Użycie słowa wrośnięty (w przenośni zespolony z czymś, tworzący z czymś całość) sugeruje inność, czyli oswojoną przez stulecia «obcość». W innym podręczniku napisano: Izolacja pozwoliła Żydom uniknąć roztopienia się wśród innych ludów i narodów, ale też budziła wiele niechęci (Małkowski, Rzeźniowiecki 2000, s. 197). Konstrukcja tego zdania skłania do pytania: co autorzy chcieli wyrazić – izolację (przez nie-Żydów) czy izolowanie się Żydów?

Z kolei autorzy określając nazistów Niemcami – używają zbyt szerokiego pojęcia, także ogólnikowe uwagi (np. wielu, niektórzy, pewna część) zaciemniają obraz i nie służą solidnemu opisowi. Należy zwrócić uwagę, że wszyscy autorzy zamiennie używają słowa naziści, hitlerowcy i określenia Niemcy. Jako przykład przywołam podręcznik, w którym zapisano: działania hitlerowców, w następnym zdaniu naziści zakładali getta; dalej Niemcy likwidują getta oraz okupant niemiecki (Tomalska 2001, s. 128–129).

Bardzo ważną częścią analizowanych narracji są orzeczenia. Według Propa (Wilkoń 2002, s. 113) orzeczenia tworzą kompozycję bajki a inne części zdania tworzą fabułę, a zdanie jest przede wszystkim uzależnione od semantyki czasownika (Wilkoń 2002, s. 122). Moim zdaniem – przy opisach np. pogromów, wydarzeń z II wojny światowej zbyt wiele jest bezosobowości wyrażonej w formie czasowników czy też niekonkretnych informacji, nie pozwalających zidentyfikować czy uściślić: co się stało? dlaczego? kto to zrobił? kto za to odpowiada?, na miejsce których powinny być konkrety pomagające stworzyć obraz(y) przeszłości. Większość autorów przy opisie „nocy kryształowej”, ale i w tekstach dotyczących innych okresów i wydarzeń używa czasowników w formie bezosobowej, co utrudnia zrozumienie, kto był wykonawcą czynności np. naziści czy całe społeczności. Np. jeden z autorów napisał: palono, niszczone, zdevastowano (Tomalska 2001, s. 49–50).

Szczególnie zwraca uwagę fakt, że Żydzi w większości tekstów nie są podmiotami/ wykonawcami czynności np. od początku prześladowań Żydów przez Niemców Polacy starali się, na ile to było możliwe w warunkach okupacji, pomagać swoim żydowskim współobywatelom (...) (Wendt 2000, s. 104) a najczęściej dopełnieniami, co jest pewnego rodzaju uprzedmiotowieniem. Szczególnie w opisie II wojny światowej Żydzi są obiektami współczucia, pomocy, nienawiści, prześladowań, eksterminacji, lub zgoła nie budzą żadnych szczególnych uczuć – są traktowani obojętnie.

Z analizy wynika, że kanon problemów prezentowanych w podręcznikach jest stabilny, jednak w doborze problematyki szczegółowej pojawiają się znaczne różnice, z tych samych elementów buduje się odpowiedzi na różnie stawiane pytania. W ten sposób każdy autor prezentuje własną, autorską wizję dziejów – a to w znaczącym stopniu decyduje o formie, charakterze podręcznika.

Roniker napisał, że cechą historii szkolnej jest zmienność oceny poszczególnych postaci, wydarzeń, co widoczne jest przy analizie porównawczej (Roniker 2002, s. 71 i n.). Równie ważnym elementem narracji historycznej są koncepty «teoretyczne» – grupa społeczna, naród, klasa społeczna, rewolucja, kryzys. Są one tworzone dla celów analizy historycznej, podobnie jak periodyzacja. Jednak, jak stwierdza Roniker, charakterystyczną cechą narracji podręcznikowej jest wprowadzenie terminów, pojęć opisujących strukturę społeczną, prawną państwa, bez uprzedniego wyjaśnienia, zdefiniowania. Niemal całkowicie pomija się historie idei w danej epoce. Podobnie jak pojęcie <państwo>, także <naród> czy <Polacy> mają charakter ogólny i w gruncie rzeczy odnoszą się nie do konkretnych grup czy osób, lecz spetryfikowanych i często stereotypowych wyobrażeń (...) (Roniker 2002, s. 140–141).

Przytoczone zjawiska znajdują odbicie w prezentowanej analizie: w dwóch podręcznikach znalazły się definicje odnoszące się do współczesnego kreowania pojęcia naród (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 38; Chmiel, Jagiełło, Syta 2002, s. 89). Ponadto Roniker wskazuje, że od I Rzeczypospolitej zaczyna na kartach podręczników funkcjonować określenie Polacy na mieszkańców państwa – w ten sposób wymyka się wieloetniczność ze spetryfikowanej wiedzy o państwie. Także polonocentryzm jest wg Ronikiera ważnym elementem mitu (rozumianego przez autora jako rodzaj niepodważanej wiedzy, będącej fundamentem ideologii) państwo – naród (Roniker 2002, s. 160–161). Na przykład cały podręcznik Szcześniaka utrzymany jest w tonie patriotycznym. Mottem (Szcześniak 2001, s. 6) są słowa kardynała Wyszyńskiego: Możemy mieć szacunek dla wielu zdobywczy innych Narodów, ale wierność ślubowaliśmy naszej – Polskiej Ojczyźnie – eksponuje Polaków, polską ojczyznę. W podniosłym tonie zatytułowane są rozdziały np. Jestem Polakiem i mam polskie obowiązki... (...). Cytaty, eksponujące Naród polski, jego odrębne interesy ogólnonarodowe. (Szcześniak 2001, s. 12, 14, 36). Inni autorzy w kontekście września 1939 roku mówią o polskich Termopilach – Westerplatte (Małkowski,

Rześniowiecki 2000, s. 174). W innym podręczniku podkreślany jest: niezłomny duch bojowy żołnierza polskiego (Chmiel, Jagiełło, Syta 2002, s. 171). O czasach zaborów napisano: sądzono nawet, że Polacy roztopią się wśród obcych i wynarodowią (Szcześniak 2001, s. 12). Gdzie indziej wskazuje się na papieża Polaka (Tomalska 2001 s. 191), naszego Papieża (Tusiewicz), inni piszą o naszych rodakach cenionych i znanych na świecie (Jastrzębska, Żurawski 2001, s. 189).

Zabiegiem – wg Ronikiera nazywanym mitotwórczym – jest uśrednianie grup (Ronikier 2002, s. 155), ja do tego dodałabym przenoszenie charakterystyki części na całość. A jest to szczególnie widoczne przy konstrukcjach pojęć Żyd – komunista, Polak-antysemita, Żyd-ofiara/ Polak-bohater. Czy odpowiedzialności za wydarzenia II wojny światowej: Np. w jednym podręczniku przedstawiono uczniom następujące stwierdzenia (...) Trudno było zrozumieć, jak Niemcy i Japończycy – narody o bogatej tradycji i kulturze – mogli organizować i prowadzić z zimną krwią systematyczną eksterminację wybranych kategorii ludzi i świadomie niszczyć dorobek kulturalny całych narodów. Powszechnie winą obarczono ideologię nazistowską i nacjonalizm japoński (...) (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 281–283). Przypisywanie zbrodni całemu narodowi jest nadużyciem (pomija np. osoby działające wbrew woli «narodu»); a takie sądy wpływają na tworzenie stereotypów, tworzenie opinii zbyt ogólnych. Podobnie ze «społeczeństwami»: jedno z pytań brzmi: dlaczego społeczeństwa europejskie (pod okupacją i wolne) nie uczyniły wszystkiego, aby uratować Żydów od Zagłady? (Mędrzecki, Szuchta 2001, s. 253).

W innym tekście zapisano następujące polecenie: Przygotuj się do dyskusji na temat: jak to się stało, że jeden naród postanowił zniszczyć inny, przy na ogół biernej postawie pozostałych narodów? (Tomalska 2001, s. 130). Dlaczego należy się domyślać, co się kryje pod kolejnymi wyrażeniami nard – moim zdaniem termin ten z antropologicznego punktu widzenia raczej chybyony, bo mówi o wspólnotach (wg Andersona w dodatku wyobrażonej), a nie o indywidualnościach, jednostkach, które mogą w pewnych sytuacjach decydować o sobie i swoim postępowaniu. Jeśli pod pierwsze zastosowanie tego terminu zgodnie z przypuszczalnym zamierzeniem autorki podstawimy «Niemców», to nie będzie prawdziwe, bo powinno chodzić o nazistów, a nie «naród niemiecki»... Takie sformułowania nie stawiają pod znakiem zapytania podziałów wewnątrz wspólnot: np. pośród Niemców.

Wielu badaczy (np. Kula, Gebert) kładzie nacisk na pozytywne treści, pozytywną pamięć o Żydach polskich. Celem jest też niewytwarzanie poczucia, że «ktoś, u nas, coś załatwił». Przy tym (Gebert 1997, s. 15), należy dbać o to, by Polska nie stała się (przestała być) krajem grobów i cmentarzy – Odnosnie tej dyskusji znaczący wydaje się zabieg zastosowany w jednym z podręczników, w którym autorzy znaczną część wiadomości o Żydach (z okresu II Rzeczypospolitej) zawarli w rozdziale poświęconym Holokaustowi (Małkowski,

Rześniowiecki 2000, s. 196–203). Wnioski płynące z powyższych analiz sugerują, że celem powinno stać się opisywanie, dochodzenie do rozumienia polskiej kultury żydowskiej, kultury polskiej, która jest ukształtowana, kształtuje się poprzez wieloetniczność.

Podręczniki literatury ojczystej mają tendencję do etnocentryzmu (Frybes 1997, s. 130). Myślę, że tę uwagę można odnieść do podręczników historii. Już często stosowna terminologia Żydzi, Polacy stawia te grupy jako odrębne (Krajewski 1992, s. 28) a przecież wytwarzało się (wytwarza) wiele pogranicz, sytuacji przenikania, współpracy. Wg Krajewskiego lepiej byłoby mówić Żydzi i chrześcijanie: ponieważ «obok» Polaków chrześcijan dopuszczaliby się «wərbalne» istnienia Polaków Żydów (wg starych określeń Polaków wyznania mojżezowego).

Zagadnienia kształtowania wizerunków Żydów (w tym stosunków polsko-żydowskich) jest jednym z wielu aspektów obcości w analizowanych przeze mnie podręcznikach. Uważam, że można je oddać w ramach propozycji L. Mroza (1979, 1986), który do opisu dystansu etnicznego użył kategorii swojskość, obcość, inność – schematu, który znajduje odbicie w podręcznikach. Swoimi wg tej propozycji byłiby Polacy, innymi Żydzi a obcymi inne grupy zwłaszcza odległy z perspektywy autorów świat islamu. Swoich tworzą Polacy (ewentualnie Europejczycy), innych Żydzi a obcych (zagrożających o złych cechach) muzułmanie, terroryści etc. Warto zauważyć, że cechą dodatkową tych kategorii jest to, że inni, obcy tworzą czynnik pozytywny – integrujący swoich.

W kontekście analizy pojęcia obcości, odmienności (wobec Polaków) zwraca uwagę kreowanie odmienności czy dziwności. I tak w jednym z tekstów możemy przeczytać o egzotycznych powstańcach: (...) Francuz z Alzacji (...) Murzyn Sam Sandi (...); Chińczyk Czen-De-Fu, stolarz z Barcina (Wojciechowski 2001, s. 38).

Do opisu obcości najbardziej pasują sądy o świecie islamu: (...) Dla muzułmanów cywilizacja i kultura Zachodu są uosobieniem zła. Mają oni obowiązek pozyskiwać nowych wyznawców i rozszerzać terytorium panowania islamu (lub go bronić) na drodze pokojowej lub zbrojnej (Wojciechowski 2001, s. 215). Przedstawiane opinie tylko demonizują muzułmanów, świat islamu jako «obcego» par excellence.

Należy podkreślić, że autorzy podręczników często wygłaszają stereotypowe opinie zwłaszcza o świecie islamu: np. w notatce o Iranie napisano, że kobiety są własnością mężów i muszą zasłaniać twarz. Stosuje daleko idące uproszczenia zaciemniające obraz świata, nie opisując go w sposób zrównoważony. Podobnie z opiniami o dechrystianizacji Europy (Tomalska 2001, s. 192–193).

Często autorzy nie stosują w swoich tekstach zasad poprawności politycznej, a używają wyrażań, które od dawna uznawane są za uwłaczające godności osób nimi określanymi: np. mówią o kolorowej ludności i białej w kontekście

apartheidu (Sobaś, Szymanowski 2001, s. 169) a w inny teście napisano o Murzynach, potem o czarnoskrych, ale już o białych (Małkowski, Rześniowiecki, 2000, s. 38).

Касьянов Г.В.: Дякуємо, наступна доповідь — професор Кульчицький.

Станіслав Кульчицький (стенограма виступу, авторська редакція)

«Між історією та політикою: досвід роботи українсько-польської та українсько-російської комісій зі шкільних підручників (1990-ті — початок 2000-х рр.)»

Наша ця конференція взагалі вийшла дуже цікавою, навіть, може, неочікувано цікавою, тому, що конференцій дуже багато буває. Можливо, це пояснюється складом учасників. Все-таки спеціалісти з семи країн, які займаються поставленою проблемою професійно впродовж тривалого часу. І, звичайно, було б добре, якби ми мали результат цієї конференції, не у вигляді навіть такої книжки, яка роздана всім учасникам з попередньої конференції, яка проводилася в цьому ж відділі влітку цього року, а більш солідної книжки, в якій були б повні виступи, бо я знаю, що деякі виступи налічують за обсягом друкований аркуш і, ясна річ, не вкладаються в ті строки, які відведені для виступу з цієї трибуни. Якщо це так, якщо ми зможемо організувати публікацію такої праці, вона буде дуже корисною для багатьох людей. Тому, що на відміну від спеціалістів вузької проблематики, суто наукової, поставлена тут проблема викликає широкий інтерес серед учителів, і не тільки серед учителів. Взагалі шкільна освіта зараз, по-моєму, на вістрі різноманітних зіткнень між окремими державами. Тому, що є дійсно спільна історія тих країн, які формують сучасний посткомуністичний світ. Є різні точки зору на ті самі проблеми.

Мова йде про те, що зараз працюють дві комісії, які мають відношення до шкільних підручників: між академічними вченими України і Польщі, з одного боку, і України і Росії — з другого боку. Це дуже добре. Вони різні, ці комісії, навіть за своєю проблематикою, за обсягом повноважень, структурою фінансування. Але вони існують і працюють. І навіть у цьому залі присутні члени комісії, зараз уже пішла Раїса Євтушенко — вона вчений секретар комісії українсько-польської комісії. Професор Менджецький — член цієї комісії з польського боку. Я і професор Удод входимо в

комісію з українського боку. Я входжу в українсько-російську комісію, а присутній тут Віктор Іщенко входить в цю комісію з російського боку, так само як професор Удод. Тобто тут, в нашому залі я нарахував п'ятеро осіб, які безпосередньо задіяні в цих комісіях. Тому багатоо говорити про їх досягнення чи недоліки, мабуть, не потрібно. Але на деяких позиціях я б хотів би зупинитись.

Зовсім не дивно, що ці комісії охоплюють широке коло проблем з історії України, Росії і Польщі. Ці три країни нерозривно пов'язані спільною історією. Я не бачу різниці між «минулим» і «історією». Україна була бездержавною впродовж цілих століть і, розвиваючись, на собі відчувала сильну руку Кремля — для певного періоду, і Варшави — для іншого періоду, більш раннього. Важливо те, що тисяча років співробітництва і співборотьби між Україною і Польщею повинні бути висвітлені в шкільних підручниках і бажано так, щоб, по-перше, не було там чогось такого, чого не існувало насправді в історії, з одного боку, а з другого боку — щоб все подавалося в толерантному ключі, щоб не ліпити образ ворога у молодшого покоління наших громадян. Тим більше, що це молоде покоління вже дуже далеко стоїть від Польщі і від Росії, воно охоплюється глобалізаційним культурним впливом. Світ, мабуть, іде до створення якоїсь гомогенної цивілізації, але все рівно, я думаю, протягом багатьох поколінь залишиться наша цивілізація, так само як китайська, індійська, японська.

Українсько-польська комісія кожен рік працює. Вона працює як годинник: в першому році нас приймав Київ, в другому — це вже була Варшава. В третьому році — знову Київ. Потім ми підключили і Львів. Поляки підключили Торунь. В минулому році якраз в Торуні відбулось чергове засідання. З польського боку професор Владіслав Серчик очолює комісію — людина дуже симпатична, дуже розумна і продуктивна (вся Польща завалена книгами Серчика — про Івана Грозного, Катерину II. Він здебільшого по персоналіях пише. Кілька видань витримала його книга з історії України.

Є зразки доброї, цікавої роботи цієї комісії і в інших галузях. Комісія складається не тільки з науковців, але й з міністерських працівників, які ставлять гриф: від них залежить, якщо рекомендації комісії по конкретному підручнику будуть негативні, — наполягти на усуненні недоліків. Рекомендації комісії торкаються тільки тої функції, яку вона уповноважена здійснювати: оцінка образу поляків в українських підручниках, і навпаки, образу українців у польських підручниках. Часто просто автори стараються не висловлюватися з приводу України й, відповідно, Польщі.

Частково це пояснюється тим, що Польща обертається обличчям до Атлантичного океану, а не до Східної Європи. Частково, мені здається, і впливом цієї комісії.

Ми зараз удосконалили форми нашої роботи: ставляться тепер наукові доповіді на засіданнях і ми будемо готувати книгу, подібну до книг, які вже є, бо існують комісія німецько-французька, яка створена і почала роботу ще в 50-х роках і зараз практично зняті всі питання стосовно спільних рис в німецько-французькій історії, а також польсько-німецька комісія, яка теж діє вже два десятиліття.

Професор Касьянов каже, що залишилося п'ять хвилин. Цього якраз досить, щоб поговорити по російській комісії. Російська комісія — це не спеціально підручникові комісія. Вона охоплює весь комплекс питань з історії і створена при інституті історії України з української сторони та Інституті загальної історії РАН. І це цілком зрозуміло, тому, що нам треба не тільки якісь цілком конкретні питання в підручникові історії опрацьовувати і узгоджувати, але весь комплекс історичного минулого. Цей комплекс, як вже було видно з доповіді професора Удода, надзвичайно складний і тут головне, мені здається, те, що ми набагато далі від Росії пішли в осмисленні нашої пострадянської історії. Тобто ми істотно більше переглянули радянські міфи, ніж це зробила Росія. Буквально на тому тижні я був в Москві, і серед книг, які з собою привіз, є книги Жукова — співробітника Інституту російської історії. Це, напевне молода людина, написала вісім книг з історії міжвоєнного періоду (якраз той період, який мене цікавить). Спеціалізувався він в основному на діяльності Сталіна. Його книги присвячені Сталіну. Абсолютно безпардонно в анотації написано, що книга створена на основі архівних джерел, які не є в науковому обороті. Розумієте, тільки окремих людей допускають в архіви і дають їм використовувати фонд Сталіна, а інших не допускають. Так не годиться, звичайно. Якраз книги з апологетику Сталіна користуються попитом. Є певна ностальгія за минулим, обумовлена багатьма причинами.

Так чи інакше, а нам доведеться визначити загальну схему нашої історії — історії Росії та історії України. І я вважаю, що дуже добре, що одним з основних наслідків цієї нашої комісії є здобуття гранту, на основі якого в цьому році і в майбутньому ми працюємо над нарисами історії України для російських читачів, а вони працюють над нарисами історії Росії для наших читачів.

Перед тим як сперечатися по окремих проблемах, треба знати загальну картину, як собі уявляють наші сусіди свою історію, з

тим щоб відділити обидві історії — одну від іншої. Цілком зрозуміло, що є спільне минуле, але погляд на цю історію може бути різним. Треба будувати історію науково, треба подавати сукупність фактів, їх розмірність, причинно-наслідкові зв'язки. Це — парафія науки. Але факти ці можуть по-різному бути оцінені з погляду національної приналежності, з боку громадянства, з боку віку, статі, тобто з усіх боків. І не обов'язково це погляд суто національний. Історія може сприйматися по-різному, адже історія — це не тільки наука, подібна до фізики або математики, а це — сприймання минулого людиною. Тобто історія — це більше ніж наука, вона більше, ніж навчальна дисципліна. Це власне те, як ми назвали нашу сьогоднішню сесію — *Magistra vitae* — вчителька життя, засіб усвідомлення місця свого народу у просторі і часі, будівельний майданчик, на якому формуються патріотичні почуття і громадянські якості людини. Дякую.

Георгій Касьянов (модератор): Остання доповідь — пан Йоган Дітч, Університет м. Лунд, Швеція

Йоган Дітч (доповідь, авторська редакція)

«Imagining the missing neighbor: Jews and the Holocaust in Ukrainian history textbooks»

(доповідь супроводжується синхронним перекладом Софії Грачової)

After the end of the Cold War it seems as there has been a need to celebrate the newly won European unity, by attributing the moral touchstone to the past. For nearly fifty years the bi-polar world had consistently located the absolute evil in the contemporary, existing on the other side of the Iron Curtain. After the final deterioration of the communist bloc in Eastern Europe the Holocaust became an informative concept with which the absolute evil of the past was tied together with a good united future of Europe.²⁰⁶ In this context the Holocaust not only became a common symbol of absolute evil, but of Europe itself. «Auschwitz» turned into a negative image of the imagined future Europe.²⁰⁷ This, in turn, meant that the many newly independent states in Eastern Europe that were keen on moving «back to Europe» had to acknowledge the centrality of a common European history and the Holocaust as a European phenomenon, at the same time as most of them were preoccupied with producing viable national histories.

In Ukraine the process of elaborating a feasible national history has coexisted with a proclaimed aspiration to integrate the country into Europe, often understood as integration into European institutions and its universalistic culture.²⁰⁸ By emphasising the idea of belonging to Europe the European dimension should, at least in theory, complement the national dimension rather than contradict it. However, a study of history textbooks commissioned by the Council of Europe revealed that the central themes of European history presented to pupils in various countries were mainly wars, imperialism, dictatorship and genocide. Since Europe in general is often understood as an underlying assumption or a hidden concept, encountering Europe in history textbooks often means negative experiences. It is hardly an overstatement to claim that the last century has provided Europeans with a wide range of sensitive and controversial issues to consider. This often produces an interesting and informative rupture between the national and the European. A case in point is the Holocaust, which is often either treated by setting the persecution of the Jews in a broader context of racism and genocidal policies directed against a national group rather than against Jews specifically, or treated as a topic in its own right with focus on personalised accounts. A perceived inherent character of the Holocaust as a «borderline even», therefore, makes understanding and interpretation of it one of the major stumbling blocks in the fostering of a European dimension in the minds of younger generations.²⁰⁹

However, in most Central and Eastern European countries there is already a «Jewish history» present. In the new member states and in the eastern border region of the European Union Jews had been living for centuries prior to the Holocaust. Undoubtedly this effected developments, political as well as social. Yohanan Petrovsky-Stern has proclaimed that one of the most astounding phenomena in modern Ukrainian thought is the radical reassessment of «the Jew», especially after independence. The sudden rapprochement can either be viewed as a «by-product» of the new western and European orientation of the country, that is to say as a stemming from a tendency to appease public opinions in the west, or as a «whim of an insignificant group of national-minded intellectuals who apparently had no serious impact on modern Ukrainian political decision-making.» In any case, the history of the Jews proved significant for parts of the dissident movement, who emphasised common sufferings and victimisation, as it supplied human rights activists as well as national-minded dissidents with a comparable experience.²¹⁰

That there is a history does not necessarily mean that it is remembered or commemorated. Even though Jews might have lived for centuries in Central and Eastern Europe, their presence in the official, activated, formalised, or living history of any country is not a pre-given necessity. This paper outlines how the most defining historical event of present-day Jewry, the Holocaust, is treated, presented and represented in Ukrainian history textbooks. Furthermore, such an analysis also indicates how the Jews as missing neighbours in Ukraine are treated in Ukrainian historical culture in general.²¹¹

Textbooks and Historical Culture

A historical culture is by disposition not a monotone structure. There are several voices articulated. Of course these voices produce a plethora of objects that could be said to communicate history in one way or another. But objects become important merely on the basis of their use and communication of history. As important as professional historians would like their monographs to be, they often comprise a minority of all products in a historical culture. This paper concentrates on the new history textbooks produced in independent Ukraine from 1991 onwards. Hidden beneath the often chronological presentation of kings, queens, heroes, villains and wars are often narratives and representations of the way the society wishes to be seen by its own people. In turn, this representation is a product, an effect, of the historical culture that produced it in the first place.

Textbooks often disclose more than has traditionally been considered. Previous studies engaged with history textbooks have mainly dealt with textbook texts, titles, pictures or purely quantitative studies of the number of pages devoted to different periods and topics. Although this says a great deal about selection criteria, little was said about what values or interpretations were conveyed. While focus was directed toward the relation between the author of the textbook, a historian, and the material, that is to say the cognitive strategies used by the historian to bring order to the past, early textbook studies and comparisons often aimed at eliminating factual errors or omissions and distortions. The textbook was simply regarded as an instrument for socialisation, a cause to transmitted knowledge. In a similar approach, textbooks have been considered as simply reflecting the «traditions of society».²¹²

The impersonal state, acting through proscribed history textbooks, is a powerful actor in the never-ending formation and reformation of historical culture. Nevertheless, the state as well as other actors can not act completely free of the existing historical culture, as

it is at the same time bound by it. Textbook production and education must for that reason not be seen as simply a reflection of forces outside itself. Combining the two major trends on viewing history textbooks, as an instrument of socialisation and as a product of debates and considerable educational and political conflict, history textbooks should best be viewed as both a cause and an effect. They are both an instrument of socialisation, value and norm transfer, and they have an effect on the society that spawned them. The textbook is both a reflection of the political and cultural forces outside it and an equally powerful force on politics and culture. Hidden beneath the often chronological presentation of rulers, heroes, villains and wars are often narratives and representations of the way the society wishes to be seen by its own people. In turn, this representation is a product, an effect, of the historical culture that produced it in the first place.

Absence of the Holocaust

A major difference, between previous Soviet accounts of the war and contemporary Ukrainian ones, is that the war has ceased to be «patriotic» and is now regarded as «the Second World War», a war that starts in 1939 and not in 1941. Another major difference is the scattered references to the destruction of the European Jews. In Soviet times the Holocaust was incorporated into the epic suffering of the entire Soviet population, ignoring any uniqueness of the Jewish experiences. As a consequence history textbooks, or for that matter other official publications on the Second World War, contained little or no references to Jews.²¹³

The first new textbooks published immediately after independence as well as following editions contain various mentions and allusions to both Jews and the Holocaust. These bits and pieces are anchored in a historical narrative focusing on the Ukrainian nation however. Consequently German racial policies are described as directed against Ukrainians and Slavs.²¹⁴ The *raison d'être* of the attack is ascribed to the German strive to colonise the East. Peculiar to the «fascists» who occupied Ukraine was their belief in the possibility to improve humankind. «The new order» in Central European civilisation was supposed to be built on slave labour and the principle of the supremacy of the German race. As the eastern territories were absorbed the methods of maximum «purification» of local inhabitants, who the German «master race» called «defect people», commenced. The occupiers introduced a «regime of terror and violence» in Ukraine as well as in other areas of the Soviet Union. The logic and pur-

pose of this regime was plan devised by Hitler, which consisted of colonisation aimed at complete domination of the political, administrative and economic spheres. However, wide-scale resistance from the population in the occupied territories hindered the occupiers from immediately realising their plans.²¹⁵

In all essentials, the logic of the Nazi-German attack on Ukraine and the Soviet Union has remained remarkably similar to previous accounts; a colonising empire, driven by hunger for land, with a pronounced desire to conquer the agrarian fertile lands in Ukraine.²¹⁶ Prominence is also given to the occupiers pronounced goal of exterminating the people inhabiting the land to the east, or more specifically the territory of present-day Ukraine. In Soviet interpretations these people were always presented as Soviet citizens while the new Ukrainian narrative is both more vague and precise at the same time. To colonise Ukraine the Nazi-German forces had to rid the area of «lower races», often explained as Ukrainians, Russians and Jews, i.e the three most numerous ethnic groups living in Ukraine before the war.

One textbook provides a vivid account of the occupiers harsh regime in practice; during «...the 103 weeks of the occupation, each Tuesday and Friday military and civilian residents of various ethnic identities were shot at Babi Yar, primarily Jews. Virtually every Ukrainian city had its own Babi Yar. In the first months of the occupation a total of 850.000 Jews fell victim to the Nazis». In total, the reader is informed, almost four millions perished in Ukraine during the war. A little more than a million of these were civilians.²¹⁷ Around 150 concentration camps, «factories of death», and 50 ghettos were built in Ukraine in order to exterminate the population, but other methods were used as well. At the beginning of the occupation «special units» (Einsatzgruppen) of the SS murdered 800.000 Jews. «In Kiev as early as during the two first days of occupation 33.000 people were murdered at Babi Yar.»²¹⁸

Unlike previous Soviet treatment of the destruction of civilians the new narrative differentiates between the victims. The targets of the German racial policy are now described as the Slavic population in general or specified as Ukrainians, Russians and Jews, i.e. the three most numerous ethnic groups in territory of Ukraine at the beginning of the war. Even though this differentiation is a departure from previous accounts, prominence is implicitly given to Ukrainian victims. Jews are only portrayed as targets for destruction at the beginning of the occupation. There is no information given about what happened to the Jews prior to 1941 in the rest of Europe, antisemit-

ic racial policies or what happened to the Jewish population after the first months of occupation. Not a single clue is obtainable why the Jews were targeted, other than that they happened to live on the territory of what today is Ukraine. Furthermore, the Jewish victims are implicitly deemed less important, though not marginal, since the total number of victims is estimated to around four million.

Who were the main victims of the Holocaust or the Nazi-German occupation are far from apparent. It is acknowledged that Jews were targeted for destruction and that around eight hundred thousand lost their lives in the beginning of the Nazi-German occupation. It is also acknowledged that out of the four million who perished in Ukraine during the war one million were «civilians». Either the Jews made up a majority of the civilian population who perished or they are not included as civilian casualties at all. It is reasonable to assume that the Jews are treated as a separate category of victims since making them the majority of civilian casualties would diminish the impact of Nazi-German occupational policies directed against Ukrainians.

The narrative of the destruction of the European Jews in history textbooks provides little or no notion why Nazi-Germany attacked Ukraine, other than their hunger for fertile land and plan for a new world order. The meaning or sense of the story can therefore best be described as an absence of the Holocaust, shifting focus towards Ukraine and Ukrainians. Since neither the term «Holocaust» nor an acknowledgement that Jews were particularly targeted by Nazi-German forces is present it is perhaps best to talk about a non-use of the Holocaust. That is to say that there seems to be a deliberate and ideological adoption according to which the topic is actively ignored. Making the territory Ukraine and Ukrainians the centre of the narrative of the destruction of the European Jews the Holocaust is implicitly nationalised.²¹⁹

The Holocaust as a European Trauma

Changes in the interpretation of the destruction of the European Jews are visible in textbooks that were published around the turn of the century. In textbooks on international history the Second World War in Europe starts with German claims to Gdansk. More attention is paid to the German occupying regime in Europe and antisemitism is at least mentioned and sometimes explained. The destruction of the European Jews is also mentioned and given more attention. The Nazi-German «New Order» however is still portrayed as a more or less economic plan. Consequently the function of concentration

camps is presented primarily as holding pens for persons who resided in the occupied areas. However, the camps were also used to implement the Nazi-German racial policies in Europe, by exterminating Jews. One textbook provides an insightful account:

The 'New Order' envisaged the accomplishment of a special racial policy. The victims of this policy were the Jews, Gypsies and later the Slavic population of Eastern Europe. In 1942 the German leadership decided to begin the physical extermination of all the Jews in Europe. Throughout its whole territory 'factories of death' and concentration camps began to function; the largest of them were Auschwitz, Majdanek and Treblinka in Polish territory, Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen and Ravensbrück in Germany, and Mauthausen in Austria. In them suffered prisoners of war, participants in the resistance. The sum total of people in the concentration camps was 18 million, 12 million of whom were killed.²²⁰

In the new narrative it is acknowledged that something called a Holocaust took place and that Jews were specifically targeted. The antisemitic background to the «special racial policy» however is often confused. In one account it is limited to quotes from Hitler's *Mein Kampf* in which he «accounts for the Jewish involvement in Russian Bolshevism».²²¹ It is possible to seriously question the intent of the quotation from Hitler. It seems as no accident that an antisemitic quote containing Bolshevism is chosen. *Mein Kampf* is filled with other equally good examples. This could be interpreted as a message of antisemitism on its own, that Hitler was actually right in assuming Jewish involvement in Russian Bolshevism, an interpretation which is further reinforced by the fact that nowhere is the destruction of the European Jewry lamented or mourned; it is simply referred as part of the «New Order» of the Nazis and part of the war.

The destruction of the European Jews, as an exclusive and distinct phenomenon during the 1930s and 1940s, is conceptualised as a trauma affecting the whole of Europe. In an effort to explain how this unthinkable event could come about one account starts its explanation in antisemitism, understood as «...an ideology and politics aimed at Jews that takes the form of hostile intentions in relations towards the Jewish people», something Hitler capitalised on. Antisemitism, in turn, is described as the rationale behind the Holocaust which is defined as «the catastrophe for a large part of the Jewish population in Europe, as a result of an organised destruction by the Nazis and compatriots to Germany in their and other conquered territories 1933–1945». In this interpretation the victims of Nazi-German racial policies and concentration camps are not conflated and in-

terpreted as «Ukrainians» or «Soviet citizens» as in previous cases. Focus is exclusively on Jewish victims. Because the horror was not geographically confined to Germany and Poland, but also affected Russia, Belarus, Ukraine and others, the Holocaust is seen to «...contain lessons for all of humanity that needs to be reaffirmed forever so that such an event can be prevented in the future». By attaching the Holocaust significant and fundamental values it becomes enlarged, since it is seen as an important moral touchstone for gentiles as well.²²²

In this representation identification with the fate of the European Jews is deepened emotionally and detached at the same time. This was the essential message conveyed at the intergovernmental conference on the Holocaust, which took place in Stockholm in January 2000. Through the Holocaust, Europe could imagine itself as a community of shared values contributing to an institutionalisation of a «collective European memory».²²³ Ukrainian pupils are not only required to define «Holocaust» during their history classes and on tests but also to geographically position extermination camps, to describe who was the target of the Nazi genocidal policy and to discuss the lasting effects of the war on the history as well as historiography in the twentieth-century.²²⁴

However, the Holocaust presented as a historical episode carrying fundamental values for all of humanity is essentially interpreted as a European phenomenon. Even though Ukraine is implied to belong to Europe; the history of the Holocaust is basically a history of the destruction of the European Jewry in all European countries except Ukraine. There is no information about what the Ukrainian Jews suffered through or how the occupying regime treated them after the initial months of invasion. Pupils are taught about the extermination camps in Poland, about antisemitism in Germany and about the rise of the German dictator who capitalised on it.

Conclusions

The Holocaust rests uneasy in Ukrainian historical culture. Partly this can be explained by the three different, and sometimes competing, trends of nationalisation, Europeanisation and a lingering Soviet legacy.²²⁵ The new history textbooks on Ukrainian history largely carried on the Soviet practice of «nationalising» the Holocaust. But the Holocaust is not all together absent. In history textbooks dealing with international history the Holocaust it is dealt with in great detail. Although, the history of the Holocaust is basically presented as a history of the destruction of the European Jews in all Euro-

pean countries except Ukraine. The Holocaust took place outside the national boundaries of Ukraine and is perhaps therefore attached less significance.

The simultaneous nationalisation and Europeanisation, or de-nationalisation, of the Holocaust can best be explained by the different and unresolved trends in Ukrainian historical culture. In addition, or as a result, there has been no consensus reached on how to interpret the Second World War, which parts and warring factions to celebrate and commemorate. This could be understood as a failure of the educational system as well as the authorities in general to produce, or rather reach, a common «national» interpretation of the country's past.

However, Ukraine has incorporated the Holocaust into its historical culture in a rather ambiguous way. As already advanced, there is ample information about the Holocaust in Europe, and all presidents have officially denounced the terrible Jewish tragedy. Yushchenko has pledged that the country is sticking to the provisions of the Council of Europe that proclaims a need to educate Europe's young about the Holocaust.²²⁶ As a formal representative of Ukraine at the Stockholm International Forum on the Holocaust in 2000, he argued that there was a great need to learn the history of the Holocaust in order to prevent a similar tragedy from happening again. His mere presence at the conference, and perhaps more importantly what he pledged, could indicate the Europeanisation of the Holocaust, or rather that Ukraine subscribed to the more general tendency of turning the Holocaust into a negative symbol of the future Europe. To some degree such a conclusion is reasonable, but it does not clarify fully how the Holocaust has been incorporated into Ukrainian historical culture.

The Ukrainian history textbooks surveyed here display not only ambivalence towards how the Holocaust is treated, but also display a change. How is possible to explain this change? As argued previously in this paper, textbooks must not be seen as simply a reflection of forces outside themselves. Rather as both instruments of socialisation and as products of debates and considerable educational and political conflict. Part of the answer might lie in the fact that efforts were concentrated on rewriting textbooks on Ukrainian history from the onset of sovereignty. Therefore, it might be argued that historians, previously trained in the Soviet Union, had not the sufficient time to incorporate the Holocaust in to the textbooks and in to the official history of Ukraine. Such an argument is misleading however. A great many other topics, previously absent, were inclu-

ded, as was the employment of history textbooks produced by scholars in the diaspora, which were not bound by the rigid Soviet restrictions.²²⁷

Changes in the textbooks, as well as the inclusion of the Holocaust as a required topic in the curriculum in the 2001 program of the Ministry of Education, should rather, but not solely, be seen as partially a response to political pressure exercised by the Council of Europe which Ukraine is part of. Perhaps such an outside pressure was needed in order for Ukrainian historical culture to incorporate the history of its missing neighbours and their tragedy.

Георгій Касьянов (модератор): Дякуємо. Продовжимо дискусію. Ми домовились, оскільки ми поміняли трошки порядок, з дискусанткою, що вона буде виступати зараз. Це Середя Вікторія, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Вікторія Середя: Спробую спочатку коротко прокоментувати виступи колег, а тоді запропоную ще кілька своїх міркувань, оскільки я також маю досвід аналізу польсько-українських етнічних стереотипів у підручниках. У першу чергу хочу цілком погодитись з виступами Йогана і Моніки, що єврейсько-українські питання, чи питання Голокосту у шкільних підручниках щойно починають звучати. Вважаю, що це надзвичайно важлива тематика, на яку українські автори повинні звернути увагу. Хочу також прокоментувати ситуацію з державною політикою формування офіційних моделей минулого. Маю досвід проведення дискурс- та контент-аналізу всіх офіційних промов экс-Президента (Л.Кучми) за десять років (1994–2004 рр.). Хочу сказати, що він у своїх промовах один-єдиний раз звертається до питання Голокосту — під час вшанування 60-річчя трагедії Бабиного Яру. Але проблема полягає в тому, що в цій своїй промові Президент жодного разу не згадує про євреїв і не вживає слово «Голокост». Тобто є проблема, але навіть у подібному виступі вона нібито відсутня, вона не артикулюється. Очевидно, подібною є ситуація і в підручниках — маємо ситуацію неартикулювання цього питання.

Хочу цілком погодитися з тим, що ті моделі національного минулого, які конструюються у наших сучасних шкільних підручниках, а також моделі іншування, ще далі за інерцією великою мірою використовують радянські схеми чи зразки. Можемо сказати, що в радянській системі іншування було особливою практикою, оскільки все, що визначалося як інакше чи чуже, дуже різко і активно іншувалося. Якщо подивитися і порівняти ці підручники, а тут слід наголосити, що інколи ті самі автори, які писали підручники в радянський час, пишуть підручники вже за незалежної України, то вислови чи схеми аналізу, наприклад, польсько-укра-

їнських стосунків, зберігаються майже ідентичними. Тобто, ця стара практика іншування все ще присутня у сучасних українських шкільних підручниках.

Щодо питання висвітлення єврейської тематики в українських текстах, я б додала ще одне явище, чи феномен, який є більш помітним зараз в наших сусідів — в Центральній-Східній Європі. Можемо говорити, що у постмодерному суспільстві національний наратив поступово втрачає актуальність. Натомість відбувається комодифікація історії — творення «історії на продаж». І в цій ситуації проходить реконструювання єврейськості для туризму у тих містах, де єврейське населення було практично цілком винищене, чи його практично вже не залишилося. Тобто відбувається спроба «винайти» і «продати» свій мультикультуралізм туристам. І на прикладі Львова можемо помітити вже подібні практики. У Польщі вони вже дуже активно помітні, скажімо, в Кракові чи Варшаві. Отже, процес комодифікації історії також має місце.

Коментуючи виступ Моніки, хочу сказати, що зв'язок «своє — чуже — інше» не є зовсім лінійним. Я б сказала, що він є дуже складним, оскільки є різні ступені «іншості», «чужості», «свійськості». Навіть у своїй групі можуть бути присутні елементи чужості і свійськості. Так, наприклад, сприйняття діаспорних українців. Вони і свої, і інакші, і чужі. Так ми можемо говорити про будь-яку іншу національну меншину чи групу, яка є на території країни. Ця група може розглядатися в певних конструктах чи елементах як більш чужа, а в певних — як більш своя. Тобто, є різні ступені цього процесу іншування.

Тепер щодо роботи комісії. Я дозволю собі не погодитися, що в російській історіографії осмислення пострадянської історії є гіршим чи слабшим, ніж в Україні. Знаю дуже багато праць, які зараз виходять і які аналізують щоденне життя, культурне життя, соціальний простір Радянського Союзу, зокрема, в Санкт-Петербурзі в Європейському університеті. Зовсім недавно моя молода колега захистила в Європейському університеті кандидатську дисертацію про роль нижньої білизни в Радянському Союзі. Тобто, на разі, такі теми майже зовсім відсутні в Україні. Якщо ми говоримо про склад комісії, то хотілося б отримати інформацію, чи входять до неї соціологи, культурологи чи психологи? Адже коли ми пишемо підручник, ми повинні врахувати вікову особливість учнів, як вони можуть сприймати матеріал. Ми повинні розуміти як функціонує підручник в суспільстві, якою мірою він соціалізує чи не соціалізує, як ці тексти інтерналізуються, що саме інтерналізується з тих текстів.

Ще одне питання: хотілося б почути конкретні приклади, а які саме важкі теми визначила комісія, як вони обговорюються? Можливо, є сенс зробити більш публічну дискусію з цього приводу?

Щодо власне українських підручників. Мені здається, що ключовою проблемою викладання історії в школі є її поділ на історію України та все-світню історію. Цей поділ між історіями був зроблений у радянський час, оскільки були «ми» (радянські люди) і були всі інші, які не завжди розглядалися як «наші» друзі. У зв'язку з таким поділом, мала бути «своя» (радянська) історія і «чужа» історія, яка включала капіталістичні країни. Отже, закладання подібної бінарності одразу творить стереотипну ситуацію, формує певні мнемонічні практики. Як стверджують соціальні психологи, будь-яке протиставлення одразу формує стереотипи. Адже формування стереотипів — це когнітивний процес, який пізніше впливає на спосіб нашого мислення та оцінки світу. У цій ситуації, якщо ми викладаємо українську історію і світову окремо, ми одразу формуємо бінарну опозицію: свої — чужі. Крім того, з досвіду роботи зі студентами знаю, що у студентів, які виходять зі шкіл, зовсім не відкладаються у пам'яті процеси, які відбуваються в світі чи в Європі паралельно з процесами, які відбуваються у цей час в Україні. Якраз те, про що говорив колега, стосовно європейських дискусій щодо Голокосту, їх абсолютно не впливано в українську історію і навпаки.

Хочу погодитися з тим, про що вчора говорила Наталя Яковенко: справді підручники лишаються великою мірою російсько- та слов'яно-центричними, чи я б сказала, російськоцентричними. Спробую пояснити свою тезу. Навіть, якщо ми намагаємося когось заперечити, то у конструюванні своєї ідентичності ми відштовхуємось від системи цінностей, чи від образу сусіда (референтного іншого). Тобто, у наших шкільних підручниках ми в першу чергу відштовхуємося від Росії. Отже, все одно основою нашого аналізу лишається Росія чи історія, пов'язана з Росією. Включення історії України в ширший світовий контекст дозволило б змінити цю ситуацію, і відповідно було б значно легше відійти від стереотипного протиставлення.

Цілком погоджусь з тим, про що говорила Моніка [Наврацька]. Навіть коли про українців згадують у польських підручниках чи про поляків в українських, ключовою тематичною лінією є ситуації конфліктів. Тобто ми згадуємо про Іншого тільки тоді, коли є конфлікт. Це однозначно перешкоджає творенню позитивного образу. Єдиний період, коли з'являються позитивні згадки про національні меншини у шкільних підручниках — це та невеличка частина історії України чи Польщі, коли постають сучасні незалежні держави. Тоді у підручниках з'являються позитивні згадки про те, як гарно розвивається польська меншина в Україні чи українська в Польщі. Дуже цікаво, це якраз підкреслювала Моніка, як відбувається добір джерел, які цитуються у підручниках. Саме для підкреслення позитивного авто-стереотипу в українських підручниках дуже часто використовуються джерела, створені західними сучасниками. Тобто з допомо-

гою джерел твориться така ситуація, коли це ніби не ми самі себе хвалимо, а наші зовнішні друзі, це вони нас хвалять. Такий самий принцип застосовується на підтвердження негативного гетеростереотипу. Знову ж таки, це не ми згадуємо погано про наших сусідів, чи описуємо їх так, а це джерела тих, інших, зовнішніх: мандрівників, путівників, які так негативно пишуть про наших сусідів. І складається враження, що очевидно вони мають рацію.

Ще буквально кілька коментарів. Спробую поставити питання: всі говорять про те, що настав час творити підручники, які будуть позбавлені негативного образу, будуть багатокультурні. І це, очевидно, так. Але тут постає також дуже велике запитання. По-перше, як зробити їх такими багатокультурними, щоб вони були більш відкритими, а, по-друге, як переконатися у тому, що ця мультикультурність засвоюється учнями. Тому що створити мультикультурний продукт — це одне, але це зовсім не означає, що наші учні будуть засвоювати його в такий спосіб. Учні мають інші джерела соціалізації, які можуть мати значно сильніший на них вплив — наприклад, родина чи ЗМІ. Зараз соціологи говорять про те, що медіа, як соціальний інститут, все більше і більше починають перебирати на себе виховну та освітню функції. Я вам наведу приклад, що серед переліку джерел з яких, на думку респондентів, вони беруть знання про історію України, підручники чи освітні програми були на шостому місці у Львові, а в Донецьку — на сьомому. Значно вищі позиції там посідає родина, медіа, все інше. Крім того дослідження показують, що в учнів далі є досить високий рівень недовіри до підручників. Українські школярі визнали шкільні підручники з історії такими, що найменше заслуговують на довіру серед переліку з восьми запропонованих джерел. У порівнянні з підручками навіть історичні романи та художні фільми мають вищий рівень довіри. Подібне ставлення учнів до підручників, напевно, є наслідком їх реакції на процес переписування шкільних підручників з історії після здобуття Україною незалежності. Це означає, що якщо наш учень не довіряє підручнику, то він може абсолютно селективно сприймати інформацію про історичне минуле, виходячи з того як він чи вона соціалізовані в родині. Так, якщо він/вона засвоїли одну версію національної історії, то з підручника він/вона будуть вибирати, запам'ятовувати, зберігати саме ті факти, які відповідають цій моделі минулого.

Останній момент — вживання як в польських, так і в українських підручниках термінів «польські землі» чи «українські землі», які аплікуються до дуже ранніх періодів. На додаток, ми розглядаємо історію своєї країни в рамках її сучасних політичних кордонів. Тобто ми ці політичні кордони намагаємося одразу накласти на давньоукраїнський чи давньопольський період, незважаючи на тогочасні контексти, реалії та ситуацію. Те

саме стосується вживання «Україна», «український народ» чи «Польща», «польський народ». Таке вживання є абсолютно повсюдним. Наприклад, вперше, коли згадуються українські землі в підручнику, це в V ст. стосовно держави Куябія. Очевидно, що це — анахронізм. З іншого боку, збірний термін «український народ» вживається щодо будь-якого процесу: «український народ боровся», «український народ прагнув». Очевидно треба намагатися максимально диверсифікувати наше бачення минулого. Тому, що є різні соціальні стани, є різні національні чи етнічні групи, які проживають на території, є, очевидно, різні статі, які переживають цю історію у дуже різний спосіб. І останній момент, який, мені здається, впливає на негативну стереотипізацію сусідів — це те, що в наших підручниках частка політичної історії займає від 80 до 91 % матеріалу. Мені здається, що саме переорієнтація підручника більше на соціальну, щоденну, культурну історію, яка дозволить вписати співжиття з різними сусідами, на історію різних станів та груп в межах суспільства одночасно дозволить зробити її більш відкритою, отже, більш багатокультурною чи мультиісторичною, коли учень зможе побачити, що є різні «рації станів», є різні історії; що він/вона не мусить бачити все тільки у чорно-білих кольорах. Дякую за увагу.

Георгій Касьянов (модератор): Будь ласка, запитання до доповідачів і до диспутанта.

Андрій Кіштимов: У мене вопрос к Монике Наврацкой: Говорилось о том, что эксплуатируется тема — «евреи-помощники коммунистов». А, в разрезе, «поляки — помощники комунистов», эта тема интерпретируется?

Моніка Наврацька (переклад Софії Грачової): Тема поляків-комуністів подається значно меншою мірою, в значно меншому обсязі і я навіть не можу пригадати таких випадків, щоб йшлося про поляків-комуністів або про співпрацю поляків з комуністами. Натомість часто йдеться про євреїв-комуністів. Здебільшого про це оповідається в контексті погромів, погромів під час Другої світової війни. І тема євреїв-комуністів також виступає в контексті сюжету про антисемітську кампанію 1968-го року.

Вільфрід Їльге: Я хотів би прокоментувати одну думку диспутанта. Ви говорили про те, що в постмодерністські часи національні нарративи, здається, змінилися і зменшилися. Я зараз бачу навіть повернення до національних дискусій, до національних тематик в останні роки. Ви, наприклад нагадали про те, що зараз є приклади на локальному рівні подавати свою єврейську історію як мультикультурний продукт. Я не думаю, що це означає зменшення національного. Це може бути, але це не мусить так бути.

Бо це тільки така стратегія як підручникові просвітянська історія: я там щось покажу... Я думаю, потрібно більш критично на те все дивитись. І ще інше до підручників: як ви знаєте, в Німеччині є такі інститути, які зараз досліджують яке значення мають підручники. Звичайно в опитуваннях, соціологічних студіях завжди такі результати, що підручники не мають такого значення (вони між мас-медіа, між іншими засобами). А, з іншого боку, якщо запитують учнів про певні події, про які вони дуже мало знають, тоді вони дуже селективно що мають десь у голові, тільки те, що вони слухали десь у школі. Тому, я думаю, що тут дуже амбівалентна справа. Щодо підручників: я зовсім згоден з пані Середою, що учні мають інші джерела соціалізації, які можуть мати значно сильніший на них вплив, наприклад, родина і медіа. Все-таки питання впливу підручників на учнів залишається амбівалентною справою. В Німеччині спеціалісти з історичної дидактики досліджували історичні перцепції учнів у соціологічних студіях, у тому числі на прикладі України. І виходить, що в українських учнів домінують державні афірмативні нарративи, які подібні до тих, що в підручниках. Крім того, питання також полягає у тому, чи учні отримують від інших джерел історичного знання альтернативну інформацію, значить, інформацію, яка відрізняється від головних структур, нарративів, поданих у підручниках. Саме у мас-медіа (наприклад, документація на телебаченні) часто не презентують альтернативні нарративи, які по суті відрізняються від нарративів у підручниках. Щодо телебачення, то саме тут презентація ключових подій (про які ми сьогодні говорили) часто підтверджує версії підручників. У будь-якому випадку тут треба ще проводити фундаментальні дослідження, як історія представлена в різних медіа.

Георгій Касьянов: Шановні колеги, мені доведеться зараз зробити те, чого мені робити дуже не хочеться — я маю закрити конференцію. Очевидно, ще зарано говорити про її підсумки — дискусії, свідками і учасниками яких ми всі були, доповіді, підготовлені відомими фахівцями — це, сподіваюся, початок осмислення і переосмислення проблем, яким нашу конференцію присвячено. Хочу звернути вашу увагу на деякі «фізичні» параметри цієї конференції: у ній взяли участь доповідачі і диспутанти з України, Росії, Великої Британії, Польщі, Білорусі, Швеції (не зміг прибути наш колега з Литви). Ми вислухали 14 доповідей і 6 виступів диспутантів, ми слухали, виступали і дискутували майже 12 годин, зрозуміло, з перервами, в конференційній залі нам іноді бракувало достатньої кількості стільців, бо тут нараховувалося понад 60 учасників (пожвавлення в залі). Отже, ми добре попрацювали, велика кількість гостей та їхня активна участь в дискусіях засвідчують, що тема нашого зібрання є надзвичайно актуальною і цікавою. Утім, ці «фізичні» параметри — лише основа для того, чим будуть вимірюватися результати нашої спільної робо-

ти далі: нові ідеї, узагальнення, нові підходи, перспективи тощо — усе те, заради чого ми тут і зібралися, тобто розвиток науки, якій ми присвятили своє життя. Інститут історії України обов'язково видасть матеріали конференції.

Від імені Інституту історії України хочу подякувати всім, хто взяв участь в конференції. Від імені учасників конференції хотів би хотів би подякувати Олександрові Андрощукові, Олександрові Коляструку, Олені Заплотинській, Софії Грачовій, Вікторії Радиці — співпрацівникам відділу новітньої історії і політики, які взяли на себе організацію конференції, присвятивши свій час та чималі зусилля усім нам (аплодисменти аудиторії). Я зичу всім успіхів у вашій роботі і висловлюю сподівання, що невдовзі ми зберемося для нових дискусій.

ДОДАТКИ

Додаток 1 Доповідь К. Гломозди

Костянтин Гломозда (Київ)

Школа іншування: чужі серед своїх у сучасній українській історіографії

(текст доповіді, авторська редакція)

Автори попередніх матеріалів переконливо показали, що для будь-якої сучасної історичної праці іншування, загострення конфліктної ситуації за полярними категоріями, є не просто виявом «несмаку», а вельми істотною вадою. На жаль, ця вада досі відчутна у вітчизняній історичній літературі.

Межу між історією як критичною дисципліною й історією дидактичною, підставою історичної пам'яті²²⁸, вже нібито й проведено, але цей кордон раз у раз порушувано. Через те висновок дослідників «школи іншування» у підручниках²²⁹ стосується і значних масивів літератури наукового характеру. За підсумком С. Плохія, в Україні склалося чотири групи «практиків історичної професії»: відносно нечисленні історики радянської формації намагаються пропагувати ідеї східнослов'янської спільності; дещо більша група обстоює позиції міжвоєнної державницької історіографії; «невеличке, але визначне коло практиків», відкинувши застарілі постулати й догматизм, пропагує етос фаховості й нові підходи; натомість, більшість об'єдналася під прапором національної парадигми.²³⁰ Постає «парадоксальна ситуація, коли ті дослідники на пострадянському просторі, які не працюють в жанрі національного нарративу, і в цьому сенсі складають частину main-stream у світовому масштабі, суть маргіналами у власних академічних структурах, які, у свою чергу, маргінальні стосовно світової історіографії».²³¹

Цілком можливо, що завдання довершення національного нарративу, до якого апелює ця більшість, справді має бути кінець-кінцем реалізоване. Але й рецепт уникання іншування та кількох інших хиб мобілізаційної історіографії досить відомий, і полягає «у нагадуванні банального постулату: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і

вбивцю, і його жертву, бо для нього обидва є рівноцінними суб'єктами минулого».²³² З численних причин, обговорюваних протягом цілого періоду незалежності України у спеціальній літературі²³³, українська історична наука та громадськість загалом не готові облишити цю «неконвенційну», але потужну й привабливу зброю. Це справедливо і щодо авторів наймолодшої генерації. Так, наприклад, В. Черепанин наполягає на тому, що «будь-яка історія буде тенденційною. І в межах незалежної держави надзвичайно важливо те, чиєю саме є ця тенденція», і цитує за С. Плохієм формулювання завдання національних будителів за Ентоні Д. Смітом. Однак при цьому з подвійного завдання («мусять дати своїм народам славу минувшину, легітимізуючи їхнє прагнення до автономного або незалежного політичного існування, і водночас зробити це в академічній манері, щоб історичний родовід нації визнали сусіди») виходить цілком *унітарне* («показати в академічній манері, що існує «золота доба», «славна минувшина народу», таким чином легітимізуючи прагнення останнього до незалежного політичного існування»).²³⁴ Академічна манера, відтак, набуває кардинально іншого сенсу, а засада «визнання сусідами» стає цілком необов'язковою.

Наступною засадою академічності нового нарративу мало б стати ретельне уникання нежиттєздатних взірців застарілих історіографічних традицій, зокрема, радянської. Вони, натомість, залишаються потужним джерелом стереотипних кліше.²³⁵ Радянська історіографія широко застосовувала метод іншування, визнаючи «народом» лише «поневолені класи» чи то пак прихильників Влади Рад. Рудименти цього підходу зараз «видно в оцінках іноземних «окупантських» держав та еліт»²³⁶. Якщо врахувати, що в принципі «беззаперечно «свій суб'єкт» ідеалізується у порівнянні з іншими подібними суб'єктами» кожною особою чи спільнотою, а сформовані на цій підставі стереотиби «виступають елементом «незаперечної» історичної істини в оцінці «інших» та «інакших»»²³⁷, то потенціал іншування справді сам по собі невичерпний. Якщо «процес пішов» у подоланні агресивних стереотипів сприйняття Польщі й поляків²³⁸, то стосовно татар ксенофобія, схоже, тільки наростає.²³⁹ Вона не залишається непоміченою, і це створює ґрунт для сподівань на знешкодження вади. В усякому випадку, Я. Грицак мав змогу зробити висновок, що в літературі пострадянської доби мало помітні «систематичні агресивні характеристики інших етнічних груп чи чужинців», а негативні образи пов'язуються головним чином з державами-«гнобительками» чи певними класами.²⁴⁰ Між іншим, такі «зарезервовані» образи

містять у собі чимало небезпек, так би мовити, на додачу. Адже, долаючи ксенофобію стосовно «інших», варто було б водночас чи навіть спершу припинити іншувати «своїх». Як слушно зауважив тут Г. Касьянов, у рамках національного нарративу «Іншими (при чому саме з негативною конотацією) можуть стати і власні співвітчизники». На жаль, таке іншування «своїх» давно вже є не лише можливим, але й цілком дійсним для української історичної літератури якнайрозмаїтішого призначення — від паранаукової публіцистики до академічних студій.

Панівну парадигму нібито змінено, але новітня «антирадянська» її модифікація, як відомо численним дослідникам української історіографії, теж хворіє на брак сучасної науковості. За радянською версією історії України, життя в певному населеному пункті чи місцевості починалося із утвердженням там Радянської влади. За деякими різновидами новітньої версії, життя там по цій події закінчувалося, й починалися страждання. До найважливіших проблемних напрямків сучасної вітчизняної історіографії В. Голубко в підсумковій праці відносить дослідження України в роки Другої світової війни, українського національно-визвольного руху середини—кінця ХХ ст., радянського тоталітарного режиму в Україні, проблеми українсько-польських стосунків, становлення та розбудови Української держави по 1991 році та похідних аспектів.²⁴¹ Схоже, що розробка практично кожного із зазначених аспектів тією чи іншою мірою стає полем іншування і співвітчизників, і сородичів.

В основі специфічно українського іншування лежить своєрідна генералізація частини — надання частині значення й рис цілого і відчуження тих частин цілого, що не мають генералізованих ознак. «...Політизація досліджень історії України 40–90-х років ХХ ст. витворила її образ як «воюючої» країни, народ якої вважав головним своїм завданням здобуття державної незалежності, що, на наш погляд, не відбивало всієї багатоманітності суспільних процесів. Адже за такої ситуації всі інші питання — соціально-економічні, етносоціальні, соціопсихологічні, культурні тощо — хоча й розглядалися, але майже виключно з позицій національно-державницького руху».²⁴² В історичній дійсності реалізувалася можливість для «певної вужчої групи» перебрати на себе «цілісний національний образ» (і при цьому постати для сусідів таким ворожим «іншим», який визначав відношення цих сусідів до цілої нації)²⁴³; ясна річ, що історіографія, яка вважає себе зобов'язаною обстоювати історичну гідність такої групи, здатна далі виходити саме з такого змісту перебраного образу. У ролі

вужчої групи, з якою ототожнювано поняття «українці», у масовій свідомості можуть виступати ті, «хто розмовляє українською мовою», а в історіографічній традиційній схемі тему національної історії звужувано до «життя й діяльності україномовної та національне свідомої еліти».²⁴⁴ Якщо національна парадигма історії бере до уваги виключно «носіїв національно-визвольних прагнень на українських та польських землях, а також в емігрантських колах», тобто «ті політичні сили і верстви населення, що їх підтримували, котрі мріяли по завершенні війни жити у власних суверенних державах»²⁴⁵, то така парадигма, власне, перестає бути національною і потребує іншого визначення. Якщо йдеться про «селективне, але не завжди загально визнане» звертання до історії, не про реалії минулого, а «про систему понять, які підлягають запам'ятовуванню, — поняття, конститутивних для групи», про міф, що стає «способом інтерпретації з характерною просторовою і часовою референцією, який керує спогадом»²⁴⁶ — то йдеться не про національну парадигму, а про націоналістичну, яка прагне так само ототожнитися з першою, як «політичні сили і верстви» з цілою нацією.

Для уникнення «іншування своїх» у сучасних умовах важливо пам'ятати: «український проект» був одним із багатьох, що змагалися між собою на українських етнічних землях. І перемога цього проекту не була визначеною наперед»²⁴⁷. Автор цього нагадування, Я. Грицак, вбачає у сучасній Україні «поле битви між двома версіями української історії... — радянська версія та українська традиційна версія», і зазначає, що вони мають «регіональне ходження»²⁴⁸. Зауваження щодо численності проектів у минулому і версій історії зараз є цілковито слухним. Але з цього ж самого тексту бачимо, наскільки звичним стало означення як «українських» одного з проектів і однієї з версій. Маємо щось на кшталт «традиційного» привнесення елементу іншування, яке є начебто цілком зрозумілим і загальноприйнятним, але не може не задавати тон обговоренню й порівнянню, згори обмежуючи аргументацію учасників дискусії, і, не виключено, взагалі снагу до можливого дискутування.

Подібне спадає на думку, зокрема, через відсутність послідовного чи відвертого представлення «радянської» чи «російсько-советської» версії у сучасному синтетичному вигляді. Дослідивши узагальнюючі праці з історії України, В. Яремчук дійшов висновку, що наявні синтети «становлять сучасну інтерпретацію національно-державної парадигми історіописання», у межах якої можливе існування відмінних версій. Але ці версії теж мають своє-

рідне «регіональне ходження». «Академічний» синтез вузько-етнічніший і містить дещо пом'якшені радянські історіографічні конструкти (зокрема щодо Великої Вітчизняної війни), натомість «львівський» синтез «все-ж віддає данину «поліетнічному» баченню, відзначається державоцентризмом і прагненням до легітимації візії сучасної України з погляду національно-демократичних сил».²⁴⁹

Суперечливість візії минулого пов'язана з поляризацією суспільства, існуванням подвійних ідентичностей, у чому можна бачити як «реальну небезпеку для існування самої держави»²⁵⁰, так і перспективи своєрідного бінаціоналізму з відповідними етнічними міфами.²⁵¹ Існування політично обмежених візій історичного синтезу змушує сучасних авторів ставити історіографічні завдання теж у щиро політичних термінах: «досягнення соборності української історіографії».²⁵² Наразі наявні спроби наблизитися до такої «соборності» замішані на іншуванні зовнішньому — скажімо, констатації залежності долі українців у складі чотирьох держав міжвоєнної доби «від рішень, які приймалися за межами території України, в столицях чужих інтересам українців держав»²⁵³. Але з огляду на сучасні обрії світової історичної науки, дошкульність відставання від яких навряд чи хтось з українських істориків відверто заперечує, шлях до бажаної й потрібної соборності можна було б шукати саме у подоланні звичаїв іншування насамперед «своїх». Перш ніж вийти у висвітленні історії України на ширші й вужчі за націю та етнос контексти, варто було б нарешті позбутися пов'язаного з політичною обмеженістю «візій» суперечливого іншування і чи не вперше за історію української науки перетворити арену протистояння національно- чи класово-свідомих наративів на єдину етнічну площину, в межах якої «чужі» проекти якщо й реалізовувалися, то завжди у «власному», «засвоєному» варіанті.

Між іншим, обнадійливий приклад такого здолання іншування «своїх» подає саме «львівське» коло істориків. Якщо в «академічному» («київському») синтезі галицьке «русофільство» тлумачиться як ідеологія «національного самозречення», у сучасних дослідженнях воно вже розглядається як явище, що «тривалий час було органічною течією українського руху і мало значні здобутки в ділянці поглиблення української історичної традиції»²⁵⁴. На жаль, бракує такої обнадійливості у сюжетах, що стосуються історії України ХХ століття.

Якщо йдеться про часи революційних подій, увага істориків зосереджується на, так би мовити, історії конфліктів: збройній

боротьбі, протистоянні урядів, політичних орієнтацій, ідеологій. Як відзначив В. Голубко, «на останньому плані залишається той факт, що у ці буремні роки люди продовжували народжувати дітей, орати і сіяти, працювати на фабриках та заводах, налагоджувати комунікації тощо. Втім нерідко саме інтереси родин чи їх сукупностей були визначальними чинниками мікро- та макроісторичного процесу. Дослідникам слід звернути увагу на те, як впливали на національну та соціальну мобілізацію економічні й фінансові чинники».²⁵⁵

Залишаючи поза увагою середовище, в якому розгорталися звичні для неї політичні конфлікти минулого, історіографія створює собі підстави для збереження розмаїтих іншувань. За таких обставин тези на кшталт «більшовизм не мав надійного підґрунтя для свого розвитку в горизонтах українського суспільства»²⁵⁶ залишаються чимсь на кшталт Дройзенівського обертання політики в минуле, якого сучасній науці властиво уникати. Протиставлення «українства» політичним супротивникам, визначеним за іншими критеріями, насправді є обособленою зброєю, бо перетворює саме «українство» з етнічного означення на політичний проект: «У той час як білі сили на момент закінчення світової війни не мали достатньо військ для втручання в українські справи, їхнє керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти»²⁵⁷. Навіть дослідники з числа найперевішних, які цілком свідомі того, що «модернізація совєтської України підштовхнула одночасно й національні, й інтернаціональні процеси», та відкидають тезу про українсько-російський характер тодішніх протистоянь на користь власне української множинності, звично користуються «традиційними» етнополітичними означеннями: «масовий перехід із села в місто, поширення освіти, друкованої продукції могли сприяти поширенню як української, так і неукраїнської ідей».²⁵⁸ У цьому, схоже, можна завбачити ту ж таки «традицію» іншування; вона жевріє, входячи в суперечність з наявними в історіографії тезами про процес «вкорінення» радянської влади (навіть по 1933 році)²⁵⁹ та про відсутність явища «деградації українського суспільства» за обставин загибелі національної державності й більшовизації організаційних структур²⁶⁰, з незаперечністю «факту існування української громадянської війни» та наявністю «компромісу між російським більшовизмом й українським національним рухом»²⁶¹.

Так чи інакше, перед II Світовою війною в Україні «до влади, управління прийшли нові люди, які не знали капіталізму, жили за комуністичного режиму, виховувались у радянській школі,

навчались у вузах Києва, Харкова, Москви та Ленінграда... вони вірили в соціалізм, комунізм, Компартію та Сталіна. Ці люди відчували гордість за радянську Україну, яку більшовики перетворили в розвинуту «індустріально-аграрну республіку», де не було безробіття, суттєво зменшилася кількість неписьменних, діяла система масової освіти, у закладах культури панувала українська мова. Таких радянських людей було чимало в українському суспільстві — на них тримався комуністичний режим».²⁶² Визнання справедливості цього твердження змушує поставити питання про ще один різновид іншування: протиставлення термінів «Ради» — «совети» і похідних від них, «радянський» і «совєцький».

Сюжет виправдовує розлоге цитування. Рецензуючи книгу С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження» (К., 1999), Я. Грицак зазначив: «Українська мова є однією з небагатьох, де термін «совєцький» перекладається («радянський»), тоді як інші народи свідомо не перекладають цього терміна, підкреслюючи свою відчуженість від совєцької спадщини. В українському інтелектуальному доволі «совєцький» прижився лише на еміграції й Галичині — тобто там, де впливи совєцькості були або найменшими, або де вона викликала запеклий опір.

Власне, Сергій Білокінь своєю книжкою встановлює в українській родимій історіографії важливий прецедент, послідовно вживаючи термін «совєцький». Він пропонує дивитися на совєцьку систему як на злам української історичної традиції...» (підкреслення наші. — К. Г.)²⁶³

У «родимій історіографії» даний прецедент набуває поширення не лише завдяки авторському виборі, але, зокрема, і через «явочну» редакційну політику видавництва. Але, по-перше, Автор рецензії цілком поділяє тези А. Граціозі, що «українські селяни... виступали за совєцьку владу як утілення віковічних ідеалів селянського самоуправління», і що «саме у конфлікті між російським та українським більшовизмом найопукліше проявився національний характер останнього»²⁶⁴. По-друге, він сам написав низку авторитетних праць (зокрема, цитованих вище), які не дають змоги беззастережно підтримати «пропозицію» С. Білоконя й відтак апіорі винести радянський проект за рамки «українських» політичних проектів. По-третє, в цьому ж таки тексті він наводить низку гасел того часу на кшталт «Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв», «За самостійну вільну Радянську Україну», «За самостійну Радянську владу». Маємо досить таких свідчень (від «Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!»),

«Геть радянську владу!» до «Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»²⁶⁵), щоб вважати переклад «з української українською» принаймні зайвим. У загальноукраїнському контексті подібні кроки здатні забезпечити не так «відчуженість» від спадщини, як непорушну прірву між дискурсами та їх носіями. До України в даному випадку цілком застосовуване положення Л. Гудкова: «зручна посилка про «захоплення влади» більшовиками і встановлення «окупаційного радянського режиму», що дуже влаштовує сьогодні російських націоналістів (і в деякому роді лібералів, які вважали, що можна продовжити російську сюїту кадетів з перерваного місця), невірна, оскільки радянський порядок так чи інакше відтворюється щонайменше протягом життя півтора поколінь... радянський порядок мав бути визнаним населенням вже тільки через тривалість його існування»²⁶⁶.

Між іншим, спроби подібного відчуження помітні не лише в царині історіографії. Громадян, котрі обирають соціально-політичну ідентичність «радянських людей», було визнано «особливою «екзотичною» групою населення України»²⁶⁷, носіями ідентичності «ефемерної», їх існування — наслідком загублення своєї національної ідентичності чи зради їй, належність до цієї групи «середньостатистичних українських громадян» — «найбільш вражаючим фактом», а високий відсоток у ній фахівців та службовців — фактом важкопояснюваним²⁶⁸. У таких враженнях від об'єктивного матеріалу легко побачити саме наслідок глибоко закоріненої в науці традиції іншування й неврахування того, що ідентичність може втрачатися саме тоді, коли її перетворюють на неодмінний атрибут неприйнятних з тих чи інших причин політичних проєктів. Адже вищенаведені враження зумовив 12-відсотковий показник носіїв «радянської» ідентичності у 2000 році. Подальші ж соціологічні дослідження засвідчили, що цей «екзотичний» відсоток за 2001–2005 роки знизився до 8,1 %, але через сплеск 17,8–12,7–13,1 %.²⁶⁹ Уявлення, що перехід українських еліт до іншої конфесії (римо-католицизму) всупереч міфологемі традиційної історіографії XIX–XX століття не означав автоматичної втрати руської ідентичності, вже утверджується в науці.²⁷⁰ Залишається очікувати, що це стане остаточно ясним і щодо політичних уподобань.

На тлі цілого XX століття найбільший потенціал іншування одних українців іншими зберігає тематика Другої світової війни. Знову маємо щонайменше двочленний поділ (за визначенням

О. Є. Лисенка, «...в сучасному українському суспільстві утворилися два погляди на події Другої світової війни. І в кожній групі людей — своя правда і своя апологетика»²⁷¹). У розробці цього періоду знову натрапляємо на прагнення задовольнити вимогу «від української історичної науки об'єктивно висвітлити цю трагічну сторінку нашої історії» через визначення до подій «ставлення українського народу, чи принаймні політичне активної його частини»²⁷². Однак, не слід розуміти цей заклик до «нової об'єктивності» як прагнення врахувати позицію «політично активної частини» України в цілому.

В іншуванні «доби II Світової» можна виділити свого роду «зовнішній» і «внутрішній» напрямки. До зовнішнього, який цілком вкладається у русло вищезгаданої «відчуженості» від радянської спадщини, можна віднести боротьбу за перейменування складової частини війни. У формулюванні М. Плав'юка, «То ж не була та війна вітчизняною і для України. Україна стала найбільшою жертвою Другої світової війни між двома тоталітарними режимами, які мали на меті не визволення, а поневолення українського народу. І хоч методи поневолення практиковані Берліном, чи Москвою, були різними, але мета була однаковою. Отже, Другу світову війну нам треба називати її справжнім іменем. Це була війна, ведена проти інтересів українського народу і завдала нам жахливих жертв і втрат»²⁷³. Теза ця популярна й серед інших представників діаспори²⁷⁴. У новітньому ж академічному синтезі ретельно розкрито виникнення терміну «Велика Вітчизняна війна» (С. 226–229), «міф Великої вітчизняної війни» визнано «одним із найпотужніших з усіх інтеграційних радянських міфів» (С. 270); саму ж війну автори відповідного нарису воліють називати або «війна», або «радянсько-німецька війна» (С. 164, 229, 242)²⁷⁵, хоча жодного академічного навантаження поза ідеологічними схемами така заміна не несе.

Черговий випадок іншування через невиправдану генералізацію маємо на стику науки й публіцистики. До наукової статті потрапляє теза, сформульована за назвою газетної статті іншого історика: «Україна сказала «ні» сталінізму». Йдеться власне про те, що з початком війни «соціально й етнічно неоднорідне українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади»²⁷⁶. Масштаб згаданого заголовку явно не впливає з суті матеріалу, бо «значна частина» — це навіть не більшість. Постає натомість питання: чи тій іншій частині суспільства, що продемонструвала, як можна припустити з викладу,

«відверто прихильне або активне ставлення до радянської влади», справді йшлося про щось на кшталт гасла «сталінізму — «так»»?

За спостереженням автора підсумкової праці В. Голубка, «практично більшість вітчизняних дослідників погоджується з думкою, що єдиним позитивним здобутком визволення України Червоною армією стало об'єднання майже всіх українських етнічних земель в єдине ціле, хоча методи і ціна, якою це було досягнуто, викликають дискусію і неоднозначну оцінку». Є й випадки цілковитого заперечення бодай такого позитиву: «В. Трофимович... дотримується погляду, що звільнення України радянськими військами не було її справжнім визволенням, а лише відновленням радянської окупації»²⁷⁷. Цілковиту окремішність історичної долі різних частин України демонструє підсумок В. Яремчука стосовно «львівського» синтезу української історії: «хоча симпатії авторів лежать на боці українських політичних і військових організацій (в т. ч. й тих, що співпрацювали з нацистами), які, на їхню думку, всіма доступними їм методами захищали інтереси українства..., це не заважає виваженому зображенню *інших, неукраїнських за характером*, сил. Так, схвально оцінено політику радянської влади в передвоєнній Західній Україні в соціальній та освітній галузях..., віддається належне здобуткам радянського партизанського руху (Курсив наш. — К. Г.)»²⁷⁸.

Але у подібному дискурсі «віддання належного» сприймається радше як вийняток. «Радянський партизанський рух він [В. Трофимович] вважає таким, що був інспірований московським керівництвом; що ж до українського націоналістичного руху, керівного ОУН, то останній змушений був розраховувати насамперед на власні сили»²⁷⁹. Чи ж головна це ознака для характеристики подібних рухів? Тож інші автори шукають такої характеристики у тому, що «збройні сили українського руху опору... намагалися використати війну між Німеччиною і Радянським Союзом для досягнення власної політичної мети — здобуття і розбудови незалежної України»²⁸⁰. За такого контексту те, що раніше здавалося цілком усталеним, може видатися свіжим і несподіваним відкриттям. Розкриваючи насамперед тему ролі радянських партизанів у створенні «протиукраїнської агентурно-провокаційної мережі», автор зауважує, що «не треба оцінювати радянський партизанський рух, так би мовити, однокольорово — або в білих фарбах, як тільки героїчний, або тільки у чорних, як повністю злочинний, що він повністю бандитський і беріївський. На наш погляд, обидві точки зору не відповідають історичній правді, ближче до істини, мабуть, буде твердження, що радянський партизанський рух

виник і діяв як збройна реакція підрадянських народів на брутальну гітлерівську окупацію і тим самим посідає поважне місце серед всіх учасників антифашистської боротьби поруч з УПА, рухом Опору в країнах Європи»²⁸¹.

Чималі резерви іншування ще зберігає дослідження множинності фронтів війни. «...почалася збройна боротьба українців на два фронти, спершу проти большевицьких військ, оточених у польських болотах, а згодом і проти німців»; Поліська Січ — «перша українська повстанська формація під час Другої світової війни, яка спершу очистила Полісся від большевицьких військ, а згодом виступила проти німецького терору на Волині»²⁸². Якщо зіставити ці тези з відомостями, що «уже в червні 1941 р. наявні факти збройного опору наших воїнів, які не здалися у полон, а продовжували боротьбу в тилу німців»²⁸³, то не можна не задатися питанням, хто ж тут кому «наш», а хто «ворог»?

За А. В. Кентієм та В. С. Лозицьким, «...в західних областях України реальною бойовою силою у той час виступили ОУН-УПА, які користувалися широкою підтримкою місцевого населення та були готові активно протидіяти поверненню в регіон радянської влади»²⁸⁴. Це спрямування зусиль аж ніяк не вписується навіть у найширший контекст Другої світової війни як війни двох груп держав (Союзників та Осі). Засуджуючи іншування у звичніших, «зовнішніх» його спрямуваннях, Н. Гончаренко й М. Кушнарєва зазначили, що у хворих на нього текстах «споконвічна боротьба за незалежність робить наших воїнів захисниками (навіть на чужій території), а чужих — загарбниками»²⁸⁵. Подиву гідний такий рівень засвоєння традиції «внутрішнього» іншування, коли ця «споконвічна боротьба» здатна «наших воїнів» зробити загарбниками навіть на території своїй! Якщо ж цю територію вважати «не своєю», а тезу про загарбництво трактувати всерйоз, то годі й говорити, що ці взаємовиключні історії можуть стосуватися однієї країни та однієї нації. Казусові іншування не може зарадити ні спроба розглянути боротьбу УПА як національну революцію, що врешті призвела до відродження Української держави, ні твердження, що «повстанський рух був не галицьким чи волинським явищем, а загальноукраїнським процесом, а УПА — загальноукраїнською армією»²⁸⁶. Їх автори, схоже, не помічають, що вихід із становища за доведення їх концепції полягає у «виявленні» на тлі Другої світової війни особливого явища — війни «української громадянської», яке надасть «внутрішньому» іншуванню граничної досконалості. А втім, може саме така досконалисть відкриє, нарешті, шлях українцям до «іспанського» єднання?

Але результати наявні вже й зараз. У межах однієї і тієї самої статті, наприклад, зустрічаємо: 1) засудження політикуму за відзначення ювілейних дат «ненашої історії» (річницю «завершення війни» Україна святкувала 9 травня, а не 8 травня, «як європейські країни»); 2) жаль з приводу того, що не віддано «пальму першості у встановленні Прапора Перемоги» Героєві України О. Бересту; 3) згоду з тим, що брак істотного поступу у вирішенні проблеми воїнів УПА й найменшого натяку на можливість примирення дає підстави говорити про «нашу поразку в Другій світовій війні»²⁸⁷. Мабуть, така спроба поєднати непоєднане постає як свого роду *summa summarum* нинішнього рівня іншування «ненашої історії».

Але Автор цієї статті, безумовно, має рацію стосовно того, що брак можливості примирення — завжди поразка. На думку вчених США, якою б ціною не було свого часу досягнуто американського возз'єднання (*American reunion*) по громадянській війні, невдача примирення й брак компромісу мали б набагато страшніші наслідки.²⁸⁸ До речі, труднощі примирення — не лише українська проблема, а і європейська: британські ветерани, скажімо, досі не готові відвідувати військові кладовища Другої світової разом з федеральним канцлером Німеччини.²⁸⁹

Отже, якщо йдеться про національне примирення, реальне возз'єднання, то має йтися про компроміс. От тільки про який?

Прихід до влади «україноцентричних державницьких сил» збуджує сподівання істориків на «формування сприятливого суспільно-політичного клімату для позитивних змін у суспільній свідомості, поступового витіснення минулих історичних міфів та їх заміну новими, котрі відповідатимуть нинішньому етапу бачення України та українців у світовій спільноті»²⁹⁰. Про вимоги до такого міфу (академізм, зовнішня сприйнятливість) вже йшлося. Чимало говориться і про україноцентризм як дійсну чи конче бажану позитивну рису новітньої вітчизняної історіографії.²⁹¹ Але україноцентричність сьогоденського штибу може обернутися іншуванням, відчужуванням пів-України, штучним ув'язуванням українськості з політично обмеженими візіями.

Тож треба нарешті усвідомити, що «екстрене» творення національної історії за сучасних обставин і рівня фахових вимог (не надто сприятливих для постановки такого завдання) не може здійснюватися шляхом іншування, «привласненням минулого»²⁹² від імені якоїсь меншої групи, хай навіть ідея поширення рис цієї групи на цілий етнос видається вкрай привабливою. Сучасний

національний наратив не може містити ані рудиментів телеології, ані протиставлення певних верств «народу», ані регіональної чи то пак політичної «відчуженості» (чи, навпаки, «генералізації»). Не гідна історичної науки зрілої нації ситуація, коли авторитетність наративу залежить від наслідків президентських чи парламентських виборів.

Фаховий історик не може бути в одному контексті «фахівцем», а в іншому — «патріотом». Якщо він справді переслідує мету подолати відставання від належного рівня досліджень, то має фахово ставитися і до реалій сучасного йому життя, покласти край іншуванню як рисі власного світогляду, яка визначає ставлення до тих чи інших політичних проектів сучасності. В іншому випадку іншування назавжди оселиться в його працях, перешкоджаючи розмаїттю думок і поглядів у науковому середовищі. Недарма сучасна фахова корпорація застерігає: «Коли історики творять інтерпретації і судження, вони повинні бути обережними, щоб не представляти їх у такий спосіб, який перешкоджає обговоренню альтернативних інтерпретацій»²⁹³.

Ані глорифікація, ані демонізація проектів націєтворення, відомих у минулому, не сприятиме виконанню сьогоденських завдань. Усі без винятку такі проекти нині варто оцінювати не за мотивами, а за наслідками. Тоді краще, що було в кожному, сприятиме остаточній реалізації проекту, дійсно актуального.

Додаток 2 Список літератури до доповіді О. Удода

1. *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60–80-е годы XX века). — М., 2003. — 248 с.
2. *Баханов К.* Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти. — Донецьк, 2005. — 326 с.
3. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — К., 2005. — 528 с.
4. *Гузенкова Т.С.* «Жертва истории» борется с северным соседом // Независимая газета (Москва). — 1998. — 25 марта.
5. *Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы / Под. ред. К. Аймермахера и Г. Бордюгова.* — М., 2002. — 232 с.
6. *История для завтрашнего дня (современная реформа школьного исторического образования в России).* — М., 2000. — 186 с.
7. *Константинов С.В., Ушаков А.И.* История после истории. Обзоры России на постсоветском пространстве. — М., 2001. — 208 с.

8. *Кульчицький С.* Історія Батьківщини в шкільних підручниках // Дзеркало тижня. — 2002. — 3–9 серпня.
9. *Кульчицький С.* Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. — К., 2004. — 113 с.
10. *Лукінюк М.* Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. — К., 2003. — 576 с.
11. *Мацкявичете М.* Учебник истории — больше чем учебник // Управление школой (Москва). — 2002. — 8–15 января.
12. *Моисеенкова Л., Марциновский П.* Россия в украинских учебниках истории: Новое видение или проявление на идеологическом рынке? // Мир истории: Российский электронный журнал. — 2004. — № 1.
13. Национальные истории в советском и постсоветском государствах / Под. ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. — М., 1999. — 446 с.
14. Почему Украина не Россия / Авт.-сост. А.А. Кокотюха. — Харьков, 2004. — 397 с.
15. Протистояння в Азії через воєнну історію // www.bbc.co.uk/story/2005/11/printable/051115.
16. *Сергеев Ю.* Я б историю закрыл, слегка почистил... // Комсомольская правда. — 2004. — 13 января. — С. 3.
17. *Тарасов Б.* Учебники истории: поле вражды или сотрудничества? // История (Москва). — 2004. — № 3. — С. 4–5.
18. *Тарасов Б.* Национализм: основа противостояния или залог единения? // История (Москва). — 2004. — № 3. — С. 6–7.
19. *Удод О.* Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків // Проблеми історії України. — Вип. 9. — К., 2003. — С. 427–435.
20. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003. — 604 с.
21. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — 406 с.
22. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). — К., 2000. — 368 с.
23. *Ульянов Н.* Украинский сепаратизм. — М., 2004. — 416 с.

Додаток 3 Список літератури до доповіді Я.-Ж. Янмаата

- International Textbook Research on Britain, Germany and the United States. Oxford: Berg.
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2004) 'Derzhavnyi Standart Bazovoi i Povnoi Zahal'noi Serednoi Osvity', Istorია v Shkolakh Ukrainy. No. 2, 2–7.
- Carras, C.* (2001) 'Preface', in C. Koulouri (ed.) Teaching the History of South-Eastern Europe. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.
- Connor, W.* (1972) 'Nation-Building or Nation-Destroying', World Politics 24, 319–55.
- Council of Europe (1999) EDES 1998-1999: Education for Democracy and European Studies in Ukraine (Report on the Seminar DECS/EDU/CIT (99) 17 Prov.). Strasbourg: Council of Europe.
- Anderson, E. A.* (2005) 'Backwards, Forwards, or Both? Moldovan Teachers' Relationships to the State and the Nation', European Education 37 ...
- Antoniou, V. L. and Y. N. Soysal* (2005) 'Nation and the Other in Greek and Turkish History Textbooks', in H. Schissler and Y. N. Soysal (eds.) The Nation, Europe and the World: Textbooks and Curricula in Transition. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Berghahn, V. R., and H. Schissler* (1987) 'Introduction: History Textbooks and Perceptions of the Past', in V. R. Berghahn and H. Schissler (eds.) Perceptions of History:
- Council of Europe (2000) The Secretary General's New Initiative Seminars on «The Reform of History Teaching in Ukraine» (Report DECS/EDU/HIST (98) 54). Strasbourg: Council of Europe.
- Encyclopaedia Britannica (1994) part 26.
- Janjetovic, Z.* (2001) 'National minorities and non-Slav neighbours in Serbian textbooks', International Textbook Research 23, 201–14.
- Kohn, H.* (1944) The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background. New York: Macmillan.
- Kohn, H.* (1994) 'Western and Eastern Nationalism', in J. Hutchinson and A.D. Smith, (eds.) Nationalism. Oxford: Oxford University Press.
- Komarov, Y., V. Mysan, A. Osmolov's'kyi, S. Bilonozhko, and O. Zaitsev* (2004) Istorიაiia Epokhy Ochyma Liudyny: Ukraina ta Evropa y 1900–1939 Rokakh, 10 Klas. Kyiv: Heneza.
- Koren, S.* (2001) 'Minorities in Croatian History and Geography Textbooks', International Textbook Research 23, 183–200.

Koulouri, C. (2001). 'Introduction: The Tyranny of History', in C. Koulouri (ed.) *Teaching the History of South-Eastern Europe*. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.

Krylach, E and S. Kul'chytskyi (1999) 'Die Diskussionen in der Ukraine über die Schulbücher zur Vaterländischen Geschichte', in I. de Keghel and R. Maier (eds.) *Auf den Kehrthäufen der Geschichte? Der Umgang mit der Sozialistischen Vergangenheit*. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.

Kul'chytskyi, S. V., Y. Kurnosov, and M. V. Koval' (1994) *Istoriia Ukrainy: Chastina I*. Kyiv: Osvita.

Kul'chytskyi, S.V. and Y.I. Shapoval (2003) *Novitnia Istorii Ukrainy (1914–1939)*. Kyiv: Heneza.

Kuzio, T. (2002) 'The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism', *Ethnic and Racial studies* 25, 20–39.

Kymlicka, W. (2001) 'Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe', in W. Kymlicka and M. Opalski (eds.) *Can Liberal Pluralism be Exported: Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Linz, J. & Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Marsden, W. E. (2000) '«Poisoned History»: A Comparative Study of Nationalism, Propaganda and the Treatment War and Peace in the Late Nineteenth – and Early Twentieth-Century School Curriculum', *History of Education* 29, 29–47.

Osvita Ukrainy, 2004, no. 60–61, pp. 15–18.

Prohramy dlia Serednoi Zahal'noosvitn'oi Shkoly: Istorii Ukrainy 5–11 Klasy; Vsesvitnia Istorii 6–11 Klasy (1996). Kyiv: Perun.

Sarbei, V.H. (1996) *Istoria Ukrainy: XIX — Nachalo XX Veka*. Kyiv: Heneza.

Serhienko, H.Y. and V.A. Smolyi. (1995) *Istoria Ukrainy: S Drevneishikh Vremen do Kontsa XVIII Veka*. Kyiv: Osvita.

Shapoval, Y. (1999) 'Eigene Ueberzeugung oder Import von Ausen? Krieg und Frieden mit der Sozialistischen Vergangenheit in den Aktuellen Schulbüchern der Ukraine', in I. de Keghel and R. Maier (eds.) *Auf den Kehrthäufen der Geschichte? Der Umgang mit der Sozialistischen Vergangenheit*. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.

Shvyd'ko, H.K. (2003) *Istoria Ukrainy: XVI–XVIII Stolittia*. Kyiv: Heneza.

Smith, A.D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell

Smith, A.D. *National Identity*. London: Penguin, 1991.

Soysal, Y. N. and H. Schissler (2005) 'Introduction: Teaching beyond the National Narrative', in H. Schissler and Y. N. Soysal (eds.) *The Nation, Europe and the World: Textbooks and Curricula in Transition*. New York and Oxford: Berghahn Books.

Szporluk, R. (1997). 'From an Imperial Periphery to a Sovereign State', *Daedalus* 126, 3, p. 85.

Turchenko, F.H. (1995) *Noveishaia Istorii Ukrainy: Chast' Pervaia (1917–1945 Gody)*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H.; P.P. Panchenko and C.M. Tymchenko (1995) *Noveishaia Istorii Ukrainy: Chast' Vtoraia (1945–1995 Gody)*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H. (2002) *Novitnia Istorii Ukrainy: Chastyna Persha 1914–1939*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H. and V.M. Moroko (2004) *Istoria Ukrainy: Kinets' XVIII — Pochatok XX Stolittia*. Kyiv: Heneza.

Turchenko, F.H.; P.P. Panchenko and C.M. Tymchenko (2004) *Novitnia Istorii Ukrainy: Chastyna Druha 1939–2001*. Kyiv: Heneza.

Velychenko, S. (1993) *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. New York: St. Martin's Press.

Verbytska, P. (2004) 'School History Education for the Development of Democracy in Ukraine', in M. Roberts (ed.) *After the Wall: History Teaching in Europe since 1989*. Hamburg: Koerber Stiftung.

Wilson, A. (2002). *The Ukrainians: Unexpected Nation*. London: Yale University Press.

Додаток 4

Список підручників, які проаналізовано в доповіді М. Наврацької

1. *L. Chmiel, B. Jagiełło, A. Syta*, *Historia*, klasa 3 gimnazjum, podręcznik, Warszawa 2002.
2. *M. Jastrzębska, J. Żurawski*; *Historia III*, Podręcznik dla klasy trzeciej gimnazjum, Wrocław 2001.
3. *T. Małkowski, J. Rzeźniowiecki*, *Historia III*, podręcznik dla III klasy gimnazjum, Gdańsk 2000.
4. *W. Mędrzecki, R. Szuchta*, *U źródeł współczesności, Dzieje nowożytne i najnowsze*, *Historia*, Podręcznik 3, Warszawa 2001.

5. K. Przybysz, W. J. Jakubowski, M. Włodarczyk, *Dzieje najnowsze*, Podręcznik. Klasa III, Warszawa 2002.
6. M. Sobaś (współpraca G. Szymanowski), *Historia ludzi*, 3. Klasa gimnazjum, *Od traktatu wersalskiego do okrągłego stołu*, Kraków 2001.
7. A. L. *Szcześniak*, *Polska i świat; Wspólne dziedzictwo*; Podręcznik do III klasy gimnazjum, Radom 2001.
8. H. Tomalska, *Historia; Polska i świat w XX wieku*; Podręcznik dla gimnazjum, Warszawa 2001.
9. R. Tusiewicz, *Nasze dziedzictwo*, Historia 3, Podręcznik dla III klasy gimnazjum, Warszawa 2002.
10. J. Wendt, *Historia*, Podręcznik III, Gdańsk 2000.
11. G. Wojciechowski, *Razem przez wieki III*, Historia; Podręcznik do gimnazjum, Poznań 2001.

ВИНОСКИ ТА ПОСИЛАННЯ

- ¹ Текст виступу К.Ю. Гломозди див. у розділі «Додатки»
- ² *Зашкільняк Л.* Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.), [in:] *Polska — Niemcy — Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku*. Pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2000, s. 99–128; *Зашкільняк Л.* Українська історична польоністика у 90-х роках, [in:] *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану професора Любомира Винара*, Київ 2000, с. 451–464.
- ³ Цей термін ми запозичаємо у Г. Касьянова — див.: *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х), [в:] *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка. Львів, 2004, с. 57–73.
- ⁴ Цю тему ми заторкнули в: *Зашкільняк Л.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість, [в:] *Український історичний журнал*, 2005, № 5, с. 93–113.
- ⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. I. С. 3.
- ⁶ Цит. за: *Робинсон М.А.* Основные идейно-научные направления в отечественном славяноведении конца XIX — начала XX в., [в:] *Славяноведение и балканистика в отечественной и зарубежной историографии*. Москва, 1990. С. 213–214 і наст.
- ⁷ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. New York, 1993. P. 207–212; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005.
- ⁸ Можемо відіслати зацікавлених до існуючої наукової літератури: *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні, Київ 2002; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення, Київ 2000, *Маланчук О.* Соціальна ідентифікація в сучасній Україні: 1994–1999, [в:] *Дух і Літера*, Київ 2003, № 11–12, с. 36–47 та ін.
- ⁹ *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х), с. 63–67.
- ¹⁰ *Зашкільняк Л.* Українська історична польоністика у 90-х роках..., с. 451–476.
- ¹¹ *Історія України: нове бачення*. Навчальний посібник. Видання 2-ге / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань та ін. Заг. ред. В.А. Смолія. Київ, 2000.
- ¹² Історіографічний аналіз цих праць див.: *Яремчук В.* Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії, [в:] *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка. Львів, 2004, с. 74–96.

¹³ Історія України: нове бачення, с. 35–38; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь, Київ 1998, с. 101–104 і наст.

¹⁴ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь, Київ 1998.

¹⁵ Там само, с. 50–156.

¹⁶ Там само, с. 173–175 та ін.

¹⁷ *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою, Київ 1998, с. 200–203.

¹⁸ Історія України: нове бачення, с. 82.

¹⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.), Київ 1999.

²⁰ *Яковенко Н.* В кольорах пролетарської революції... [в:] Український гуманітарний огляд, Київ 2000, випуск 3, с. 58–78.

²¹ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна, Київ 1999.

²² *Сарбей В.Г.* Національне відродження України, Київ 1999.

²³ *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр., Київ 1999.

²⁴ *Кульчицький С.В.* Україна між двома світовими війнами, Київ 1999, с. 325–326.

²⁵ Історія України: нове бачення, с.224–333.

²⁶ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.), Київ 1999.

²⁷ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної і модерної України. Видання друге, перероблене і розширене. Київ, 2005.

²⁸ Там само, с.106–115 і наст.

²⁹ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століть. 2-ге видання. Київ, 2000.

^{30*} I would like to thank Ray Brandon, Sofiia Hrachova, Omer Bartov, Frank Golczewski and Dieter Pohl for constructive and stimulating comments and information.

³⁰ *Dieter Pohl*, Schlachtfeld zweier totalitärer Diktaturen — die Ukraine im Zweiten Weltkrieg, in: Österreichische Osthefte 42 (2000) no. 3/4, 339–362, here 361. Around 3–4 million inhabitants of Ukraine perished during the war and at least 1.4 million Red Army soldiers from Ukraine fell in battle against the German armed forces.

³¹ For an overview, see *Jutta Scherrer*, Ukraine. Konkurrierende Erinnerungen, in: Monika Flacke (ed.), Mythos der Nationen. 1945 — Arena der Erinnerungen, vol. 2, Mainz/Berlin 2004, 719–736, here 722–725.

³² The program of the OUN, founded in 1929, was based on rightwing authoritarianism and integral, anti-democratic nationalism. The organization in early 1940 split into two factions named for their leaders, Andrii Mel'nyk and Stepan Bandera, OUN-M and OUN-B. At different times and to different extents, both wings cooperated with the Germans, with the motives and extent being disputed to this day. The main goal of both factions, however, remained the establishment of an independent Ukrainian state, which ran counter to the interests of the German occupation authorities. See

John A. Armstrong, Ukrainian Nationalism, Englewood, Col. 1990; *H.V.Kas'ianov*, Ideolohiia orhanizatsii ukrains'kykh natsionalistiv, in: *S.V.Kul'chyts'kyi (ed.)*, Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i ukrains'ka povstans'ka armiia. Istorychni narysy [The Organisation of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. Historical Sketches], Kyiv 2005, 445–478.

³³ In Western Ukraine, the UPA continued its struggle until the mid-1950s. See *Catherine Wanner*, Historical Narratives, Personal Narratives: Ethnographic Perspectives on Nationness in Post-Soviet Ukraine, in: The Harriman Review 9 (1996) no. 1–2, 11–15, here 14, as well as idem, Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine, Philadelphia 1998.

³⁴ *Wilfried Jilge*, The Politics of History and the Second World War in post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005), in: *Wilfried Jilge/Stefan Troebst (eds.)*, Divided Historical Cultures? World War II and Historical Memory in Soviet and post Soviet Ukraine, Stuttgart 2006 (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 54 (2006) no. 1), 51–82.

³⁵ For definitions on historical stereotypes, see *Rudolf Jaworski*, Osteuropa als Gegenstand historischer Stereotypenforschung, in: Geschichte und Gesellschaft 13 (1987) no. 4, 63–76.

³⁶ *Petra Bock/Edgar Wolfrum*, Einleitung, in: *Petra Bock/Edgar Wolfrum (eds.)*, Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich, Göttingen 1999, 7–14, here 9.

³⁷ *Wolfgang Kaschuba*, Geschichtspolitik und Identitätspolitik. Nationale und ethnische Diskurse im Kulturvergleich, in: *Beate Binder/Wolfgang Kaschuba/Peter Niedermüller (eds.)*, Inszenierung des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts, Köln/Weimar/Wien 2001, 19–42, here 20.

³⁸ See, for example, *Michael Urban*, The Politics of Identity in Russia's Postcommunist Transition: The Nation Against Itself, in: Slavic Review 53 (1994), 733–765.

³⁹ *Peter Niedermüller*, Der Mythos der Gemeinschaft: Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa, in: *Andrei Corbea Hoisie/Rudolf Jaworski/Monika Sommer (eds.)*, Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis, Innsbruck et al. 2004, 11–26, here 11f.

⁴⁰ *Graham Smith*, Post-colonialism and Borderland Identities, in: *Graham Smith et al. (eds.)*, Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities, Cambridge 1999, 1–20, here 15f.

⁴¹ *Helmut Altrichter*, «Der Große Vaterländische Krieg». Zur Entstehung und Entsakralisierung eines Mythos, in: *Helmut Altrichter/Klaus Herbers/Helmut Neuhaus (eds.)*, Mythen in der Geschichte, Freiburg i. Breisgau 2004, 471–493, here 479; *Nina Tumarkin*, The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia, New York 1994.

⁴² *Wilfried Jilge*, Nationale Geschichtspolitik während der Zeit der Perestroika in der Ukraine, in: Helmut Altrichter (ed.), *GegenErinnerung. Geschichte als politisches Argument im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas*, München 2005, 99–128.

⁴³ Law of Ukraine No. 3551-XII, 22 October 1993: Pro status veteraniv viiny harantii ikh zachystu, in: *Vidomosti Verkhovnon Rady Ukrainy* 45 (1993), 425. The allocation of social benefits (pil'hy) that were resolved by county commissions after conferral of this status has not been fully clarified. As a result, it is possible for some UPA veterans in eastern territories to receive no social support at all.

⁴⁴ *Jilge*, *The Politics of History and the Second World War*, 54–58.

⁴⁵ On the enlisting of the war in the national view of history during Perestroika, *ibid.*, 54 f.

⁴⁶ *Fedir Turchenko*, *Novitnia istoriia Ukrainy. Chastyna persha. 1917–1945. 10 Klas [Modern History of Ukraine. First part. 10th Grade]*, Kyiv 1994. In independent Ukraine, the compulsory course History of Ukraine is taught separately from World History. Turchenko's two books belong to the first generation of new history textbooks in Ukraine. They were re-edited several times with few revisions. A similar view of history can be found in F. H. Turchenko/P. P. Panchenko/S. M. Tymchenko, *Novitnia istoriia Ukrainy. Chastyna druha. 1939–2001. 11 Klas [Modern History of Ukraine. Second Part. Grade 11]*, Kyiv 2001, and in F. H. Turchenko/P. P. Panchenko/S. M. Tymchenko, *Novitnia istoriia Ukrainy. Chastyna druha. 1917–1945. 11 Klas. Vydannja chetverte, dooprats'ovane i dopovnene [Modern History of Ukraine. Second part. 11th grade. Fourth rev. edition]*, Kyiv 2006.

⁴⁷ *Jan Germen Janmaat*, *Nation Building in post-Soviet Ukraine. Educational Policy and the Response of the Russian-Speaking Population*, Utrecht 2000, 98f.

⁴⁸ *Turchenko*, *Novitnia istoriia Ukrainy* (1994), 299f., and Volodymyr Serhiichuk, *OUN-UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy [OUN-UPA during the War. New Documents and Materials]*, Kyiv 1996, 8, 55f.; *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, *Novitnia istoriia Ukrainy* (2006), 27. Telling a similar story about the fight of UPA but more balanced in other fields of the history of World War II is V. V. Svitlychna, *Istoriia Ukrainy. Za redaktsiieiu Iu. M. Alekseeva. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy iak navchal'nyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchal'nykh zakladiv. Trete vydannia [History of Ukraine. Ed. by Iu. M. Alekseev. Recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine. Third Edition]*, Kyiv 2004, 263.

⁴⁹ For example, *Olena Telyha*, who was shot by the Germans at Babii Iar in February 1942, has been raised to martyr status in nationalist circles. See *V. Vlasov/O. Danylevs'ka*, *Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5 klasu zahal'noosvitnykh zakladiv. Dopushcheno Ministerstvom osvity i nauky*

Ukrainy [Introduction into the History of Ukraine. Textbook for the 5th Grade. Approved by the Ministry of Education and Science of Ukraine], Kyiv 2001, 224f., and *Turchenko*, *Novitnia istoriia Ukrainy* (1994), 299. That such outstanding personalities of national culture endorsed German rule in Kiev is a fact left aside. In some books, membership in the OUN-M, to which Telyha belonged, is not clearly mentioned, because this OUN faction's tactics in cooperating with the Germans does not fit in with the picture of an unblemished resistance struggle.

⁵⁰ On the weak position of the OUN see, for example, Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill 2005, 38.

⁵¹ *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, *Novitnia istoriia Ukrainy* (2006), 26.

⁵² *V.I. Kucher/P. M. Cherneha*, *Ukraina u druhii svitovii viini (1939–1945). Posibnyk dlia Vchytelia. Skhvaleno Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy [Ukraine and World War II, 1939–1945. Textbook for the Pupil. Approved by the Ministry of Education and Science of Ukraine]*, Kyiv 2004, 132f.

⁵³ *Karel C. Berkhoff/ Marco Carynnyk*, *The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude Toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepys*, in: *Harvard Ukrainian Studies* 23 (1999) no. 3–4, 149–184, here 151. In a draft for a future «sovereign, authoritarian, totalitarian» Ukrainian state that was written in 1940 or in the period immediately before the beginning of German-Soviet war, the Jews are the only minority that is explicitly mentioned. Concerning Ukrainian citizenship, the constitutional project placed the Jews under «particular laws» («osoby zhydivs'koi narodnosti ... pidliahaiut' okremomu zakonovi»). The project was prepared by Mykola Stsibors'kyi who since the split of OUN belonged to the faction of Andrii Mel'nyk. However, in basic ideological questions concerning a Ukrainian state the factions of OUN did not differ very much. See *Narys proiektu osnovnykh zakoniv/konstytucii/Ukrains'koi derzhavy. Opratsiuvav inzh. M. Stsibors'kyi*, in: *Central State Archive of Higher Organs of Power of Ukraine (TsDAVO)*, 3833/1/7, 2 and 8. See for comments on the document Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 48, and *O. Kucheruk/Iu. Cherchenko* (eds.), *Dokumenty i materialy z istorii orhanyzatsii ukrains'kykh natsionalistiv. Tom 7: Dokumenty Komisii derzhavnoho planuvannia OUN (KDP OUN) [Documents and Materials from the History of the Organisation of Ukrainian Nationalists. Vol. 7: Documents of the OUN's Commission for State Planning]*, Kyiv 2002, 6. For the document see *ibid.*, 8–23.

⁵⁴ See, in detail, *Frank Grelka*, *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42*, Wiesbaden 2005, 271 f.

⁵⁵ *V. I. Tanciura*, *Istoriia Ukrainy. Posibnyk [History of Ukraine. Textbook]*, Kyiv 2001, 352f.

⁵⁶ See *Ivan Patryliak*, Akt 30 chervnia 1941 roku [The Act of 30 June 1941], in: *Kul'chyts'kyi* (ed.), Orhanizatsiia Ukrain's'kykh Natsionalistiv i Ukrain's'ka Povstans'ka Armiia, 78–87, here 86. Critical on the fait accompli thesis is Iaroslav Hrytsak, Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrains'koi natsii XIX–XX stolittia [Sketch of the History of Ukraine. The Formation of the Modern Ukrainian Nation in the 19th and 20th centuries], Kyiv 2000 (2nd ed.).

⁵⁷ *Turchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (1994), 299; *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (2006), 26f.; *S.V. Kul'chyts'kyi/ Iu. I. Shapoval*, Novitnia Istorii Ukrainy (1939–2001). Pidruchnyk dlia 11 klasu zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy [Modern History of Ukraine (1939–2001). A Textbook for 11th grade. Recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine], Kyiv 2005, 34. See also *Berkhoff/Carynnyk*, The Organization of Ukrainian Nationalists.

⁵⁸ *Turchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (1994), 299; *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (2006), 27; *Kul'chyts'kyi/Shapoval*, Novitnia Istorii Ukrainy (1939–2001). Pidruchnyk dlia 11 klasu, 34f.

⁵⁹ *Berkhoff/Carynnyk*, The Organization of Ukrainian Nationalists.

⁶⁰ For more details on the OUN-B-German relations in the summer of 1941, see the well-documented study by Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung, 239–286 and 357–398.. The strategy of OUN-B towards the Germans changed in late August 1941. Grelka points out that the main aim of Bandera's OUN was to strengthen its own power in the region; thus its politics were directed against the political rivals (OUN-M) rather than against the Germans. According to Grelka, there are indications that even at the end of December, Bandera believed that the German-Ukrainian question had not been decided and that he asked for a halt to the anti-German actions. In an interview, the former OUN-B member Ievhen Stakhiv told Grelka: «If Bandera hadn't been imprisoned, he would have become a second Quisling.» See *Grelka*, Die ukrainische Nationalbewegung, 389, fn. 184. Thus, there are many indicators that for the OUN-B in June 1941 the proclamation of a state was more important than independence in order to strengthen its claim to the role as the sole political representative of Ukrainians.

⁶¹ See, for example, *Iaroslav Dashkevych*, Istoriiia ukrains'koho viis'ka 1917–1995 [A History of the Ukrainian Military], L'viv 1996.

⁶² *Turchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (1994), 298; *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (2006), 26. The central argument of the Ukrainian nationalists that an army was a precondition of independence, an argument that held sway until the mid-20th century, could serve to legitimize Ukrainian-German cooperation but also becomes useful for post-Soviet commemoration policy. See *Frank Golczewski*, Die Kollaboration in der Ukraine, in: *Christoph Dieckmann/Babette Quiikert/Tatjana Tönsmeier* (eds.), Kooperation und Verbrechen.

Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945, 151–182, here 161.

⁶³ The units under the codename «Nightingale» and «Roland» were called in Ukrainian documents at the time the Legion of Ukrainian Nationalists (Druzhyny Ukrain's'kykh Natsionalistiv/DUN). Ukrainian historians today mostly call these units DUN, thus presenting them as national autonomous military formations.

⁶⁴ *Dieter Pohl*, Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944, München 1996. See also *Christoph Mick's* analysis of Jewish eyewitness accounts. According to them, already prior to the entry of the Wehrmacht, the Ukrainian population handed Jews and Poles over to the Ukrainian militia, see *Christoph Mick*, Occupation and Inter-Ethnic Relations in L'viv 1939–1944. Paper presented at the 34th Annual Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Pittsburgh, 24 November 2002.

⁶⁵ *Tadeusz Tomaszewski*, Lwów 1940–1944: Pejzaż psychologiczny [L'viv 1940–1944. A Psychological Landscape], Warszawa 1996, 62f.

⁶⁶ I wish to express my gratitude to Alexander V. Prusin for the information on the proscription lists. Although the participation of the militia in the pogroms is highly likely, many aspects of the role of the OUN-B and the militia remain controversial. But what is not controversial is the fact that already at the end of the 1930s the OUN threatened to take revenge against Jews for the Russian repression of Ukrainians. See *Golczewski*, Die Kollaboration in der Ukraine, 163. In the guidelines from the OUN-B's task forces from May 1941, militant measures against people the OUN-B defined as hostile to Ukrainians (Muscovites, Poles, Jews) can be found and assimilation of Jews is barred. This seems to confirm the authenticity of a statement that Stets'ko reported to Bandera: «We are organizing a militia that will help remove Jews and protect the population...». See, for the quotation and interpretation *Berkhoff/Carynnyk*, The Organization of Ukrainian Nationalists, 154. Stets'ko's report is also cited by Ukrainian historians. See, for example, *Ivan Patryliak*, Viis'kova diial'nist' OUN (B) u 1940–1942 rokach [Military Activities of OUN-B, 1940–1942], Kyiv 2004, 324.

⁶⁷ *Golczewski*, Die Kollaboration in der Ukraine, 162f.

⁶⁸ *John-Paul Himka*, Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War. Sorting Out the Long-term and Conjunctural Factors, in: Jonathan Frankel (ed.), The Fate of the European Jews 1939–1945: Continuity or Contingency?, New York 1997, 170–189.

⁶⁹ *Berkhoff/Carynnyk*, The Organization of Ukrainian Nationalists, 154.

⁷⁰ See the volume [Editor]: Ukrain's'ke derzhavotvorenna. Akt 30 chervnia 1941. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian State-Building. The Act of 30 June 1941. A Collection of Documents and Materials], L'viv/Kyiv 2001.

⁷¹ To what extent soldiers of «Nightingale» took part in the pogroms in Western Ukraine in the summer of 1941 remains unclear, but the killing of Jews by individual «Nightingale» soldiers in the Vynnytsia region is well-documented even in Ukrainian monographs. See *Patryliak*, Viis'kova diial'nist' OUN (B), 398.

⁷² *Vlasov/Danylevs'ka*, Vstup do istorii Ukrainy, 228.

⁷³ *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (2006), 42f.; *Kul'chyts'kyi/Shapoval*, Novitnia Istorii Ukrainy (1939–2001). Pidruchnyk dlia 11 klasu, 43, and V. V. Huzd', Istorii Ukrainy. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy yak pidruchnyk dlia studentiv vyshchych navchal'nykh zakladiv neistorychnykh special'nostei [History of Ukraine. Recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine as Textbook of Higher Education of Non-Historical Specialization], Kyiv 2003, 389.

⁷⁴ *Kul'chyts'kyi/Shapoval*, Novitnia Istorii Ukrainy (1939–2001). Pidruchnyk dlia 11 klasu, 36.

⁷⁵ See *Armstrong*, Ukrainian Nationalism, and Frank Golczewski, Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg, in: *idem* (ed.), Geschichte der Ukraine, Göttingen 1993, 241–260, here 257.

⁷⁶ For a study in detail, see *Franziska Bruder*, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» Die Organisation der Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929–1948, Berlin 2007, 155–162.

⁷⁷ See *Timothy Snyder*, The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999, New Haven/London 2003, 166–170; *Ihor Iliushyn*, Boiovi dii OUN i UPA na antipols'komu fronti [OUN and UPA in Combat at the anti-Polish Front], in: *Kul'chyts'kyi* (ed.), Orhanizatsiia Ukrain's'kykh Natsionalistiv i Ukrain's'ka Povstans'ka Armiia, 222–302.

⁷⁸ For a balanced Ukrainian analysis, *Iliushyn*, Boiovi dii OUN i UPA. For a thought-provoking and critical view regarding the UPA, see *Iaroslav Hrytsak*, Tezy do dyskusii pro UPA [Theses for Discussion about the UPA], in: *idem*, Strasti za natsionalismom. Istorychni esei, Kyiv 2004, 90–113.

⁷⁹ See *Golczewski*, Kollaboration in der Ukraine, 177; *Bruder*, Organisation ukrainischer Nationalisten, 196–201; *Kul'chyts'kyi* (ed.), Orhanizatsiia Ukrain's'kykh Natsionalistiv i Ukrain's'ka Povstans'ka Armiia, 192–194.

⁸⁰ Regarding at least one example of cooperation between UPA units and Wehrmacht in the murder of Jews in hiding, see Frank Golczewski's essay in Ray Brandon/Wendy Lower (eds.), The Shoah in Ukraine (forthcoming); *Dieter Pohl*, Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden, in: *Gerhard Paul* (ed.), Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?, Göttingen 2002, 205–234, here 218.

⁸¹ *Bruder*, Organisation ukrainischer Nationalisten, 218. Another interesting document is the autobiographical report of a member both of OUN and the battalion «Nightingale.» It dates from 1946 and was used by the Secret Service of OUN-B to check those persons who wanted to become an officer

of UPA. In the document the OUN-member describes in detail the events of June 1941 in L'viv where he arrived as a member of «Nightingale.» He also tells how he came with other «Nightingale» soldiers to Vynnytsia, where they saw the victims of «Jewish-Bolshevik terror» and then killed all the Jews they found in two villages. The document raises at least one question: Would this man have told about the killings of Jews if the UPA or the OUN-B had radically changed their anti-Jewish hostility based on integral nationalism? Ivan Patryliak, Istorii spetsial'noho batal'onu «Nachtihal'» u svitli biohrafii nevidomoho biitsia [The History of a Special Battalion of «Nightingale» in the Light of the Biography of an Unknown Soldier], in: *Moloda Natsiia* 1 (2000), 265–270, here 267f. I would like to thank Ray Brandon for information about the article.

⁸² *Jilge*, The Politics of History and the Second World War, 57. The identification of the national heroes with the repressed people and thus with historical truth is typical for post-socialist discourse after 1989. For a concrete example, see the textbook authored by Viktor Mysan, Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-toho klasu zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv [Introduction into the History of Ukraine. Textbook for the 5th Grade], Kyiv 2005, 158.

⁸³ *Turchenko/Panchenko/Tymchenko*, Novitnia istoriia Ukrainy (2006), 27. In textbooks for the 5th grade, the «new order» of German occupation with its crimes and atrocities against the people in Ukraine is described, but the Holocaust remains marginal or is not mentioned at all. See Mysan, Vstup do istorii Ukrainy, 153; and *V. Vlasov/O. Danylevs'ka*, Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5 klasu zahal'noosvitnich navchal'nykh zakladiv. Za zahal'noi redaktsieiu doktora istorychnykh nauk, profesora Iu. A. Mytsyka. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy [Introduction into the History of Ukraine. Textbook for the 5th Grade. Ed. by Prof. Iu. A. Mytsyk. Recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine], Kyiv 2005, 177.

⁸⁴ For an ambivalent example, see *Ju. V. Burakov/H. M. Kyparenko/S. P. Movchan*, Vsesvitnia Istorii. Novitni chasy [World History. Modern Times]. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky dlia 11 klasu srednikh zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv. Vydannia chetverte, vypravlene ta dopovnene, Kyiv 2005, 18. In the textbook, the killing sites of the Holocaust like Auschwitz, Majdanek and Treblinka are not especially connected with the extermination of the Jews but mentioned together with Dachau and Buchenwald and generally described as concentration camps for those whom the Germans regarded as «inferior people.» However, the term «Holocaust» here clearly refers to the annihilation of European Jewry by Nazi Germany.

⁸⁵ *Elena Ivanova*, Konstruivanie kollektivnoi pamiaty o kholokosti v Ukraine [The Construction of Collective Memory in Ukraine], in: *Ab Imperio* 2 (2004), 369–392.

⁸⁶ *Tanya Richardson*, *Disciplining the Past in Post-Soviet Ukraine: Memory and History in Schools and Families*, in: *Frances Pine/Deema Kanef/Haldis Haukanes* (eds.), *Memory, Politics and Religion. The Past Meets the Present in Europe*, Münster 2004, 109–132. This holds not only for family narratives in Eastern Ukraine where the memory culture generally differs from «patriotic narratives» which appeared after 1991. The author of the article conducted interviews with pupils of 10th grade. Even here the perception of Ukraine's past is often far from identical with the views of history given in schoolbooks. Many of these young people undoubtedly identify with the Ukrainian state. However, at the same time their attitude to the legacy of the UPA as well as heroes like Bandera is skeptical, while figures like Mykhailo Hrushevskyy or the Soviet General Vatutyn (as «liberator» of their hometown Kyiv in 1943) are evaluated positively.

⁸⁷ On the influence on Ukrainian pupils exercised by traditionalist, heroic and nation-state affirmative narratives often present in textbooks, see *Claudia Fischer*, *Geschichte schreiben ohne Heldenpathos? Notizen nach Lektüre von Preisträger-Aufsätzen aus dem Schülerwettbewerb Ukrainische Geschichte*, in: *Internationale Schulbuchforschung* 23 (2001) no. 1, 79–92.

⁸⁸ For a differentiated view, see *Frank Golczewski*, *Ukrainische Reaktionen auf die deutsche Besetzung 1939/41*, in: *Wolfgang Benz/Johannes Houwing ten Cate/Gerhard Otto* (eds.) *Anpassung — Kollaboration — Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin 1996, 199–211.

⁸⁹ The figure on Ukrainians who saved Jews during World War II relies on statistics about the «Righteous Among the Nations» at Yad Vashem. For the statistics on Ukrainians as well other nations see Yad Vashem's website, http://www1.yadvashem.org/righteous/index_righteous.html (go to «The Righteous Among the Nations» and then «Statistics and Stories» where you find the figure «2139» for Ukraine). These are only the cases documented and accepted by Yad Vashem. In fact, the number was probably higher for different reasons. First, Yad Vashem organizes research in the Ukrainian case only since 1990 (in the Polish case already since the 1960s). Secondly, it has to be taken into account that Yad Vashem requires much evidence and strong criterias in order to name someone «Righteous». Thus, cases of Ukrainians who saved Jews for one night or a short time perhaps are not included in the statistics. Moreover, balanced studies in Ukraine on Ukrainians who saved Jews are still rare.

⁹⁰ «Multiperspektivität» means that historical events should be presented at least from two different points of view of certain individuals or groups which took part in that event or were influenced by it and who represent different ethnic, social or political positions.

⁹¹ The exclusion of «other victims,» especially the Jews, is already «learned» in schoolbooks dealing with other periods of Ukrainian history. For example, in the chapters of the schoolbooks for the 8th grade the Khmel'nyts'kyi Uprising is primarily presented as a war between two nations

(Poles and Ukrainians) or national — Ukrainian and Polish — armies. In two textbooks used in Ukrainian schools and confirmed or recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine the pupil cannot find any information about the anti-Jewish pogroms that took place in Dnipro-Ukraine in 1648 and were the result of the revolts of Ukrainian peasants and Cossacks. The same goes for the decline of Jewish life in Ukraine after the uprising and its consequences for social and economic life in territories of today's Ukraine. In general Jewish social and cultural life in the seventeenth century as well as their social position in the society in the Ukrainian lands before the uprising is hardly mentioned in the textbooks. See Vitalii Vlasov, *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8 klasu zahal'noosvitnich navchal'nych zakladiv. Za redaktsiieiu doktora istorychnych nauk, profesora Iu. A. Mytsyka. Zatverdzheno Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy* [History of Ukraine. Textbook for the 8th grade. Ed. by Professor Iu. A. Mytsyk. Approved by the Ministry of Education and Sciences of Ukraine], Kyiv 2005, 94; and H. K. Shchvyd'ko, *Istoriia Ukrainy. XVI-XVIII stolittia. Pidruchnyk dlia 8 klasu serednich zahal'noosvitnich navchal'nych zakladiv. Zatverdzheno Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene* [History of Ukraine, 16th — 20th Centuries. Textbook for the 8th grade. Approved by the Ministry of Education and Sciences. Second ed., improved and supplemented], Kyiv 2002.

⁹² On Ukrainians who saved Jews, see *Frank Golczewski*, *Die Revision eines Klischees: Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer*, in: *Wolfgang Benz/Juliane Wetzel* (eds.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*. Vol. 2, Berlin 1996, 9–82.

⁹³ *Scherrer*, *Konkurrierende Erinnerungen*, 727.

⁹⁴ *Jilge*, *Nationale Geschichtspolitik während der Zeit der Perestroika in der Ukraine*, 123–126.

⁹⁵ The author is grateful to Omer Bartov and Sofiia Hrachova for this information.

⁹⁶ See for Western Ukrainian under Soviet rule in the post war period: *Orest Subtelny*, *Ukraine. A History*, Toronto/Buffalo/London 1994 (2nd ed.), 491f

⁹⁷ See for details about the repressions: *Iurii Shapoval*, *Viina pislia viiny*, in: *O. Vovk/I. Pavlenko/Iu. Cherchenko* (eds.), *Litopys UPA. Nova seria, tom 3: Borot'ba proty UPA i nacionalistichnoho pidppillia: dyrektyvni dokumenty Ts K Kompartii Ukrainy 1943-1959* [The UPA Chronicle. New Series, vol. 3: The Fight Against UPA and the Nationalist Underground: Instructions of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine 1943–1959], Kyiv 2001, 9–40, here 40.

⁹⁸ See the volume [Editor?]: *Vidnovlennia ukrains'koi derzhavy 1941 r. Problemy doslidzhennia* [The Renewal of the Ukrainian State in 1941. Problems of Research], in: *idem* (ed.), *Ukrains'ke derzhavotvorenna, XXIV–XLV*, here XLII.

⁹⁹ See also *Frank Golczewski*, Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg, in: idem (ed.), *Geschichte der Ukraine*, Göttingen 1993, 241–260, here 251.

¹⁰⁰ *Timothy Snyder*, Leben und Sterben der Juden in Wolhynien, in: *Osteuropa* 57 (2007) no. 3, 123–142, here 132. In 1945, the Jews' share in the Ukrainian NKVD was about four percent, too. See Dieter Pohl, review of Bogdan Musial, «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen». Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941, Berlin/München 2000, *H-Soz-u-Kult*, 27 April 2001 <http://hsoz-kult.geschichte.hu-berlin.de/rezension/buecher/2001/PoDi0401.htm>.

¹⁰¹ The mass executions of Jews in summer 1941 were officially declared reprisals for NKVD murders by the Germans, even though the murders were not directed against the Wehrmacht but against other locals, including some Jews.

¹⁰² Compare for example Patryliak, Viis'kova diial'nist' OUN (B), 398 and Ivan Patryliak, Stvorennia ta diial'nist' Druzhyn ukrains'kykh natsionalistiv (1941–1942rr.), in: *Kul'chyt's'kyi* (ed.), *Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i ukrains'ka povstans'ka armiiia*, 52–78, here 69, 71.

¹⁰³ Concerning the representation of Jews in the NKVD, Patryliak does not consequently analyze the stereotype of «Moscow-Jewish Bolshevism» and therefore doesn't clearly say that the stereotype was false. He does not accurately present the problem of the participation of Jews in the Soviet organs of repression when he somewhat uncritically repeats the thesis about the «disproportionately high number of Jews in the Soviet organs of repression». Thus, someone could have the impression the author presents that thesis as a justification for the anti-Jewish ideology of the fighters of DUN. See Patryliak, Viis'kova diial'nist' OUN (B), 325. The fact that Jews were harshly affected by the Soviets in 1939/41 is mentioned, but only alluded to in a footnote, and not exactly spelled out. Patryliak says that «a segment of the rich Jews» and «also members of Zionist organizations were repressed» by the NKVD. See Patryliak, Viis'kova diial'nist' OUN (B), 325, fn. 2.

¹⁰⁴ See *Heorhyi Kasianov*, Razritaia mogila: golod 1932–1933 godov v ukrainskoi istoriografii, politike i massovom soznanii [The Open Grave. The 1932–1933 Famine in Ukrainian Historiography, Politics and Mass Consciousness], in: *Ab Imperio* 3 (2004), 237–269; *Wilfried Jilge*, Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild, in: *Rudolf A. Mark/Gerhard Simon* (eds.), *Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR*, Berlin 2004, 147–163 (= *Osteuropa* 54 (2004) no. 12); *Johan Dietsch*, Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture, Lund 2006.

¹⁰⁵ See for example *Iurii Mytsyk* (ed.), *Ukrains'kyi holokost 1932–1933. Svidchennia tykh, kto vyzyhv* [The Ukrainian Holocaust 1932–33. Testimony of Survivors], Kyiv 2003.

¹⁰⁶ *John-Paul Himka*, A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America, in: *Austrian History Yearbook* 37 (2006), 17–31, here 30.

¹⁰⁷ The word Holodomor appeared first in the Ukrainian newspaper publications about the past in the time of Perestroika (1988–1989) and has become the standard term used in the Ukrainian debate for the Great Famine of 1932–33. It combines the words holod (hunger) and mor (disease, epidemic, mass death) implies terror and force and thus refers to the instrumentalization of the famine by the Bolsheviks against the peasants who resisted collectivization. The term suggests that this crime is unique among Soviet crimes, and thus creates a Ukrainian match for the word Holocaust. See *Rudolf Mark/Gerhard Simon*, Die Hungersnot in der Ukraine und anderen Regionen der UdSSR 1932 und 1933, in: *Rudolf A. Mark/Gerhard Simon* (eds.), *Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR*, Berlin 2004, 5–11, here 6 (= *Osteuropa* 54 (2004) no. 12), here

¹⁰⁸ For similar arguments and stereotypes among some Diapora Ukrainians which tried to draw attention to the alleged complicity of Jews in the Famine 1932/33 see *Dietsch*, Making Sense, 135.

¹⁰⁹ *Jilge*, Holodomor und Nation.

¹¹⁰ *Jilge*, Holodomor und Nation, 152.

¹¹¹ The functions of nationalism are ambivalent and can serve not only to exclude others but also to legitimize emancipation and democratisation. A narrative that concentrates on the totalitarian experiences of one's «own» nation need not automatically lead to stereotypes of the «other,» nor hinder recognition of the experience of «other» groups or nations who became victims of totalitarian regimes. When Victor Iushchenko became leader of the parliamentary opposition against president Kuchma (2002–2004), he used the national view of «Holodomor» as a historical argument which legitimated Ukraine's European integration, democratization and free mass media. The opposition leader Iushchenko connected the view of Holodomor neither to the popularisation of anti-Russian stereotypes nor to the ignoring of the Jewish Holocaust. See *Jilge*, Holodomor und Nation, 161. Thus, the connotations and functions even of a victimized national view of history sometimes differ within the national discourse and depend on the political constellations and positions in which those groups (intellectuals and politicians) act to popularise these views. For ambivalent connotations of the national myth of the UPA, see *Jilge*, Politics of history, 79. Moreover, for some representatives of the national democratic camp, the strengthening of the memory of the Great Famine serves to enhance the international recognition of Ukrainian experiences under totalitarianism that are not present in the memory of many Western European states, rather than to obscure the Jewish Holocaust in Ukraine.

¹¹² Since the increasing authoritarian tendencies of Kuchma's regime, the political crisis in the context of the murder of the Ukrainian journalist Gongadze, and the revelation of evidence that the country's leadership was involved in the Gongadze-scandal, Kuchma lost almost any trust among the

population in the Western regions and in parts of central Ukraine. Thus, Kuchma's official politics of symbols since 2000 pushed the subject of OUN and UPA even more into the background because the leadership concentrated on the electorate in the eastern and southern regions where the image of the OUN and UPA is very negative.

¹¹³ *Wilfried Jilge*, *The Politics of History and the Second World War*, 73–79.

¹¹⁴ Promizhnyi zvit robochoi hrupy dlia pidhotovky istorychnoho vysnovku pro diial'nist' OUN-UPA. Istorychnyi vysnovok pro diial'nist' OUN-UPA (Poperednii variant) [Interim Report of the Working Group for the Preparation of Historical Conclusions on the Activities of OUN-UPA. Historical Conclusions on the Activities of OUN-UPA (Preliminary Version)], Kyiv 2000; and Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain'ska povstans'ka armiia. Fakhovyi vysnovok robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diial'nosti OUN-UPA [The Organisation of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. Expert Conclusions of the Working Group of Historians of the State Commission for Investigating the Activities of OUN-UPA], Kyiv 2005.

¹¹⁵ That is also largely true of the critical studies by Ihor Ilyushyn on the «Volhynian tragedy» as well as Heorhyj Kasianov's study on the ideology of both wings of the OUN, published in *Kul'chyts'kyi* (ed.) *Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i ukrains'ka povstans'ka armiia*.

¹¹⁶ But it should be noted that some studies of commission members presented new approaches and important results, see especially Kasianov, *Ideolohiia Orhanizatsii Ukrain'skykh Nacionalistiv*; and Iliushyn, *Boiovi dii OUN i UPA*.

¹¹⁷ *Ekaterina Krylach/Stanislav Kul'chyts'kyi*, *Die Diskussionen in der Ukraine über die Schulbücher zur vaterländischen Geschichte*, in: *Isabelle de Kegel/ Robert Maier* (eds.), *Auf den Kehrichthaufen der Geschichte? Der Umgang mit der sozialistischen Vergangenheit*, Hannover 1999, 161–169.

¹¹⁸ See in detail on the room dedicated to the Ukrainian resistance movement in the National Museum of the History of the Great Patriotic War in Kiev: *Jilge*, *The Politics of History and the Second World War*, 71.

¹¹⁹ See *V. P. Shevchuk/M. H. Taranenko/F. L. Levitas/O. V. Hisem*, *Istoriia Ukrainy*. 11 klas. Navchal'nyi posibnyk dlia 11 klasu sred'noi zahal'no-osvitnoi shkoly. Rekomendovano Ministerstvom osvity Ukrainy [History of Ukraine. Textbook for the 11th Grade of Middle Schools], Zaporizhzhia 2000, 7.

¹²⁰ In official speeches as early as 1994, Kuchma, drawing on the traditions of Soviet scholarship, exaggerated the Soviet partisans' significance and numerical strength. It is forgotten in the official, Ukrainian modified revival of the Soviet partisan myth that Soviet (and nationalist) partisans stole from the population when they deemed it necessary and murdered not only individuals considered to be traitors but their entire families. See *Ka-*

trin Boeckh, *Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg* [forthcoming].

¹²¹ *L.V. Lehasova*, *Velykoi Vitchyznianoi Viiny 1941–1945 natsional'nyi muzei* [The National Museum of the Great Patriotic War 1941–1945], in: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Tom 1. A–V, Kyiv 2005, 470f.

¹²² See Aleksandr Gogun/Anatolii Kentii: «...Sozdavat' nevnosimiyе usloviia dlia vraga i vsekh ego posobnikov...». *Krasnye partysany Ukrainy 1941–1944* [«...To Create Unbearable Conditions for the Enemy and All His Supporters ...» *The Red Partisans in Ukraine, 1941–1944*], Kiev 2006. The volume was edited by the Central State Archive of Social Organizations of Ukraine (CDAHOU) and focuses on crimes of the UPA as well as the fight of Soviet partisans against the UPA. The book may reflect a coming devaluation of Soviet partisans in favour of the upgrading of the UPA. However, critical Ukrainian studies on Soviet partisan history are certainly necessary. See, for example, A. S. Chaikovs'kyi, *Nevidoma viina. Partysans'kyi rukh v Ukrainy 1941–1944 rr. movoju dokumentiv, ochyma istoryka* [The Unknown War. The Partisan Movement in Ukraine, 1941–1944, in Documents and Through the Eyes of an Historian], Kyiv 1994.

¹²³ On Iushchenko's politics of history since 2005 by means of the recognition of the Great Famine («Holodomor») in 1932/1933 as «a genocide of the Ukrainian people», see *Wilfried Jilge*, *Geschichtspolitik in der Ukraine*, in: *Aus Parlament und Zeitgeschichte* (2007) no. 8–9, 24–30.

¹²⁴ See Ukaz prezidenta Ukrainy No. 879/2006: *Pro vsebychne vyvchennia ta ob'iektivne vysvitlennia diial'nosti ukrains'koho vyzvolnoho rukhu ta spryannia protsesu natsional'noho prymyrennia* [For a Comprehensive Investigation and Objective Presentation of the Activities of the Ukrainian Liberation Movement and for the Encouragement of the Process of National Reconciliation], in: *Ofitsiine Internet-predstavnytvo Prezidenta Ukrainy*, <http://ww8.president.gov.ua/documents/p-5098.html>.

¹²⁵ For example, while in Western Ukraine the 100th birthday of Roman Shukhevych was extensively celebrated, in Charkiv the city's parliament called on the public to stop glorifying the memory of the OUN and UPA.

¹²⁶ On the sixtieth anniversary of V-Day in 2005, the Ukrainian president posthumously awarded Aleksei Berest, a native of Ukraine, the honorary title «Hero of Ukraine» for valour and heroism. It was Berest who raised the Soviet flag of victory over the Reichstag in May 1945, an event which was the subject of a famous photograph.

¹²⁷ See, for example, the textbook of Korol' recommended by the Ministry of Education and Science for students of higher education: *V. Ju. Korol'*, *Istoriia Ukrainy*. Navchal'nyi posibnyk [History of Ukraine. Textbook], Kyiv 2005, 383: Korol' refers to Orest Subtelny and names «Polish sources» when he tells about 60–80,000 Poles killed by the «Secret Service of the OUN» during 1943–1944. He also stresses the problems of the units «Nightingale» and «Roland» somewhat differently than other schoolbooks,

when he not only says that the OUN wanted to use these units for a national army in future but adds that the Germans wanted to use the units primarily to kill Poles and Jews, see Korol', *Istoriia Ukrainy*, 381f.

¹²⁸ *Kul'chyts'kyi/Shapoval*, *Novitnia Istoriia Ukrainy (1939-2001)*, 28f. Here the authors clearly explain the Jewish Holocaust and the killing sites in Ukraine.

¹²⁹ *Svitlychna*, *Istoriia Ukrainy*, 261.

¹³⁰ See, for example, the special issue of the liberal journal «П»: *Volyn' 1943. Borot'ba za zemliu [Volhynia 1943. The Struggle for the Land]*, in: П. Nezaleznyi kul'turolohichni chasopys 28 (2003).

¹³¹ The debate was provoked by an article of Sofiia Hrachova, who criticized Ukrainian historians for marginalizing the problem of collaboration, the anti-Jewish pogroms of 1941 as well as the silencing of the Jewish victims: Sofiia Hrachova, *Vony zhyly sered nas? [They Lived Among Us]*, in: *Krytyka* 4 (2005). See likewise the comment on the discussion by Marko Carynnyk, *Zolochiv movchyt' [Zolochiv Remains Silent]*, in: *Krytyka* 10 (2005), 14–17.

¹³² See, for example, Patryliak, Viis'kova diial'nist' OUN (B), and recently V. O. Shaikan, *Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny. Monohrafiia [Collaboration in the Territory of Reichskommissariat Ukraine and the Military Zone in the Period of the World War II. A Monograph]*, *Kryvyi Rih* 2005. Perhaps it reflects the low level of interest in the subject that the monograph was only published in a relatively unknown publishing house in Kirovohrad, although it was written at the Institute of History of NANU. As a consequence, the book is not easily available even for specialists.

¹³³ For example, in central Ukraine many people support national heroes like Hrushevs'kyi while at the same time there is no majority for giving the UPA veterans the status of veterans of the Great Patriotic War. See Institute of Politics-NANU [ed.], *Rehional'na Ukraina [Regional Ukraine]*, Kyiv 2003, 14, 26. For a more detailed analysis: *Jilge*, *The Politics of History and the Second World War*, 75. The same goes even for pupils of schools in the Ukrainian capital Kyiv, which has become a stronghold of Ukrainian patriotism and national-democratic parties in recent years. See fn. 54.

¹³⁴ This according to the Kievan historian Heorhyi Kas'ianov in a paper given at a German-Ukrainian Historians' Conference in Kiev in June 2005.

¹³⁵ For a similar argument on the Lithuanian case, see Barbara Christophe, *Staat versus Identität. Zur Konstruktion von «Nation» und «nationalem Interesse» in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995*, Köln 1995, 15.

¹³⁶ See, for example, the sharp reaction of Ukrainian historians provoked by an article by the author of this essay: *Wilfried Jilge*, *Zmahannia zhertv [Competition of Victims]*, in: *Krytyka* 5 (2006), 14–18. As one example of a

sharp reaction see Ihor Hurych, *Triumfy syl'nych [Triumphs of the Powerful]*, in: *Krytyka* 12 (2006), 26–28.

¹³⁷ Под понятиями «восток» и «запад» тут будем подразумевать традиционное культурно-религиозное разделение на мир византийско-славянский (православный) и латинский (католической).

¹³⁸ Тезисы об основных вопросах истории БССР. Часть 1. История белорусского народа до Великой Октябрьской революции / Известия АН БССР. №3. Минск, 1948.

¹³⁹ *Backus O.* The History of Belorussia in Recent Soviet Historiography // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. NF. Bd.9* (1961). S.79.

¹⁴⁰ *Штыхай Г.В., Ракуць В.У.* Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі. Падручнік для 6 кл. Мн., 1996. С.118. К позитивным результатам Кривской унии авторы отнесли возрастание связей с Польшей и другими европейскими странами, а так же укрепление обороноспособности в войне с немецким орденом.

¹⁴¹ *Лойка П.А.* Гісторыя Беларусі XVI — XVIII стст. Вучэбны дапаможнік для 7 кл. Мн., 1998. С.41 и др. Тут впервые «Образованию Речи Посполитой» посвящен отдельный параграф, в то время как в советских школьных учебниках истории Беларуси Люблинская уния проходила как малозначительное событие и негативно оценивалась за то, что способствовала распространению католичества и полонизации (см.: *Баранова М.П., Загарульскі Э.М., Паўлава Н.Г.* Гісторыя БССР. Падручнік для 8-9 класаў сярэдняй школы. Мн., 1989. С.63).

¹⁴² *Мілаванаў В.А.* Гісторыя Беларусі: канец XVIII ст. — 1917 г.: Вучэбны дапаможнік для 8 кл. Мн., 2000. С.36, 71, 112.

¹⁴³ Началом такой политики в сфере исторического образования можно считать 1998 год — год выхода университетского учебника «История Беларуси» (под ред. Е.Новика и Г.Марцуля), в котором авторы открыто апеллировали к курсу президента на создание союзного государства с Россией и всю историю Беларуси преподносили как летопись дружбы с Россией. Подробнее про этот учебник см.: *Сагановіч Г.* Вяртанне ў «Северо-Западный край?» // *БГА. Т.5* (1998). Сп.2 (9). С.457–488; *Біч М.* Гістарычныя навацы ў навучальнай літаратуры // Там же. С.489–522.

¹⁴⁴ *Цьвікевіч А.* «Западно-руссизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст. 2-е выд. Менск, 1993. С.7.

¹⁴⁵ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.1. Ад старажытных часоў — па люты 1917 г. Пад рэд. Я.Новіка, Г.Марцуля. Мінск, 1998. С.229, 232 и др.

¹⁴⁶ Там же. С.170, 261.

¹⁴⁷ *Штыхай Г., Ракуць В.* Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі. Падручнік для 6 кл. сяр. школы. Пад рэд. П.Петрыкава. Мн., 1996. С.93–95, 130 і інш. Характеристика немцев в этом издании практически не отличается от их образа в предыдущем учебнике, написанном в русле национальной историографии: *Штыхай Г.В., Пляшэвіч У.К.* Гі-

сторыя Беларусі. Старажытныя часы і сярэднявечча: Для вучняў 5–6 кл. Мінск, 1993.

¹⁴⁸ *Штыхаў Г., Ракуць В.* Гісторыя Беларусі ў сярэдня вякі. Падручнік для 6 кл. сяр. школы. Пад рэд. П.Петрыкава. Мінск, 1996.С. 93.

¹⁴⁹ Там же. С. 130-137.

¹⁵⁰ *Чаропка В.* Удзел войска ВКЛ у Грунвальдскай бітве // Беларускі гістарычны часопіс. 2000. №2. С.21. Подобный подход см.: *Грыцкевіч А.* Знешняя палітыка Вітаўта (Заходні накірунак) // Наш Радавод. Кн.2. Гродна, 1990. С.172.

¹⁵¹ *Грыцкевіч А.* Цит. труд. С.172; Он же. Барацьба Вялікага Княства Літоўскага і Рускага (Беларуска-Літоўскай дзяржавы) з Тэўтонскім ордэнам у канцы XIV — першай палове XV ст. // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Вып.1. Мінск, 1995. С.39; Чаропка В. Удзел войска ВКЛ у Грунвальдскай бітве. С. 14.

¹⁵² Нарысы гісторыі Беларусі. У 2 ч. Ч. 1. Гал. рэд. М.Касцюк. Мінск, 1994. С.118.

¹⁵³ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.1. Са старажытных часоў да канца XVI-І ст.: Курс лекцый / І.П.Крэнь, І.І.Коўкель, С.В.Марозава і інш. Мінск, 2000.

¹⁵⁴ *Барбашев А.* Танненбергская битва // ЖМПН. 1887, декабрь. С.51.

¹⁵⁵ *Гейсман П.* Польско-литовско-русский поход в Восточную Пруссию и сражение при Грюнвальде-Танненберге. СПб., 1910. С.45.

¹⁵⁶ Подробнее см.: *Сагановіч Г.* Нямецкі ордэн у беларускай гістарыяграфіі: да праблемы ацэнкі // Матэрыялы IV Кангрэса Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў. Мінск, 2005. С.236 — 243.

¹⁵⁷ *Трещенок Я.* История Беларуси. Ч.1. Досоветский период. Могилев, 2003; История Беларуси. Учебное пособие для студентов. В 2 ч. Под ред. Я.Трещенка. Ч.2. Могилев, 2005.

¹⁵⁸ *Трещенок Я.* История Беларуси. Ч.1. Досоветский период. Могилев, 2003. С.65.

¹⁵⁹ Там же. С.40.

¹⁶⁰ Там же. .89.

¹⁶¹ Там же. С.91.

¹⁶² Там же. С.88.

¹⁶³ Там же. С.263–264.

¹⁶⁴ Там же. С.97.

¹⁶⁵ Там же. С. 129, 150.

¹⁶⁶ См.: Комсомольская правда в Беларуси. 24 ноября 2005.

¹⁶⁷ Основы идеологии белорусского государства. Учебное пособие для вузов. Под общей ред. С.Князева, С.Решетникова. Минск, 2004.

¹⁶⁸ *Криштапович Л.* Белоруссия и Русская цивилизация. Русь и Беларусь. Минск, 1999. С.134–135.

¹⁶⁹ *Амбражевич Н.* Оршанская битва 1514 г.: военно-исторический аспект. Минск, 2003. С.5.

¹⁷⁰ История Беларуси. Учебное пособие для студентов. В 2 ч. Под ред. Я.Трещенка. Ч.2. Могилев, 2005. С.291.

¹⁷¹ Там же. С.6.

¹⁷² Йдется про видання «Україна — Польща: важкі питання

¹⁷³ *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та його суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. — Львів, 2004. — С. 60, 64–65.

¹⁷⁴ Там само. — С. 66.

¹⁷⁵ Цит. за: *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. — К., 1991 (репр.). — С. LIV.

¹⁷⁶ *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм / Переклав Георгій Касьянов. — К., 2003. — С. 204.

¹⁷⁷ Тут і далі посилення на «Історію України-Руси» подаватимуться за київським репринтним перевиданням 1991–1998 рр. прямо в тексті; перша цифра вказуватиме на том, а друга — на сторінку, звідки взято цитату.

¹⁷⁸ Ширше про побутування ідей географічного детермінізму в українській історіографії див.: *Яковенко Н.* «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // *Ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. — К., 334–338.

¹⁷⁹ Цит. за репринтним перевиданням: Київ, 1993. — С. 86.

¹⁸⁰ Пор.: *Сайд Е. В.* Орієнталізм / Переклав Віктор Шовкун. — К., 2001. — С. 78-87.

¹⁸¹ Б.м., 15.XII.1320: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. Т. 1: Ab Honorio PP. III usque ad Gregorium PP. XII (1217-1409) / Ab Augusto Theiner. — Romae: Typis Vaticanis 1860. — Р. 162.

¹⁸² Пор. детальніше: *Яковенко Н.* Особа як дія історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат-ли наукових конференцій. — Львів, 1999. — С. 86–97; *Масненко В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. — Київ-Черкаси, 2000. — С. 81-110.

¹⁸³ *Plokhy S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. — Toronto: University of Toronto Press, 2005. — Р. 182–193.

¹⁸⁴ *Plokhy S.* Unmaking Imperial Russia. — С. 190–191.

¹⁸⁵ Стислий аналіз поглядів М. Грушевського на маґдебурзьке місто див.: Гошко Т. Нариси з історії маґдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). — Львів, 2002. — С. 44–46.

¹⁸⁶ Особливо виразно на цьому наголошено в праці: Антоновича В.Б. Исследования о городах Юго-Западной России (по актам 1432–1798 гг.). — Киев, 1870.

¹⁸⁷ *Janczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Wojewodztwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w. — Wrocław, 1991. — S. 206.

¹⁸⁸ Антонович В.Б. Исследования...- С. 49.

¹⁸⁹ *Зашкільняк Л.* Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 145–146; *Його ж.* Славістика в науковій спадщині та історіософії М.С. Грушевського // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1994. — Вип. 46.

¹⁹⁰ *Plokhy S.* Unmaking Imperial Russia. — P. 85, 114.

¹⁹¹ *Грушевський М.* Спомини / Видав Сергій Білокінь // «Київ». — 1988, № 12. — С. 122.

¹⁹² *Його ж.* Щоденник (1888-1894 рр.) / Підготовка до видання Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 50.

¹⁹³ *Токць С.М.* Беларуская вёска на мяжы эпох: Змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (па матэрыялах Гарадзеншчыны 19 — першай трэці 20 ст.). — Гродна, 2003; *Носевич В.Л.* Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. — Минск, 2004.

¹⁹⁴ *Куль-Сяльверстова С.Я.* Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII в. — 1820-я гады). — Мінск, 2000.

¹⁹⁵ *Смалянчук А.Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г. — Гродна, 2001.

¹⁹⁶ *Марзалюк І.А.* Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X-XVII стст.). — Магілёў, 2002.

¹⁹⁷ *Белы А.* [Рэц.] // Спадчына. — 2003. — № 2-3. — С. 135–139; Сагановіч Г. Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў. // Беларускі гістарычны агляд. — Т. 10. — Сш. 1–2 (18–19). — Снежань 2003. — С. 281–318; Грузнова Е.Б. Стереотипы в истории и в науке. // Белорусский сборник. — Вып. 3. — СПб., 2005. — С. 183–208.

¹⁹⁸ *Терешкович П.В.* Этническая история Беларуси XIX — начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. — Минск, 2004.

¹⁹⁹ *Терешкович П.В.* Указ. соч. — С. 13, 14.

²⁰⁰ [Http://www.probelarus.ru](http://www.probelarus.ru)

²⁰¹ [Http://www.izbornyk.org.ua](http://www.izbornyk.org.ua)

²⁰² См.: *Каспэ И.* Представление истории и представление об истории в русском Интернете. // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя / Под ред. Г.А.Бордюгова. — М., 2003. — С. 15–34.

²⁰³ Except for Kul'chytskyi et al. the titles of the first generation textbooks are given in a transcription from Russian. This is because I read the Russian translations.

²⁰⁴ For a list of approved textbooks, see *Osvita Ukrainy*, 2004, no. 60–61, p. 15.

²⁰⁵ For the first national curriculum of the History of Ukraine course, see *Prohramy dlia Serednoi Zahal'noosvitn'oi Shkoly: Istoriia Ukrainy 5–11 Klasy; Vsesvitnia Istoriia 6–11 Klasy (1996) (Programs for general*

secondary schools: History of Ukraine 5–11 grade; World History 6–11 grade).

²⁰⁶ *Klas-Gyran Karlsson*, «The Holocaust as a Problem of Historical Culture», in *Klas-Gyran Karlsson & Ulf Zander*, *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003, p. 18.

²⁰⁷ This is apparent in many of the speeches and declarations delivered at The Stockholm International Forum on the Holocaust, 27 January 2000. (<http://www.holocaustforum.gov.se>)

²⁰⁸ This is amply demonstrated in *Kataryna Wolczuk*, «History, Europe and the «National Idea»: The «Official» Narrative of National Identity in Ukraine», *Nationalities Papers*, Vol 28, No 4, 2000, pp. 671–694.

²⁰⁹ *Falk Pingel*, *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks*, (Strasbourg, 2000), pp. 43, 81–83.

²¹⁰ *Yohanan Petrovsky-Stern*, «Reconceptualizing the Alien: Jews in Modern Ukrainian Thought», *Ab Imperio*, No. 4, 2003, pp. 520, 575–578.

²¹¹ Historical culture is understood as containing three important components: the historical product, a societal context and the interaction between the two. The historical product, distinguished functionally, should be seen as a product of a society and at the same time an important influence on it. Such a product consequently becomes both cause and consequence of important change in a society's relation to its past. The societal context in which these histories are produced, the constraining structure or preconditions, also becomes an important cause as well as receiver of influence. The communicated history will undoubtedly act back on the same society that spawned it in the first place. Interaction between a society and history will therefore move back and forth between cause and effects, creating a circular motion over time. See further *Klas-Gyran Karlsson*, «Making Sense of the Holocaust after Sixty Years. An Introduction», in *Klas-Gyran Karlsson & Ulf Zander* (eds.), *Holocaust Heritage. Inquiries into the European Historical Cultures*, Malmö: Sekel 2004, pp. 9–34; *Jurn Rysen*, «Interpreting the Holocaust — Some Theoretical Issues», in *Klas-Gyran Karlsson & Ulf Zander* (eds.), *Holocaust Heritage. Inquiries into the European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004, pp. 35–62

²¹² See for example *Volker R. Berghahn & Hanna Schissler* (eds.), *Perceptions of History. International Textbook Research on Britain, Germany and the United States*, Oxford, New York & Hamburg 1987. Textbook revision became a major issue after the First World War. Among the objects was to identify and eliminate factual errors, obvious prejudices, deliberate omissions and distortions. See *Falk Pingel*, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, *Studien zur internationalen Schulbuchforschung* Vol. 103, Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1999, p. 13.

²¹³ *Klas-Gyran Karlsson*, «The Holocaust and the Russian Historical Culture», in *Klas-Gyran Karlsson & Ulf Zander* (eds.) *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund, 2003 pp. 201–222

²¹⁴ See for example *F.G Turchenko*, *Novitnia istoriia Ukrainy. Chastyna perscha (1917–1945)*, Kiev, 1994, p. 247.

²¹⁵ *S.V. Kulchytskyi, M.V. Koval & Yo. H. Lebedeva*, *Istoriia Ukrainy*, Kiev, 1998, p. 232.

²¹⁶ See *F.G Turchenko*, 1994, p. 295.

²¹⁷ *F.G Turchenko*, 1994, p. 295.

²¹⁸ *I. Koliada, O. Suschko & O. Ilkova*, *Istoriia Ukrainy (1917–1944 rr)*, Kiev, 1997, p. 113.

²¹⁹ Such teleological handling of history has been rigorously criticised by Ukrainian historian Yaroslav Hrytsak, as being much too centred on the Ukrainian nation. See *Yaroslav Hrytsak*, «Iak vykladaty istoriiu Ukrainy pislia 1991 roky», *M. Telus & Iu Shapoval*, *Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialog*, Kyiv, 2000, pp. 63–76.

²²⁰ *Ia. M. Berdicheskii*, *Vsemirnaia istoriia, 1939–1997*, Zaporozhe, 1998, p. 40–41.

²²¹ *S.V. Vidnianskyi & V.O. Dribnytsia*, *Vsevitnia istoriia. Novitni Istoriia. Chastyna dryga*, Kyiv, 2000, pp. 27–29.

²²² *Ia. M. Berdichevskii, T.V. Ladichenko & I. Ia Shchupak*, *Vsemirnaia Istoriia, Zaporozhe*, 2000, pp. 50–55.

²²³ *Daniel Levy & Nathan Sznaider*, ‘Memory Unbound. The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory’, *European Journal of Social Theory*, Vol 5, No 1, 2002, p. 100.

²²⁴ *Ia. M. Berdichevskii*, *Vsemirnaia Istoriia 11 klass. Sbornik testov, voprosiv i zadaniij po 12-ballnoi shkole ochenivaniia uchenikh dostizheniij uchaschikhsia*, Zaporozhe 2001, pp. 3–26.

²²⁵ This is elaborated on at greater length in Johan Dietsch, «Ukraine and the Ambiguous Europeanisation of the Holocaust», in *Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander* (eds.), forthcoming, *Sekel* 2006.

²²⁶ *Victor Yushchenko*, ‘Speech by the Prime Minister of Ukraine Mr. Viktor Yushchenko’, *Stockholm International Forum on the Holocaust*, January 27, 2000 (<http://www.Holocaustforum.gov.se>)

²²⁷ *Jan-Germen Janmaat* has shown that already the first new textbooks incorporated radically new interpretations as well as old conceptions about the Ukrainian past. See *Jan-Germen Janmaat*, *Nation-Building in Post-Soviet Ukraine. Educational Policy and the Response of the Russian-Speaking Population*, Amsterdam 2000, pp. 85–107.

²²⁸ *Яковенко Н.* Одна Клію, дві історії // *Критика*. — 2002. — Ч. 12.

²²⁹ «Практично в усіх розглянутих підручниках і посібниках історія України трактується у рідчій традиції, що її започаткував іще Грушевський: як історія етнічних українців, а точніше — як «шлях українського народу до незалежності»» (*Гончаренко Н., Кушнарєва М.* Школа іншування // *Критика*. — 2001. — Ч. 4).

²³⁰ *Плохій С.* Уявляючи ранньомодерну Україну // *Критика*. — 2005. — Ч. 9.

²³¹ *Миллер А. И.* Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. — М., 2006. — С. 21.

²³² *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.— К., 1997. — С. 276.

²³³ Див., зокрема: *Яковенко Н.* До питання про методологію вивчення історії України // *Генега: Філософія. Історія. Політологія*. — 1996. — № 1(4); *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія // *Критика*. — К., 2002. — Ч. 4; *Стельмах С.П.* У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії // *Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Історія*. — 2002. — Вип. 63–64; *Яковенко Н.* Одна Клію; дві історії // *Критика*. — К., 2002. — Ч. 12; *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть*. — Львів, 2004; *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // *Там само; Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін // *Україна модерна*. — Київ; Львів, 2005. — Ч. 9

²³⁴ *Плохій С.* У пошуках української «золотої доби» // *Критика*. — 2002. — Ч. 4; пор.: *Черепанин В.* Переписування історії як істерія переписування // *Критика-Коментарі*. — 2002. — 3 лип. — <<http://www.krytyka.kiev.ua/comments/02Cherepanyn.html>> (19 лист. 2005).

²³⁵ *Яремчук В.* Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть*. — С. 74.

²³⁶ *Грицак Я.* Вказ. праця. — С. 53.

²³⁷ *Зашкільняк Л. О.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // *Укр. іст. журн.* — 2005. — № 5. — С. 93.

²³⁸ *Яковенко Н.* Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 379.

²³⁹ *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі // *Укр. іст. журн.* — 2003. — № 6. — С. 52.

²⁴⁰ *Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін // *Україна модерна*. — Київ; Львів, 2005. — Ч. 9. — С. 53–54; С. 54, прим. 31.

²⁴¹ *Голубко В.* Проблеми історії України другої половини ХХ століття // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. — С.184.

²⁴² Там само. — С. 201.

²⁴³ Див.: *Ільюшин І.* Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць*, вип. 6. — К., 2002. — С. 90–101.

²⁴⁴ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : 36. наук. ст. — К., 2000. — С. 72.

²⁴⁵ Гльюшин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Укр. іст. журн. — 2003. — № 1. — С. 82.

²⁴⁶ Реннер А. Изобретающее воспоминание: Русский этнос в российской национальной памяти // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : Антология. — М., 2005. — С. 441.

²⁴⁷ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? — С. 73.

²⁴⁸ Там само. — С. 69—70. В інших випадках Автор пише про «протистояння між советською та національною (у багатьох випадках — націоналістичною) історіографіями» (Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї.— К., 2004.— С. 86), про «співіснування в масовій свідомості українців двох історичних схем: української національної та російсько-советської» (Грицак Я. Тяжке примирення // Там само.— С. 131).

²⁴⁹ Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть. — С. 85.

²⁵⁰ Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. — С. 95.

²⁵¹ Див.: Степаненко В. Етнос—демос—поліс : проблеми соціетальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 102—121.

²⁵² Удод О. А. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 201; пор.: Калакура Я. С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського національного університету. Серія «Історія». — К., 2001. — Вип. 54. — С. 10—14.

²⁵³ Удод О.А. Вказ. праця. — С. 201.

²⁵⁴ Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть. — С. 79.

²⁵⁵ Голубко В. Вказ. праця. — С.183.

²⁵⁶ Історія України / Під ред. В.А. Смолія. Вид. 3-є, доп. — К., 2002. — С. 256.

²⁵⁷ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни // Укр. іст. журн. — 2002. — № 5. — С. 130.

²⁵⁸ Див.: Грицак Я. Парадокси української модернізації // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. — С. 41, 42; пор.: Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах // Там само.— С. 207.

²⁵⁹ Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 5. — С. 47.

²⁶⁰ Кульчицький С. Народження радянського ладу (1917–1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі. — К., 2004.— Т. 2. — С. 21.

²⁶¹ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Грицак Я. Страсті за націоналізмом.— С. 47, 59–60.

²⁶² Васильєв В. Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої Світової війни // Укр. іст. журн. — 2003. — № 1.— С. 12.

²⁶³ Грицак Я. Чорні книги червоного терору // Грицак Я. Страсті за націоналізмом.— С.81.

²⁶⁴ Там само.— С. 85, 86.

²⁶⁵ Див.: Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Укр. іст. журн. — 2003. — № 5. — С. 57–60.

²⁶⁶ Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага. — М., 2005. — С. 7–8. — (Нація і культура: Новые исследования: Россия/Russia).

²⁶⁷ Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. — С. 105.

²⁶⁸ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — К., 2003. — С. 45, 46, 47, 49–50, 54.

²⁶⁹ Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. — К., 2005. — С. 72, табл. f3.

²⁷⁰ Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ; Пор.: Плохий С. Уявляючи ранньомодерну Україну // Критика. — 2005. — Ч. 9.

²⁷¹ Заболотна Т. В., Салата О. О., Удовик В. М. Друга Всеукраїнська наукова конференція «Україна напередодні та в роки Другої світової війни» // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 148.

²⁷² Плав'юк М. Друга Світова війна. Необхідність нової оцінки // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 26.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Див.: Хойнацька Л. М. Міжнародна наукова конференція «22 червня 1941 року: від поразок до Перемоги», присвячена 60-річчю початку Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 147.

²⁷⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2. Радянський проект для України. — К., 2004.

²⁷⁶ Укр. іст. журн.— 2005.— № 2.— С. 174.

²⁷⁷ Голубко В. Вказ. праця. — С. 187.

²⁷⁸ Яремчук В. Вказ. праця. — С. 84.

²⁷⁹ Голубко В. Вказ. праця. — С. 187.

²⁸⁰ Цит. за: *Чайковський А. С.* [Рецензія] // Укр. іст. журн. — 2003. — № 1. — С. 134. — Рец. на кн.: Україна партизанська. 1941–1945 рр.: Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — 319 с.

²⁸¹ *Бутко С.* Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту в 1943–1944 рр. // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». — Чернівці, 2001. — Т. 2. — С. 104–105.

²⁸² *Верига В.* Визвольна боротьба українців у Другій Світовій війні у сучасній історіографії // Там само. — Т. 1. — С. 48–49.

²⁸³ *Никифорок М.* Україна в перші тижні радянсько-німецької війни: проблеми вивчення // Там само. — Том 2. — С. 117.

²⁸⁴ *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3. — С. 12.

²⁸⁵ *Гончаренко Н., Кушнарєва М.* Вказ. праця.

²⁸⁶ Див.: *В'ятрович В.* Міжнародна наукова конференція «Українська повстанська армія. До 60-річчя створення» // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 144.

²⁸⁷ Див.: Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 201–202, 205.

²⁸⁸ Див.: *Rable G.* [Recenzio] // The Journal of American History. — Vol. 88, Issue 4. — 7. — Rec. ad op.: Race and Reunion: The Civil War in American memory / By D. Blight. — Cambridge, 2001. — 512 p. <http://www.historycooperative.org/journals/jah/88.4/br_1.html> (February 21, 2004).

²⁸⁹ Schroder faces D-Day anger // Daily and Sunday Telegraph. — <<http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml?xml=/news/2004/01/03/nbul03.xml&sSheet=/news/2004/01/03/ixhome.html>> (May 30, 2004); Schröder beim D-Day : Veteranen empört über Kanzler-Kranz // Spiegel online — 10. 05. 2004. — <<http://www.spiegel.de/politik/ausland/0,1518,299209,00.html>> (May 30, 2004).

²⁹⁰ *Зашкільняк Л.О.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. — С. 110.

²⁹¹ Див.: *Удод О. А.* Вказ. праця. — С. 201–202; *Пастушенко Т.В.* Міжнародна наукова конференція «Незабутні сторінки історії нашого народу» (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників) // Укр. іст. журн. — 2005. — № 5. — С. 228.

²⁹² Див.: *Толочко О.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах: Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 253.

²⁹³ «When historians make interpretations and judgments, they should be careful not to present them in a way that forecloses discussion of alternative interpretations» (AHA Statement on Standards of Professional Conduct // The History Teacher. —1987. — No. 1. — P. 106).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авторханов А. 127
Аймермахер К. 171, 223
Акундинов Т. 101
Алексеева Г.Д. 164, 178, 223
Андрій Боголюбський 101
Андрощук О. 2, 210
Андрухович Ю. 76
Антонович В.Б. 90, 99,
133–134

Б

Бакус О. 68
Баханов К. 223
Бейлькін Х.Ю. 87
Берест О. 222
Берман Б. 119, 122
Биховець О. 110
Білоконь С. 217
Богардус С. 19, 22
Бордюгов Г. 171, 223
Брежнев Л.І. 125

В

Верстюк В.Ф. 170, 229
Винар Л. 229
Віднянський С. 170
Вілкул Т. 20
Вирський Д. 80
Владимірський-Буданов М. 99,
134
Власов В. 165
Волков В.К. 9

Г

Газін В.П. 9
Галл Анонім 40
Гарань О. В. 229
Гердер Й.Г. 92

Геродот 26
Гітлер А. 78
Гломозда К.Ю. 20, 211, 229
Гнатюк О. 223
Голубко В. 213, 216, 220
Гомер 26
Гончаренко Н. 221
Горизонтов Л.Є. 2, 5–6, 21–23,
26–30, 33–34, 165, 170,
172
Горобець В. 20, 86
Грачова С. 23, 129, 134, 169,
195, 208, 210
Грицак Я.Й. 45–46, 75, 170,
179, 212, 214, 217, 230
Грушевський М.С. 28–29, 31,
33, 35–36, 42, 89–103,
128–131, 133–134, 229
Гудков Л. 218
Гузенкова Т. 162–163, 165, 223
Гуменюк Ю. 128
Гуржій О. 41, 230

Ґ

Ґелнер Е. 91
Ґраціозі А. 217

Д

Данилевська О. 165
Дітч Й. 195, 204
Довнар-Запольський М. 68
Долуцький І. 166
Достоевський Ф. 117
Драгоманов М.П. 90
Дройзен Й.Г. 216

Е

Екерт Ґ. 171
Епштейн 119
Елленштейн Ж. 116

Є
Євсеева Т. 75
Євтушенко Р. 192
Єльцин Б. Н. 167

Ж
Жуков Ю. Н. 194

З
Закшевський С. 128
Залеський А.І. 123, 128
Заплотинська О. 2, 210
Зашкільняк Л.О. 3, 21, 29, 34–36, 74–75, 80, 82, 84, 86, 88, 99, 130–131, 175, 229

І
Іван IV Васильович (Грозний) 19, 193
Іванова О. 77–78
Ігнатовський В. 68
Ільюшин І. 82
Іщенко В.В. 83, 169, 193

Ї
Їльге В. 3, 23, 34, 46–47, 75–76, 79, 83, 85, 88, 128–129, 134, 173, 208

Й
Йоан XII 94

К
Казимир III Великий 140
Калінкіна С. 109, 130
Каліновський К. 108
Капелер А. 12
Касьянов Г.В. 2–4, 14, 20–21, 23–30, 34, 46, 67, 74–76, 81, 84, 86–87, 89–90, 133, 137, 171, 176, 179, 192, 194–195, 204, 208–209, 213, 229
Касьянов М. 22
Катерина II 97, 193
Качинські Л. та Я. 10
Квасьневський А. 82
Кентій А.В. 221
Кіштимов А. 86–87, 103, 109, 128–133, 168, 174, 208
Коваль М. 43, 76, 78, 230
Ковба Ж. 75
Кокотюха А.А. 224
Колесник І. 3, 32
Коляструк О. 2, 210
Константинов С.В. 162, 165, 223
фон Корф О.М. 163
Костомаров М. 90
Котляр М. 40, 229
Крикун М. 82
Кузнецов І. 113–114, 127, 134
Куліш П. 90
Куль-Сельверстова С. 104
Кульчицький С.В. 3, 43, 74, 81–82, 84–86, 88–89, 103, 113, 130, 136, 162, 164, 168, 170, 174–175, 192, 224, 230
Кучма Л. Д. 77, 82, 204
Кушнарьова М. 221

Л
Ластовський В. 68
Лаціс М. 115
Ленін В.І. 42, 77, 115, 117–118
Лисенко О.Є. 134, 219
Литвин В.М. 168
Литвин І. 109
Лозицький В.С. 221
Ломоносов М.В. 168
Лотман Ю.М. 162

Лукашенко О.Г. 67–68, 70, 72, 74, 125
Лукінюк М. 224
Люта Т. 133

М
Маланчук О. 229
Марзалюк І. 79, 104
Марциновський П. 165, 178, 224
Мацквявічете М. 224
Мельгунов С. 115
Менглі-Герей І 94
Менджецький В. 22, 136–137, 170–172, 175–176, 192
Мерцалов А. 127
Міндовг 81, 109
Моїсеєнкова Л. 165, 178, 224
Монтеск'є Ш.-Л. 92

Н
Наврацька М. 179–180, 204–206, 208, 227
Нагорна Л. 229
Науманн Ф. 162
Нікжентайтіс А. 34

О
Олександр II 163, 168–169, 177

П
Павловський Г.О. 166
Паніна Н. 19
Панченко П.П. 162
Панютіч В.П. 86–87
Петлюра С. 43
Пілсудський Ю. 43, 142, 144
Плав'юк М. 219
Плохій С. 95–96, 100, 211–212
Пол Пот 119
Полянський П.Б. 176, 179
Прот'єко Т. 87

Путін В.В. 164, 166

Р
Радзик Р. 104
Радиця В. 2, 210
Ратцель Ф.В. 92
Реєнт О. 42, 82, 170, 230
Робінсон М. А. 229
Рубльов О. 42, 82, 230
Руднев С. 76
Русина О. 40, 44, 46, 230
Рябчук М. 229

С
Саганович Г. 3, 34, 67, 75, 79, 81, 84, 86–87
Сарбей В. 42, 230
Сахаров А. 30
Святополк І Окаянний 94
Середа В. 19, 204, 209
Серчик В. 193
Сенкевіч Г. 18, 143
Сергеев Ю. 224
Сікорський І.І. 167
Скорина Ф. 108
Словацький Ю. 143
Сміт Е. Д. 212
Смоленчук А. 104
Смолій В.А. 3, 5, 14, 20, 24, 28–29, 39, 41, 170, 229–230
Сталін Й.В. 115, 117–118, 123–125, 194
Степанков В. 41, 230

Т
Таккер Р. 127
Тамерлан 83
Тарасов Б. 165–166, 224
Теплова В. 79
Терешкович П. 104
Тимченко С. 162

Тодоров Ц. 26,30
Толочко О.П. 3, 24, 30–31, 39,
74–76, 87–88, 172–174, 229
Толочко П. 39, 229
Трещенко Я. 72–74, 86
Трофимович В. 220
Турченко Ф.Г. 76, 78, 162, 177

У

Удод О.А. 3, 22, 161, 170,
172–176, 178–179,
192–194, 224
Ульянов М.І. 9, 224
Ушаков О.І. 162, 165, 178, 223

Ф

Флоринський Т.Д. 37
Франко І.Я. 103

Х

Хмельницький Б.М. 41, 94–95,
141
Хрущов М.С. 125, 169

Ц

Цанава 119
Цвікевич О. 70
Черепанин В. 212

Чухліб Т. 41, 230

Ш

Шафаревич І. 164
Шевченко Т. Г. 163
Шеремет П. 109, 130
Шульга Т. 2
Шульц Б. 143
Шухевич Р. 76

Ю

Юркін І. 128
Юсова Н. 229
Ющенко В. 136

Я

Ягодкін 119
Яковенко Н. М. 3, 19, 41,
44–46, 89, 128–134, 137,
144, 161, 168, 170, 171,
175–176, 179, 206, 230
Ян II Казимир 95
Янечек А. 99
Янмаат Я.-Ж. 144, 168–169,
175–177
Яновська 79
Яремчук В. 214, 220, 229

А

Alekseev Iu. M. 232
Alexander II 149, 154
Altrichter H. 231
Anderson B. 181
Anderson E.A. 148, 225
Ankersmit F. 180
Antoniou V.L. 147, 225
Armstrong J. A. 230, 235

В

Bandera S. 55, 57, 230, 234, 237
Bartoszewski Wladyslaw 59
Bartov O. 230, 238
Benz W. 237–238
Berghahn V.R. 147, 225
Berkhoff K. C. 233, 235
Bilonozhko S. 225
Binder B. 231
Bock P. 231
Boeckh K. 241
Bonusiak W. 229
Bourdieu P. 186
Brandon R. 230, 236
Bruder F. 235–236
Burakov Iu. V. 236

С

Carras C. 145, 225
Carynnyk M. 233, 235
Catherine II 149–151
Cherchenko Iu. 233, 238
Cherneha P. M. 232
Chmiel L. 184, 187, 189–190,
227
Connor 145, 225
Czen-De-Fu 191

Д

Danylevs'ka O. 232, 235–236
Dashkevych Ia. 234
Dieckmann C. 234

Dietsch J. 239–240
Dmowski R. 186
Domańska 180

Е

Eden 181

F

Fischer C. 237
Flacke M. 230
Frankel J. 235
Frybes 191

G

Gebert 190
Gellner E. 181
Gogun A. 241
Golczewski F. 230, 234–239
Gongadze H.V. 230
Grelka F. 233–234

H

Haukanes H. 237
Herbers K. 231
Himka J.-P. 235, 239
Hisem O. v. 241
Hitler A. 201
Hoisie A.S. 231
Hopkins J. 226
Houwing ten Cate J. 237
Hrachova S. 230, 238
Hrushevskiy M.S. 237
Hrytsak Ia. 233, 236
Hudz'V.V. 235

I

Ianukovych V.F. 63
Iliushyn I. 235, 241
Iushchenko (Yushchenko) V.A.
60–61, 63, 203
Ivanova E. 55, 237

I

Jagiełło B. 184, 187, 189–190, 227
 Jakubowski W.J. 182, 186, 228
 Jan Paweł II 184–185
 Janion M. 188
 Janjetovic Z. 146, 225
 Janmaat J.G. 232
 Jastrzębska M. 183, 190, 227
 Jaworski R. 231
 Jilge W. 74, 231, 236, 238–241

K

Kaganovich L. 59
 Kaneff D. 237
 Kaschuba W. 48, 231
 Kas'ianov H. V. 230, 239, 241
 de Keghel I. 226, 241
 Kentii A. 241
 Khmel'nyts'kyi B. 238
 Khrushchev N.S. 149, 157–158
 Kofman J. 185
 Kohn H. 146–148, 225–226
 Komarov Y. 161, 225
 Koren S. 146, 225
 Koulouri C. 146, 226
 Koval' M.V. 149, 226
 Kovpak S. 62
 Krajewski 191
 Kravchuk L.M. 48–49
 Krylach E. 150, 226, 241
 Kucher V.I. 232
 Kucheruk O. 233
 Kuchma L.D. 60–63, 67, 240–241
 Kula 190
 Kulchytskyi S.V. 61, 149–153, 156–157, 226, 230, 233, 235–236, 239, 241
 Kuligowski 180
 Kurnosov Y. 149, 226
 Kuzio T. 147, 226
 Kwasniewski A. 60
 Kymlicka W. 145–146, 226

Kyparenko H. M. 236

L

Lau M. 185
 Lehasova L. V. 241
 Lenin V. 156
 Lenkavskiy S. 53
 Levitas F. L. 241
 Linz J. 145, 226
 Lower W. 232, 236

M

Maier R. 226, 241
 Małkowski T. 183–185, 188–190, 192, 227
 Mark R. A. 239–240
 Marsden W.E. 147, 226
 Mazepa I.S. 53
 Mędrzecki W. 182–183, 185, 189–190, 227
 Medvedchuk V.V. 61
 Mel'nyk A. 230, 233
 Mick C. 234
 Moroko V.M. 150, 155–156, 227
 Movchan S. P. 236
 Mroz L. 191
 Musial B. 239
 Mysan V. 225, 236
 Mytsyk Iu. A. 236, 238–239

N

Neuhaus H. 231
 Niedermöller P. 48, 231

O

Opalski M. 226
 Osmolovs'kyi A. 225
 Otto G. 237

P

Panchenko P.P. 149–150, 227, 232–236

Patryliak I. 51, 58, 233, 235–236, 239
 Paul G. 236
 Pavlenko I. 238
 Peter I the Great 53
 Petrovsky-Stern Y. 246
 Pine F. 237
 Pobóg-Malinowski 184
 Pohl D. 230, 234, 236, 239
 Popovych M.V. 66
 Prusin A. V. 234
 Przybysz K. 182–183, 186, 228

Q

Quinkert B. 234

R

Richardson T. 237
 Roberts M. 227
 Ronikier 181, 189–190
 Rudnev S. 62
 Rulka 181
 Rześniowiecki J. 183–185, 188, 190–192, 227

S

Sandi S. 191
 Sanojca 181, 188
 Sarbei V.H. 149, 155, 226
 Scherrer J. 230, 238
 Schissler H. 147–148, 225, 227
 Schulz B. 57
 Serhienko H.Y. 149–151, 226
 Shapoval Y.I. 150–152, 156–157, 159, 226, 233, 235, 238
 Shevchuk V. P. 241
 Shukhevych R. 53–54, 62
 Shvyd'ko H.K. 150–151, 226
 Simon H. 239–240
 Smith A.D. 147, 227
 Smith G. 48, 231
 Smolyi V.A. 149–151, 226

Snyder T. 235, 239
 Sobaś M. 187–188, 192, 228
 Sommer M. 231
 Soysal Y.N. 147–148, 225, 227
 Stakhiv Ie. 234
 Stalin J. 153
 Stepan A. 145, 226
 Stetsko I. 51, 53, 66, 233
 Stsibors'kyi M. 233
 Subtelny O. 238
 Svitlychna V.V. 64, 232
 Syta A. 184, 187, 189–190, 227
 Szcześniak A.L. 183–184, 186–187, 189–190, 228
 Szlajfer 185, 188
 Szporluk R. 146, 227
 Szuchta R. 182–183, 185, 189–190, 227
 Szymanowski G. 187–188, 192, 228

T

Tammil T. 185
 Tanciura V. I. 233
 Taranenko M. H. 241
 Telyha O. 232
 Tomalska H. 186, 188, 190–191, 228
 Tomaszewski T. 234
 Topolski 180
 Troebst S. 231
 Tumarkin N. 231
 Tonsmeyer T. 234
 Turchenko F.H. 49–50, 54–55, 62, 149–158, 227, 232–236
 Tusiewicz R. 186, 190, 228
 Tymchenko C.M. 149–151, 227, 232–236

U

Urban M. 231

V

Vatutyn N. 237
Velychenko S. 147, 227, 229
Verbytska P. 161, 227
Vlasov V. 232, 235–236, 238
Vovk O. 238

W

Wanner C. 230
Wendt J. 183–185, 189, 228
Wetzel J. 238
White H. 180
Wilkoń 188
Wilson A. 154, 227

Witos W. 186
Włodarczyk M. 182–183, 186,
228
Wojciechowski G. 187, 191, 228
Wolfrum E. 231
Wyszyński S. 189

Z

Zaitsev O. 225
Zwierzchowski 180

Ż

Żurawski J. 183, 190, 227

Наукове видання

**Образ Іншого в сусідніх історіях:
міфи, стереотипи, наукові інтерпретації**

*(Матеріали міжнародної наукової конференції.
Київ, 15–16 грудня 2005 року)*

Упорядник і науковий редактор
КАСЬЯНОВ ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Редактор
?????????
Комп'ютерна верстка
Корженівська А.В.

Здано в набір №№№№№
Підписано до друку №№№№№. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк..
Гарнітура SchoolBook. Наклад №№ прим.
Зам. №

Видруковано №№№№
Свідоцтво ДК № №№№№№
вул.